

3 KRONIKA 53

2005

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Odgovorni urednik :

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :

Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :

mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor), mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

31. avgusta 2005

Naslednja številka izide : februar 2006**Prevodi :**

Cvetka Puncer – angleščina

mag. Niko Hudelja – nemščina

Chiara Comandi – italijanščina

Bibliografska obdelava :

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :

Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino

Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 24 11 200

Letna naročnina :

za posameznike 4.800 SIT, za upokojence 3.600 SIT,

za študente 2.500 SIT, za ustanove 6.200 SIT.

Cena posamezne številke v prosti prodaji je 2.200 SIT.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinansirajo :

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Računalniški prelom :**Tisk :**

Grafika-M s.p.

Naklada :

1000 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA)

Na naslovni strani : Šiške trtne uši in spremembe na koreninah. (Zbirka diapozitivov Biotehniške fakultete v Ljubljani, Oddelek za agronomijo, knjižnica Katedre za fitopatologijo, diapozitiv številka 161)

Razprave

KAZALO

Matjaž Bizjak :	Prispevek k starejši zgodovini Godešiča	255
Viktor Grilc :	Prispevek k zgodovini gradu Osterberg	267
Zdenka Bonin :	Koprske soline v poročilih beneških uradnikov	283
Lilijana Žnidaršič Golec :	Dušni pastirji pri ljubljanskem Sv. Petru v ogledalu vizitacije leta 1631	301
Matija Žargi :	Jurij Vega o sebi	313
Jure Volčjak :	Oris zgodovine šolstva v Preddvoru do konca 1. svetovne vojne	319
Katarina Keber :	Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi	351
Miha Seručnik :	Spopad s trtno ušjo na Kranjskem v luči gradiva Deželnega zbora in odbora za Kranjsko	365

Ocene

Miha Preinfalk: Auerspergi. Po sledih mogočnega tura, Thesaurus memoriae, Disertationes 4 (<i>Matija Žargi</i>)	377
Boris Golec: Ormož v stoletjih mestne avtonomije. Posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331–1849 (<i>Andrej Nared</i>)	378
Vladimir Kološa in Andrej Nared: Slovenska mesta skozi čas. Slovene Town Through Time (<i>Miha Preinfalk</i>)	381
Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004 (<i>Matjaž Bizjak</i>)	381
Julij Titl: Kelti in Slovenci. Ostanki keltske kulture in civilizacije na Slovenskem (<i>Matej Župančič</i>)	382
Stane Južnič: Hallerstein – Kitajski astronom iz Mengša (<i>Sebastijan M. Jarh</i>)	384
Josef Schwegel: Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata (<i>Eva Holz</i>)	385
Nadja Terčon: Z barko v Trst. Pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850 do 1918) (<i>Vlado Bernetič</i>).....	386
Navodila avtorjem	388

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.25(497.4)"10"
94(497.4 Godešič)"10"
prejeto: 8. 8. 2005

Matjaž Bizjak

dr. zgodovinskih znanosti, znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Prispevek k starejši zgodovini Godešiča*

IZVLEČEK

Najstarejše pričevanje o obstoju vasi Godešič na južnem obrobju Sorškega polja, nedaleč od Škofje Loke, se je ohranilo v freisingški tradicijski notici iz začetka dvajsetih let 11. stoletja. Članek podrobneje analizira dokument, ki osvetljuje posestne in socialne razmere na ozemlju freisingškega loškega gospostva in v širšem kontekstu obravnava okoliščine njegovega nastanka.

KLJUČNE BESEDE

Godešič, Škofja Loka, Freising, Dovje, freisingški škof Egilbert, tradicijska knjiga, tradicijska notica

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE EARLY HISTORY OF GODEŠIČ

The oldest witnessing on the existence of the village Godešič on the south fringe of the Sorško polje, not far from Škofja Loka, is preserved in a Freising notitia from the beginning of the 11th century. The article analyses in detail the document, which enlightens the property and social circumstances on the territory of the Freising seigneurie of Loka, and in a broader context deals with the circumstances of its origin.

KEY WORDS

Godešič, Škofja Loka, Freising, Dovje, Freising bishop Egilbert, codex traditionum, notitia

* Prispevek je bil prvotno napisan za Godeški zbornik, kjer bo tudi objavljen v nekoliko skrajšani obliki (na prošnjo uredništva je izvzet odlomek, ki se nanaša na kraljevo darovnico za Dovje). Za privolitev v celotno objavo na tem mestu se zahvaljujem urednici zbornika, Juditi Šega. Obenem se zahvaljujem Francetu Baragi za pregled prevoda latinskega vira in Silvu Torkarju za pojasnila pri razlagi toponimov.

Uvod

Širša okolica Škofje Loke je v zgodovinskih virih prvič izpričana leta 973. Tedaj je freisinški škof Abraham od cesarja Otona II. najprej 30. junija prejel Selško dolino,¹ 23. novembra pa še vzhodni del Poljanske in del Sorškega polja.² V sklop zadnjeomenjenega območja je sodilo tudi ozemlje, na katerem danes leži Godešič. Kdaj točno je vas nastala, ni mogoče z gotovostjo dognati, vsekakor pa lahko trdimo, da je že stala v začetku dvajsetih let 11. stoletja, ko se njeno ime, tedaj *Niusazinhun*, omenja v neki freisinški tradicijski notici.

Sorško polje je v okviru novopridobljene freisinške posesti na Gorenjskem z vidika gospodarske izrabe vsekakor predstavljalo prednostno območje. Čeprav dokumenti s konca 10. in začetka 11. stoletja opisujejo že kultivirano pokrajino – omenjajo se denimo Žabnica (*Sabniza*), Stara Loka (*Lônca*), Suha (*Susane*) in druge, neimenovane vasi, dalje utrjena postojanka (*castrum*) *Bosisen*, *teritorium Primet* (Praše), *predium Strasista* (Stražišče) ter cesta, ki je vodila v Kranj (*via Chreinariorum*) – pa je bila poselitev tedaj nedvomno še zelo ekstenzivna in je kot taka vzpodbujala novega zemljiškega gospoda k reorganizaciji. Omenjeno velja tudi za ozemlje poznejšega freisinškega zemljiškega urada Godešič (*Newsas*) na južnem robu Sorškega polja. Ob koncu 13. stoletja, ko imamo na voljo prvi izčrpni popis posesti loškega gospostva, je ta urad obsegal vasi Godešič, Reteče, Gorenja vas, Gosteče in Pungert. Vendar ta popis ne izkazuje več prvotnega stanja. Ozemlje Gosteč in Pungerta je predstavljalo posestni sklop, ki je bil novembra 973 sicer formalno zaobsežen v cesarski posestni podelitvi freisinški škofiji, vendar je bil leta 989 spoznan za privatno lastnino nekega Pribislava in kot tak izvzet iz škofijskega loškega gospostva.³ Šele ob koncu 12. ali v začetku 13. stoletja ga je škof Oton II. "za velik denar" odkupil in priključil uradu Godešič.⁴ Prvotno ozemlje tega zemljiškega urada je treba torej iskati severno od Sore, na območju Godešiča, Reteč in Gorenje vasi. Pavle Blaznik za to ozemlje ugotavlja poljsko razdelitev na t. i. neprave

vilne oz. neprave (grudaste) delce,⁵ ki naj bi po llešiču najverjetneje nastala z naknadno parcelacijo grud tako zaradi delitve posestnih enot, kot tudi v povezavi z uvajanjem naprednejše obdelovalne tehnike (uporaba železnega pluga na kolesih); oba procesa okvirno postavlja v 11. stoletje.⁶ Takšna poljska razdelitev napeljuje na misel, da je bilo ozemlje poznejšega godeškega urada redko poseljeno že v predfreisinški dobi in da je v prvih desetletjih izgradnje loškega gospostva zaradi uvajanja hubnega sistema in naprednejše poljedeljske tehnike prišlo do naknadne parcelacije (ni izključeno, da je bil v okviru tega procesa izkrčen tudi kakšen, do tedaj še neobljuden gozdni predel). Pri tem je poleg že obstoječih nastala vsaj ena nova naselbina, Godešič. Na to lahko sklepamo iz zgodnjih oblik imena vasi – prvič *Niusazinhun*, pozneje največkrat v različicah, kot so *Nivsaze* in podobno, kar lahko prevedemo kot "Novo selo" ali "Novo selišče", skratka "nova naselbina".⁷ Glede na izvirno nemško obliko ne bomo dosti zgrešili, če nastanek vasi tolmačimo kot rezultat načrtne dejavnosti novega zemljiškega gospoda. Naselitev je bila verjetno izvedena v okviru notranje kolonizacije, t. j. z viški prebivalstva obstoječih naselbin. Takšno domnevo potrjujejo tudi izsledki Blaznikovega preučevanja ledinskih imen, ki so na območju godeškega urada skoraj izključno slovenskega izvora in močno zmanjšujejo možnost prisotnosti bavarskih kolonistov, ki so jih freisinški škofje naselili na druge dele Sorškega polja.⁸ Obravnavani posestni sklop je zemljiški gospod sprva organiziral v sklopu dvora (*curtiferus villicorum*), kateremu je podredil okoliške hube. Ostanek takšnega gospodarstva je dokumentiran še v protourbarialnem popisu loškega gospostva iz okoli leta 1160,⁹ ko je 20 podložnikov, nastanjenih na hubah v Godešiču in Retečah, poleg naturalnih obveznosti obdelovalo tudi pridvorno godeško posest. Nekako tako si moramo predstavljati Godešič in njegovo okolico v času, iz katerega se je ohranil prvi zapis o njegovem obstoju. V naslednjih vrsticah želim nekoliko obširneje osvetliti omenjeni dokument, ljudi, ki so povzročili njegov nastanek ali bili pri njem udeleženi, in okoliščine v katerih je nastal.

¹ MGH, D O II, št. 47, str. 56–7.

² MGH, D O II, št. 66, str. 78–9.

³ MGH, D O III, št. 58, str. 463–464.

⁴ CDAF I, št. 126, str. 125; UBK II, št. 30, str. 22. Gre za skupek zapisov v obliki notic, ki se nanašajo na razne nakupe posesti škofa Otona. Zapis naj bi nastal okoli leta 1215, posamezni akti pa segajo tudi nekaj desetletij nazaj. Nakup gradu v Stražišču, denimo, zabeležen neposredno pred nakupi Gosteč in Pungerta, je bil verjetno opravljen med leti 1192 in 1193 (Tangel, *Die Grafen von Ortenburg*, str. 262, gl. tudi Žontar, *Zgodovina Kranja*, str. 26–27, op. 118). Vendar ne gre datacije nekritično prenašati na ostale, v zapis vključene akte.

⁵ Blaznik, *Kolonizacija in kmetsko podložništvo*, str. 157–158 in zemljevid "Poljska razdelitev na Sorškem polju" med str. 176 in 177.

⁶ llešič, *Sistemi poljske razdelitve*, str. 62–63, 68–69.

⁷ M. Kos, "Vas" in "selo", str. 91.

⁸ Blaznik, *Kolonizacija in kmetsko podložništvo*, str. 170–171.

⁹ Prvi iz serije freisinških škofijskih urbarjev, zapisan v kopalni knjigi BayHStA, HL Freising 4, fol. 49–59, ki ima v naslovu paradoksalen naziv *notitia*; ker se začne s popisom loške posesti pač *Notitia bonorum de Lonca* (zaradi napačne uvezave na fol. 53–53', sicer originalno na začetku urbarja). Objava: CDAF III, str. 12–14; *Urbarji freisinške škofije*, str. 127–128. Podrobno o urbarju glej. Thoma, *Bemerkungen zum ältesten Urbar*, str. 10 ss.

Commutatio Diotmari

Notica, ki se pod naslovom *Commutatio Diotmari* nahaja na foliju 273 kodeksa, ki je pod signaturo BayHStA, HL Freising 3a shranjen v Münchenskem Bayerisches Hauptstaatsarchiv-u, je dokument nepremičninskega posla, konkretnije menjave posesti med freisinškim škofom Egilbertom in njegovim *servom* Diotmarjem. Besedilo podajam v latinskem¹⁰ izvirniku in slovenskem prevodu:

Commutatio Diotmari

Noverint omnes Christi fideles, qualiter Egilberto Frigisingensis ecclesie episcopo et Diemaro eiusdem ecclesie eidem servo placuit quoddam concambium facere quod et fecerunt. Tradidit namque idem Dietmar predium quod habuit in loco Tegiranpach CXL iugera ad altare sancte Marie sanctique Corbiniani perpetualiter existendum. Econtra predictus episcopus eidem servo ad Crheina in loco qui dicitur Niusazinhun equalem mensuram cum manu sui advocati Odalscalchi dedit perpetuo sibi tenendum. Huius rei testes sunt: Comes Altmannus. Liutheri. Pezili. Iterum Liutheri. Wolfuolt. Geruich. Asmar. Meginhart. Mazili. Huc. Aripo. Warmunt. Walto. Waldmant. Frouimunt.

Diotmarjeva zamenjava

Naj vedo vsi kristjani, da sta freisinški škof Egilbert in Diemar, servus iste škofije, sklenila narediti zamenjavo, kar sta tudi storila. Dietmar je namreč na oltar svete Marije in svetega Korbinijana izročil v trajno last posestvo [v velikosti] 140 oralov, ki ga je imel v kraju Tegiranpach. V zameno za to je omenjeni škof po svojem odvetniku Odalscalchu temu servu na Kranjskem, v kraju, ki se imenuje Niusazinhun, dal v trajno last [posestvo] enake velikosti. Priče tega dejanja so: grof Altmanus, Liutheri, Pezili, še en Liutheri, Wolfuolt, Geruich, Asmar, Meginhart, Mazili, Huc, Aripo, Warmunt, Walto, Waldmant in Frouimunt.

Dokument je zapisan v obliki notice. Ta tip zapisa, ki ga odlikuje jedrnatost in pragmatičnost, je v 10. in 11. stoletju skoraj povsem izpodrinil privatno listino (*carta*) kot zapis pravnega dejanja. Pri tem je bil formularni del skrčen na minimum. Obvezen je ostal le zelo jedrnat dispozitivni del in pa seznam prič, ki jih je bilo po potrebi mogoče ponovno zbrati in z njihovo pomočjo dokazovati pravnomočnost dokumentiranega posla. Pravne

veljave sami po sebi taki akti niso imeli; njihova posredna dokazilna moč je bila omejena na čas življenja navedenih prič.¹¹ Prav takšna je notica o zamenjavi posesti med škofom Egilbertom in Diotmarjem. Kot edini element protokola uvaja besedilo kratek objektivni publikacij (*Noverint omnes Christi fideles*), naznanilo dejanja, ki je imelo namen dati dokumentu navzven značaj javnega zapisa.¹² Takoj nato prehaja v kontekstualni del, katerega edini element je jedrnat sestavljen dispozicij, pravno bistvo listine z opisom dejanja, ki navaja njegove akterje in v posel vključene objekte.¹³ Eshatokol je bil omejen na seznam prič, ki ga uvaja običajna formula *huius rei testes sunt*.

Zapis ni ohranjen v originalu, temveč kot kopija v tradicijski knjigi. Ob sklenitvi posla so bili običajno takšni akti izgotovljeni na kos pergamenta in so se do prepisa v kodeks, kar je lahko trajalo več desetletij, hranili posamič. Z vpisom v tradicijsko knjigo ni bilo več razloga za hranjene posamičnih aktov, ki sami po sebi niso bili pravnomočni, in so jih praviloma zavrgli. To je dejansko povzročilo, da je praktično vse listinsko gradivo privatnih izstaviteljev tega časa – z izjemo posameznih aktov na kosih pergamenta, ki so bili bolj ali manj slučajno uvezani oz. vloženi v kodekse – ohranjeno zgolj v prepisih.¹⁴

Uporaba tradicijskih knjig je bila v veliki meri vezana na prostor z uveljavljenim bavarskim plemenskim pravom. Pojavljati so se začele vsaj od začetka 9. stoletja dalje kot zbirke (varnostnih) prepisov listin v posameznih, predvsem cerkvenih ustanovah, kjer so se le-te kopičile v vedno večjem številu,¹⁵ freisinški škofje naj bi sredi 8. stoletja razpolagali že z okoli 700 listinami.¹⁶ Z zatonom izstavljanja privatnih listin v 10. in 11. stoletju so tradicijske knjige postajale zbirke z ozirom na formular vedno bolj okrnjenih aktov in kot take v celoti in v vseh ozirih nadomestile originalne posamične zapise. Takšen razmeroma hiter in enostaven način praviloma prejemniškega dokumentiranja pravnih dejanj se je izkazal za izredno primerne na obširnem kolonizacijskem območju na jugovzhodu rimsko-nemškega cesarstva, kjer so se mnoge bavarske cerkvene ustanove aktivno udele-

¹¹ Redlich, *Privaturkunden*, str. 68 ss; Novejša diplomatska literatura pripisuje razlikam med *carto* in *notitia* bistveno manjši pomen, gl. Molitor, *Traditionsbuch*, str. 65–66, 70–71.

¹² D. Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 107.

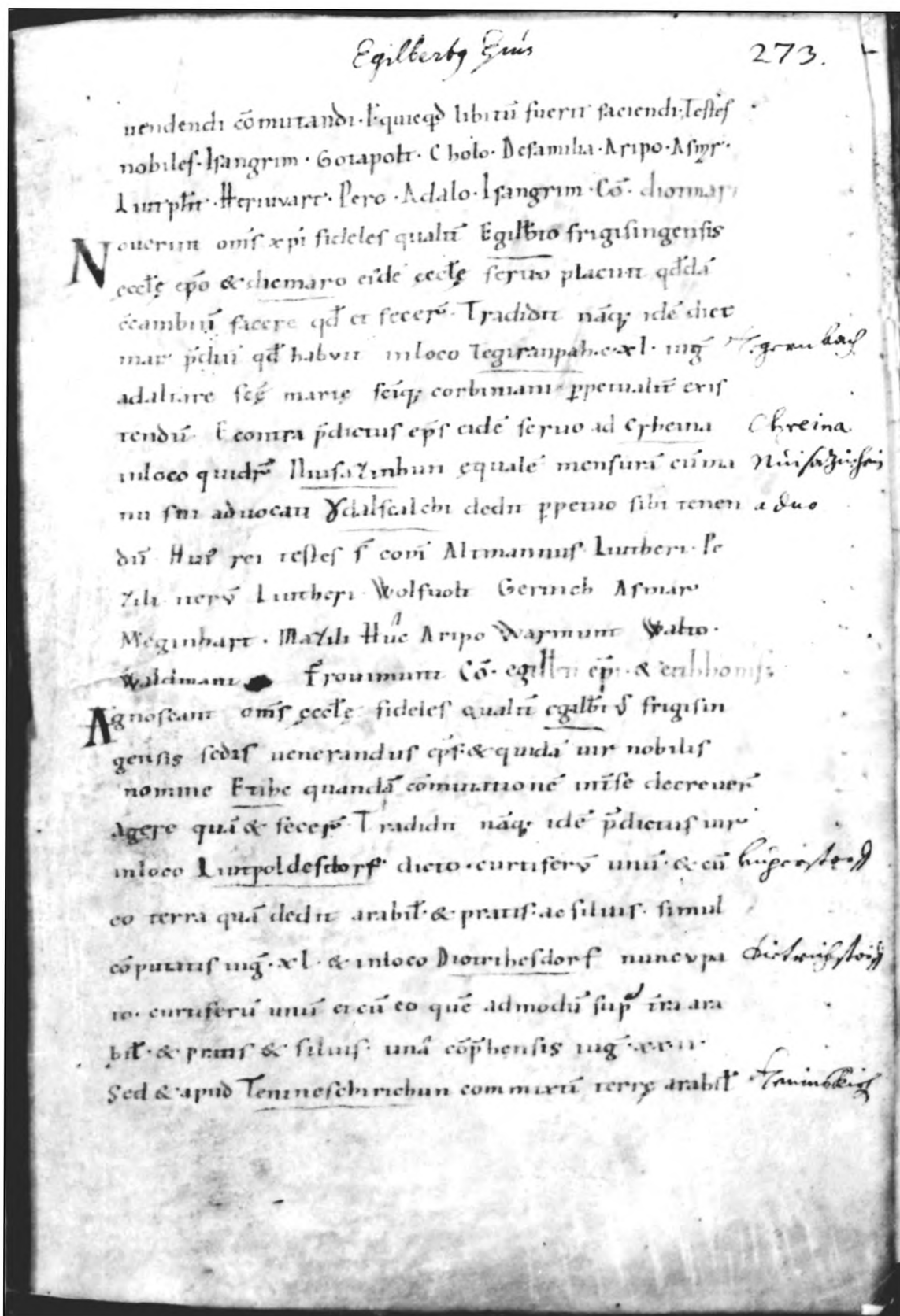
¹³ Ibid., str. 124.

¹⁴ Redlich, *Privaturkunden*, str. 80.

¹⁵ Za freisinško škofijo priča neki podatek, da so jih hranili v sakrariju, nekakšnem večnamenskem hranilišču ob oltarju oz. v zakristiji (*... unde ego dominum meum episcopum rogo, ut hanc rem ita confirmet, ut titulos duos scribere faciat et nobis unum remittet, altrum in sacrario conservet*, TF II, št. 1556 c, str. 387).

¹⁶ Redlich, *Privaturkunden*, str. 80.

¹⁰ Besedilo je povzeto po objavi v: TF II, št. 1391, str. 252–253.

Stran iz freisinske tradicijske knjige Codex Egilberti z zapisom notice o zamenjavi posesti na Godešiču. (BayHStA, HL Freising 3a, fol. 273)

ževale nešteti manjših posestnih transakcij v okviru svojega razpršenega ozemlja. Zato ne prese- neča, da je bila ravno v tem prostoru njihova upo- raba najbolj razširjena.¹⁷ Tradicijske knjige so po- leg pomena za pravno-dokazilni postopek in delo- ma morda vloge pri ohranjanju spomina na dob- rotnike konkretnih cerkvenih ustanov, za njihove lastnike imele še eno, nedvomno pomembno vred- nost. Omogočale so pregled nad pridobljeno po- sestjo in bile nemalokrat edini trajni pisni pripo- moček za upravo zemljiških gospodstev. Kot take predstavljajo z vidika gospodarske zgodovine ne- kakšno predstopnjo urbarjev, ki so se v večjem številu začeli pojavljati v 13. stoletju.¹⁸

Kljub temu, da sodi Freising med škofije z naj- bolje ohranjenimi tradicijskimi knjigami, se je v vsem tem obsežnem gradivu ohranilo zanemar- ljivo malo aktov, ki jih kakorkoli lahko povezu- jemo z loškim gospodstvom. Poznamo vsega tri no- tice, ki se nanašajo na posest na Kranjskem; poleg obravnavane, godeške še dokument o podelitvi Dovjega, o katerem nekaj več v nadaljevanju, in tradicijo nekega duhovnika Johanna, ki je zapu- stil škofiji svoje služabnike¹⁹ neke na območju loš- kega gospostva.²⁰ Poleg tega še v treh noticah za- sledimo priče iz Loke oz. Kranja.²¹ Vzrok za tako majhno zastopanost loškega ozemlja v teh virih vsaj delno tiči v kompaktnosti kraljevih podelitev škofiji. Od samega začetka sklenjeni teritorij ni vzbujal potrebe po arondaciji, ki je bila na primer zelo intenzivna v drugi polovici 11. stoletja na ob- močju sosednjega blejskega briksenskega gospos- tva, od koder se je ohranila edina obsežnejša zbirka tradicijskih notic na celotnem ozemlju da- našnje Slovenije.²²

Akterji in okoliščine posestno-menjalnega posla

Kodeks BayHStA, HL Freising 3b, sicer z dokaj komplicirano sestavo,²³ je pravzaprav knjiga po- sestnih zamenjav (*codex commutationum*). Potreba po vodenju posebne knjige menjalnih pogodb je v Freisingu vzniknila skladno z naraščajočim števi- lom tovrstnih poslov v času škofa Waldona (883–906). Iz tega časa je ohranjen tudi najstarejši del omenjenega kodeksa (fol. 20–101). Do obsežnega sistematičnega nadaljevanja je prišlo prav v času škofa Egilberta. Ta ni poskrbel le za trajen zapis nepremičninskih poslov, ki jih je izvajal v času svojega episkopata (fol. 265–279, 286–293), temveč je dal prepisati tudi vse še obstoječe akte svojih predhodnikov tja do začetka 10. stoletja.

Verjetno ni naključje, da je do tako skrbnega zapisovanja posestnih pridobitev škofije prišlo rav- no v času, ko je mesto škofa zasedal Egilbert, ki je pred tem opravljal naloge kanclerja na dvoru kralja Henrika II. Kot klerik, po izvoru domnevno iz svobodne plemiške rodbine iz okolice Moos- burga na Bavarskem, je stopil v Henrikovo službo verjetno že v času, ko je bil ta še na položaju ba- varskega vojvode; zasledimo ga namreč v njego- vem spremstvu na pohodu za prevzem kraljevskih časti. Po nekaj letih vodenja kraljeve pisarne ga je kralj Henrik po smrti Gotschalka leta 1005 postavil na mesto freisinškega škofa. Tudi kot škof je Egil- bert ostal v ožjem krogu kraljevih zaupnikov in bil pogosto v njegovem spremstvu. Vplivno vlogo je ohranil tudi pod cesarjem Konradom II. (1024–1039), ki mu je leta 1029 zaupal vzgojo svojega sina, bodočega kralja Henrika III. Ta je bil že dve leti prej izvoljen za bavarskega vojvodo, kar je Egilberta kot njegovega skrbnika umeščalo v sam vrh bavarske politike.²⁴

Vsa ta angažiranost je rodila sadove v obsežni posesti, ki sta jo oba vladarja darovala freisinški škofiji. Že kmalu po nastopu episkopata je Egilbert 10. maja 1007 z dvema kraljevskima darovnicama prejel posestva Katsch, Oberwölz in Lind na Šta- jerskem,²⁵ leta 1033 pa gospostvo Olleren v spod- nji Avstriji in *curtis* Aindling na Bavarskem.²⁶ V

¹⁷ Ohranjene so številne tradicijske knjige cerkvenih usta- nov, ki so imele posest na ozemlju današnje Slovenije (salzburške nadškofije, freisinške in briksenske škofije, samostanov v Šentpavlu in Admontu), zanimivo pa je, da ne poznamo tradicijskih knjig niti za enega od sa- mostanov, ki so imeli sedež na slovenskih tleh.

¹⁸ Molitor, *Traditionsbuch*, str. 72 ss.

¹⁹ ... *familiam meam, scilicet servos et ancillas* ... O po- menu teh oznak podrobneje v nadaljevanju.

²⁰ TF II, št. 1556 c, str. 387.

²¹ TF II, št. 1480, str. 329; št. 1561 a, str. 393; 1564 i, str. 398. K temu lahko pogojno dodamo še štiri pričanja ne- kega(-ih) Pribislava(-ov) iz časa med leti 977–81 in 1006–22, ki je (kateri izmed njih) morda istoveten s Pribi- slavom, čigar posest je leta 989 izkazana na območju Pungerta in Gosteč (gl. zgoraj, op. 3).

²² TB, str. 30 ss. O teh tradicijah obstaja dolg seznam lite- rature, mdr. sistematično Nabergoj, Poskus računalniške analize tradicijskih listin; nazadnje o tem obširneje (s pregledno tabelo) Albertoni, Začetki razdrobljene brik- senske posesti, str. 49–59.

²³ Jedru, ki ga sestavlja dva dokaj homogena sklopa, nastala v času škofov Waldona in Egilberta, je na prvih 20 folijih najprej dodan sklop tradicij freisinškemu stol- nemu kapitulju, med posameznimi legami obeh glavnih sklopov – ki sta večinoma nastala v redakciji po enega pisarja – pa se nahajajo sklopi menjalnih poslov drugih škofov, deloma prepisani iz starejših predlog, deloma pa kar v obstoječi obliki vključeni v kodeks. Podrobno o sestavi kodeksa gl. TF I, str. XXV–XXXIII; II, str. XV–XIX.

²⁴ Maß, *Das Bistum Freising*, str. 124–126; Hundt, *Ba- yerische Urkunden*, str. 51 ss.

²⁵ MGH, DD H II, št. 136, str. 162–163; št. 137, str. 163–164.

²⁶ MGH, DD K II, št. 195, str. 259–260; št. 196, str. 26 0–261.

zadnji sklop posestnih pridobitev morda sodi tudi poznejši, loškemu gospostvu priključeni zemljiški urad Dovje v Gornjesavski dolini. Obstaja namreč nič več kot rahla sled za domnevno, izgubljeno Konradovo darovnico freisinški škofiji, izdano 9. maja 1033, ki naj bi se nanašala na tamkajšnjo posest. Nadvse zanimivo vestičko je objavil Klun, ki je v petdesetih letih 19. stoletja inventariziral gradivo loškega gosposčinskega arhiva, prevzeto s strani Historičnega društva za Kranjsko. Pri tem je ob primerjavi popisa iz leta 1798 ugotovil, da nekaj dokumentov manjka, med njimi tudi omenjena diploma. Kot poroča, je bila večina teh arhivalij poslana Dvorni komori na Dunaj.²⁷ Pred kratkim je Peter Štih upravičeno izrazil dvom glede pristnosti tega poročila oz. dejanskega obstoja Konradove darovnice za Dovje, kar utemeljuje predvsem z dejstvom, da ni bila vnesena niti v eno od škofijskih kopalnih knjig, z neobičajnim mestom hrambe – vse ostale škofijske kraljeve darovnice so bile shranjene v Freisingu – in nenazadnje z majhnostjo dovške posesti, za katero za nameček obstaja še ena, največ desetletje starejša darovnica Freisingu – tudi ta ne povsem nesporna²⁸ – in sicer iz rok ebersberškega grofa Adalberona.²⁹ Kljub načelnemu strinjanju z gornjimi utemeljitvami, ne morem a priori zavračati pristnosti Klunovega poročila; že zato, ker za takšno potvorbo ne vidim pravega razloga. Menim, da je popisovalec loškega arhiva iz leta 1798 dejansko naletel na nek dokument, ki ga je interpretiral kot Konradovo, na Dovje nanašajočo se diplomo, ali pa morda kot njen prepis. Ozemlje poznejšega freisinškega urada Dovje, ki je po prvem znanem podatku iz 1160 resda obsegalo le 4 hube obdelovalne zemlje,³⁰ v resnici ni bilo pretirano majhno (trditev izvajam iz stanja, ki je izpričano ob koncu srednjega veka; ne poznamo namreč nobenega indika, ki bi kazal na to, da bi Freising na tem območju med 12. in 15. stoletjem širil meje svoje posesti).³¹ Glede na celotno površino bi ga mirno lahko primerjali denimo s stražiškim gospostvom,

ki ga je Freising prejel od krone leta 1002 (glej spodaj). Prenosu diplome na sedež loškega gospostva bi eventualno lahko botroval kakšen ozemeljski spor s sosednjimi zemljiškimi gospodi, kar bi morda lahko celo vzrokovalo odsotnost vpisa v freisinških kopalnih knjigah; seveda bi bilo kaj takega mogoče opravičevati zgolj z zelo zgodnjim prenosom iz Freisinga v Loko (najzgodnejša freisinška kopalna knjiga izvira iz druge polovice 12. stoletja,³² darovnico za Dovje pa bi pričakovali že v prvem popisu freisinških diplom iz let 1074–1078³³), kar pa je v resnici malo verjetno. V zvezi s tem se zdi dokaj tehtno razmišljanje Petra Štiha, ki opozarja, da sploh ni nujno, da bi bil prejemnik Konradove darovnice za Dovje freisinški škof. Lahko gre za darovnico, izstavljeno komu drugemu (npr. Ebersberžanom), ki bi eventualno lahko obenem s prenosom posesti na freisinško škofijo prispela v Škofjo Loko, najbližji freisinški upravni center, kar bi morda lahko pojasnjevalo odsotnost vpisa v kopalnih knjigah.³⁴ Morda bi katero od teh dilem lahko razrešil že originalni popis loških arhivalij iz leta 1798, katerega nahajališče pa trenutno ni znano. Če se torej zanašamo na kompetentnost arhivarja s konca 18. stoletja, potem bi morala biti Konradova diploma za Dovje izdana v Nimwegnu ob današnji nizozemsko-nemški meji; tam je namreč cesar rezidiriral v prvi polovici maja 1033.³⁵ Egilbertova prisotnost v tem kraju ni izrecno dokumentirana, precej verjetno pa je, da je tedaj res spremljal cesarja, saj je izpričan na dvoru dobra dva meseca pozneje v Memlebnu v Turingiji, ko mu je ta daroval že omenjeno posest v Ollernu in Aindlingu.³⁶

Kot škof se je Egilbert z veliko vnemo posvečal reformi redovništva. Na njegovo pobudo so ponovno zaživel nekateri benediktinski samostani v okolici Freisinga, ki so se med tem prelevili v kolegiatne kapitlje (npr. Tegernsee in Weihestephano). Na drugi strani je z gospodarsko osamosvojitvijo bistveno okrepil stolni kapitelj, ki je rezidiriral na freisinškem Dombergu; njegovo zemljiško posest je pravnoformalno ločil od posesti, ki

²⁷ Klun, Verzeichniß, str. 59.

²⁸ Ni povsem jasno, na kateri *Lenginvuelt* se darovnica nanaša; poleg Dovjega (Lengenfeld) prihaja v poštev še nekaj krajev s podobnimi imeni na Bavarskem in Tirolskem. K temu velja dodati, da sta tako ime kraja, v katerem je ležala podeljena posest, kot tudi določilo, da je ta podeljena v trajno last, napisana na razuri!

²⁹ Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 42; prepis darovnice je ohranjen v Egilbertovem kodeksu, Bay HStA, HL Freising 3b, fol. 279, obj.: TF II, št. 1404, str. 262.

³⁰ *Urbarji freisinške škofije*, str. 128; prim. Blaznik, Freisinška županija Dovje, str. 7–8.

³¹ V zvezi s tem so zelo izpovedni ozemeljski spori s sosednjimi gospostvi, ki kažejo prej na krčenje kot pa na širjenje mej freisinškega ozemlja na Dovjem tekom srednjega veka. Blaznik, Freisinška županija Dovje, str. 21–23.

³² Mommsen, Zur Freisinger Urkunden-Überlieferung, str. 131; Zahn, Die freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher, str. 218.

³³ Mommsen, Zur Freisinger Urkunden-Überlieferung, str. 130.

³⁴ Za nesebično posredovano domnevo se kolegu dr. Petru Štihu iskreno zahvaljujem.

³⁵ Tam sta bili izdani njegovi diplomi DK II 187 (28. aprila) in DK II 188 (13. maja), na kar je opozoril že Schumi (UBK I, št. 164, str. 146). Prim. tudi Bresslau, *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II.*, str. 72.

³⁶ DDK II 194, 195. Cesarjev dvor se je iz Nimwegna premaknil v Turingijo; 20. junija je bil v Norhausnu, od 26. junija do 10. julija v Merseburgu, 19. julija pa v Memlebnu. DDK II 190–195.

je pripadala škofijski mensi.³⁷ To je še v času njegovega škofovanja izzvalo interno arondacijo, oz. posestne zamenjave med škofom in kapitljem. V ta sklop sodi tudi menjava stražiškega gospodstva, ki ga je leta 1002 iz rok kralja Henrika II. prejel škof Gotschalk v dosmrtni užitek, po njegovi smrti pa je zapadlo stolnemu kapitlju. Egilbert ga je med leti 1024 in 1039 zamenjal za neko bavarsko posest in priključil loškemu gospodstvu.³⁸

Škof Egilbert je umrl 4. novembra 1039. Označimo ga lahko kot enega markantnejših freisinških škofov v visokem srednjem veku. Na Kranjskem so nosile trajen pečat predvsem njegove posestne pridobitve.

In kdo je bil Diotmar, ki je prejel posest na Godešiču? Notica ga označuje z izrazom *ecclesie servus*. To je eden od pojmov, s katerimi freisinški pa tudi drugi viri 11. stoletja³⁹ običajno zaznamujejo pripadnike nesvobodne *familiae* nekega vladarja, kneza (svetnega ali cerkvenega) ali sploh kakršnegakoli (zemljiškega) gospoda, pri čemer *familia* – pojem izvira iz rimskega prava, njegov pomen pa je bil v srednjem veku nekoliko prirejen – v splošnem predstavlja nekakšno personalno zvezo vseh, od nekega gospoda odvisnih ljudi.⁴⁰ Po mnenju nekaterih naj bi pripadniki te družbene skupine izvirali iz pridvornih nesvobodnjakov, ki so se zaradi opravljanja različnih funkcij dvigali po družbeni lestvici, verjetno pa so se jim pozneje pridružili tudi svobodnjaki, ki so v zameno za (razmeroma) donosne in vplivne položaje odrekli osebni svobodi ter podredili (običajno precej) močnejšemu gospodu,⁴¹ ali pa postopno degradirali preko porok s pripadniki nesvobodnega sloja.⁴² *Familia* freisinškega škofa v 11. stoletju torej nikakor ni bila homogena družbena skupina, kljub temu pa lahko iz konteksta nekoliko podrobneje opredelimo položaj omenjenega Diotmarja. Prejko-

ne je izvirail iz Tegernbacha na Bavarskem, kakih 40 km vzhodno od Freisinga,⁴³ kjer je škofu Egilbertu podelil svojo posest v velikosti 140 oralov. To ozemlje, v današnjih merskih enotah obsega-joče morda okoli 50 hektarov,⁴⁴ nikakor ni bilo majhno, vsekakor preveliko, da bi ga obdeloval v lastni režiji. V skladu z nam znanimi podatki bi ga lahko umestili v red velikosti 5 do 10 hub,⁴⁵ kar bi kazalo na manjše posestvo z nekaj družinami odvisnih "podložnikov", ne da bi pri tem kakorkoli hoteli napeljevati na sistem organizacije gospodarstva, ki iz vira ni razviden. Torej moramo Diotmarja uvrstiti v krog zemljiških posestnikov znotraj škofijskega gospodstva, posedovanje kultiviranih zemljišč v takšnih okoliščinah (t. i. *Inwärtseigen*)⁴⁶ pa največkrat kaže na neko vojaško-obrambno ali pa upravno funkcijo v okviru gospodstva, ki jo je posestnik opravljal kot kompenzacijo za uživano posest.⁴⁷ Kot *servus* oz. škofov *familiaris*,⁴⁸ se Diotmar v ohranjenih virih pojavlja le enkrat. Ni pa povsem izključeno, da je identičen z Dietmarjem oz. Deotmarjem, ki je (sta) pričal(a) dvema drugima posestnima menjavama, ki jih je opravil škof Gotschalk v letih 994–1005. Obe menjavi sta zadevali posest v radiju približno 20 km vzhodno oz. severovzhodno od Freisinga.⁴⁹ Manj verjetna, čeprav teoretično morda še sprejemljiva, bi bila identifikacija z Dietmarjem, ki je enkrat med leti 972 in 976 pričal menjalnemu poslu škofa Abrahama, v katerem je slednji pridobil neko posest v Gronsdufu, danes na vzhodnem obrobju Münchna; vendar je treba pripom-

³⁷ Maß, *Bas Bistum Freising*, str. 127.

³⁸ TF II, št. 1420. Prim. Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 41; Bizjak, Razvoj, uprava in poslovanje, str. 111–112 in op. 8.

³⁹ Za Freising gl. Flohrschütz, Die Freisinger Dienstmannen, str. 21 ss. Kot najbolj primerljiva navajam zlasti korpusa briksenskih in salzburskih tradicij (obj. v: TB; *Salzburger Urkundenbuch* I), kjer lahko opazujemo podobno socialno strukturo. Za izhodišče o tozadevnih opažanjih lahko služita študiji: Hauptmann, Mariborske studije, str. 57–118, tu predvsem 91 ss (za Briksen) in Dopsch, Ministerialität und Herrschaft, str. 7 ss (za Salzburg).

⁴⁰ O razvoju in različnih pomenih termina *familia* obširneje v: Bosl, Die "Familia", str. 403–424, tu predvsem 411 ss.

⁴¹ Vilfan, Zemljiška gospodstva, str. 128–129. Včasih so za tako podreditev obstajali veliko bolj prvinski vzroki – npr. golo preživetje; prim. Flohrschütz, Die Freisinger Dienstmannen, str. 56–57.

⁴² Flohrschütz, Die Freisinger Dienstmannen, str. 48–54.

⁴³ Bitterauf, TF II, str. 252, 893, dopušča lokalizacijo v Grüntegernbach oz. v Wassentegernbach, ki leži nekoliko južneje; sicer je Tegernbach tudi pokrajinsko ime, v območju katerega ležita oba omenjena kraja.

⁴⁴ Po Hauptmannovem izračunu, ki na podlagi vira s konca 12. stoletja pripisuje oralu površino okoli 34,5 a; Hauptmann, Hufengrößen im bayerischen Stammes- und Kolonialgebite, str. 406.

⁴⁵ Števili, ki sta podani zgolj za primerjavo, nimata podlage v bavarskih razmerah, temveč ustrezata razmeram na Sorškem polju, točneje v Bitnju, kjer je – kar se tiče loškega gospodstva – stara posestna struktura najbolj ohranjena in tudi najbolj raziskana. Blaznik, Biten, str. 88–98, tu posebno 96.

⁴⁶ Posest, ki je znotraj *familiae* nekega zemljiškega gospoda tretirana kot posest ministeriala, navzven pa kot posest zemljiškega gospoda; prim. Flohrschütz, Die Freisinger Dienstmannen, str. 44–45.

⁴⁷ Flohrschütz, Die Freisinger Dienstmannen, str. 60–67.

⁴⁸ Tovrstne oznake v povezavi s podobnimi lastnostmi njihovih nosilcev, kot so opisane zgoraj, običajno kažejo na družbeno skupino, ki jo razvojno gledano lahko označimo kot ministeriale. Iz previdnosti zaradi še ne dokončane izoblikovanosti sloja ministerialov v obravnavanem obdobju se v pričujočem prispevku pri označevanju te družbene skupine načeloma izogibam preciznejši opredelitvi (ministerial) in se držim ohlapnejše (*familiaris*).

⁴⁹ TF II, št. 1331, str. 212–214; št. 1339, str. 219. Posest se je nahajala na naslednjih lokacijah: Hirschausen, Sünzhäusen, Dorfacker in Wippenhausen.

niti, da bi bil ob upoštevanju te identifikacije Diotmar ob prejemu posesti na Godešiču v najboljšem primeru star okoli 70 let! Udeležba obravnavanega Diotmarja pri teh in podobnih pričanjih pri freisinških pravnih poslih, bi vsekakor le še potrjevala domnevo o njegovi upravni oz. vojaško obrambni funkciji, vendar viri zgolj z navedbo (osebnih) imen ne dajejo dovolj trdne podlage za potrditev oz. ovržbo teh morebitnih identifikacij.

Nedvomno pa gornjo domnevo potrjuje notica iz 1022–1023. Diotmarjev prejem posesti na Kranjskem je najverjetneje pomenil tudi njegovo preselitev. Loško gospostvo je bilo v prvih desetletjih 11. stoletja gotovo eno prednostnih freisinških kolonizacijskih območij. Škof Egilbert je za izgradnjo in upravo razvijajočega se gospostva potreboval zanesljive ljudi, ki jih je nedvomno izbiral tudi iz vrst svojih bavarskih familiarijev. Menim, da je treba v tem kontekstu razumeti podelitev godeške posesti Diotmarju. Njegova "premestitev" je bila torej povezana z neko upravno ali obrambno-vojaško funkcijo v okviru loškega gospostva, kot nadomestilo za opravljanje te službe pa je sedaj užival dohodke od posesti na Godešiču. Obseg zemljišča, ki ga je tu prejel (140 oralov oz. ca. 50 ha), ga morda postavlja v vlogo posestnika vilikalnega dvora, ki ga poznamo iz dobro stoletje mlajših navedb.

V notici se omenja tudi odvetnik (*advocatus*) Odalschalk, ki je v imenu freisinškega škofa sklenil posel. Institut cerkvenega odvetništva je bil svojevrsten srednjeveški odgovor na dogmatično nezdržljivost "svetnega" s "cerkvenim". Poenostavljeno rečeno je šlo za zastopstvo cerkvenih ustanov v svetnih zadevah (civilno sodstvo, uprava svetnih posesti, ...) po laikih (iz vrst plemstva), ki so to svojo "službo" kompenzirali na najrazličnejše načine: v obliki uživanja posesti, prejemanja odškodnin, pristojbin ipd. V skladu s tem so odvetniki redno posredovali v škofijskih nepremičninskih poslih in jih zasledimo praviloma v vseh freisinških posestno-menjalnih pogodbah. V času škofa Egilberta ugotavlja Bitterauf tri glavne škofijske odvetnike, med katerimi umešča delovanje Odalschalka v leta med 1022 in 1039 (o tem podrobneje v nadaljevanju). Pripadal naj bi grofovski rodbini iz Scheyerna, iz katere danes po splošno sprejetem mnenju izvajajo poznejšo bavarsko knežjo rodbino Wittelsbach.⁵⁰

Dotaknimo se še prič, ki so prisostvovala sklenitvi pogodbe. Notica navaja 15 oseb, med njimi na prvem mestu Altmana, ki nosi naziv *comes*, grof. Najdemo ga tudi v številnih drugih freisinških posestnih poslih v prvi polovici 11. stoletja;

povsem pričakovano, grofovsko oblast je namreč izvajal na ozemlju sicer precej ohlapno določljive "grofije okoli Freisinga".⁵¹ Na podlagi opravljenih raziskav ga je treba šteti med prednike grofenskega rodu iz Hirschberga, ki so težišče svojega delovanja iz freisinškega prostora premaknili v 12. stoletju.⁵² Na podlagi posesti v Ziljski dolini in kompatibilnosti osebnega imena, pa ga nekateri zgodovinarji obenem uvrščajo v genealogijo lurnskih grofov.⁵³ Kot zanimivost lahko navedemo, da je prisostvoval tudi podelitvi že omenjeni (domnevni) Adalberonovi podelitvi Dovjega freisinški škofiji, kar bi morda lahko potrjevalo njegovo vpetost v prostor ob jugovzhodni meji cesarstva.

Ostale priče niso podrobneje opredeljene, vendar primerjava z drugimi zamenjavami iz obdobja 1006–1031 pokaže, da se nekatera od teh imen bolj ali manj redno pojavljajo pod oznako *de familia*. To so Pezili, Liutheri (dvakrat), Wolfuolt, Geruich in Aripo, katerih nosilce v obravnavani zamenjalni notici lahko z veliko verjetnostjo umestimo med škofove ministeriale,⁵⁴ vsaj prve tri tudi med njegove rednejše spremljevalce na območju ožjega radia Freisinga.⁵⁵ Ostala imena se le redko ponavljajo v seznamih prič, torej moramo imeti njihove nosilce prejkone za priložnostne priče, lokalne familiarije. Nekateri izmed njih so bili v tem času – podobno kot Diotmar – tudi aktivno vključeni v menjalne posle s škofom, največkrat v zvezi z arondacijo v širši okolici Freisinga.⁵⁶ Manjša verjetnost je, da bi kateri izmed njih pripadal svobodnemu sloju, saj so ti običajno navedeni na začetku. Velja pa opozorilo, da v freisinških aktih iz tega časa ni striktno upoštevana hierarhija prič in da v primerih kot je ta, kjer njihov status ni izrecno naveden, absolutna opredelitev ni mogoča.

Problem datacije vira

Ob koncu spregovorimo še nekaj o dataciji Diotmarjeve notice, prvem pisnem pričevanju o obstoju Godešiča. Kot že rečeno, menjalni akti, tako kot notice nasploh v obravnavanem obdobju praviloma niso bili datirani. V takih primerih je mogoče dokument časovno opredeliti zgolj posredno, glede na zunanje lastnosti in vsebino. Se-

⁵¹ "Grafschaft um Freising". Fried, *Die Landgerichte Dachau und Kranzberg*, str. 2.

⁵² Fried, *Zur Herkunft* str. 84–87, 96–98.

⁵³ Gl. Fried, *Zur Herkunft der Grafen von Hirschberg*, str. 87; Mayer, *Die Grafschaft Lurn*, str. 44.

⁵⁴ V skladu z obrazložitvijo v op. 48 je treba oznako ministerial razumeti razvojno. Tokrat preciznejšo opredelitev opravičuje pogostnost pojavljanja v škofovem spremstvu.

⁵⁵ Flohrschütz, *Die Freisinger Dienstmannen*, str. 33–35.

⁵⁶ TF II, št. 1373, (Waldmant); 1377, (Asmar); 1414, 1421 (Meginhart); 1417 (Walto).

⁵⁰ Hundt, *Bayerische Urkunden*, str. 23; Schwertl, Wittelsbacher, kol. 269–271.

*Južni del Sorškega polja z Godešičem in Ratečami
(GURS 2000, DOF 5: D 24-08, D 24-09, D 25-48 in D 25-49).*

veda je taka datacija le redko lahko natančna, vendar je pri kontinuiranih serijah aktov, kakršne so freisinške tradicijske knjige, dokumente mogoče razmeroma dobro umestiti v čas na podlagi oseb, ki se pojavljajo v njih. To vsekakor velja za Diotmarjevo notico. Najohlapnejša mejnika lahko določimo z letnicama začetka in konca episkopata škofa, ki je bil kot pogodbeni stranka udeležen v

poslu. V skladu s tem je obravnavani akt moral nastati enkrat med leti 1006 in 1039.⁵⁷ Dalje lahko

⁵⁷ Zgolj ta, prvi korak je uporabil Blaznik pri dataciji notice, ki jo je podal na več mestih: Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo*, str. 21; Idem, *Kolonizacija in kmetško podložništvo*, str. 151, in ki je danes med slovenskimi bralci daleč najbolj upoštevana.

preciziramo nastanek dokumenta s pomočjo drugih udeleženih oseb, katerih funkcijo oz. življenje bi bilo mogoče na kakršen koli način zanesljivo omejiti navzgor ali navzdol v okviru danega intervala. V tem primeru je to škofijski odvetnik Odalschalk, ki je bil v menjavi posesti z Diotmarjem Egilbertov posrednik. Bitterauf je na podlagi neke druge menjalne pogodbe, v kateri se pojavlja skupaj z regensburškim škofom Gebhardom, uspel navzgor omejiti začetek njegovega odvetništva.⁵⁸ Regensburški škof Gebhard je namreč umrl leta 1023, torej je bil Odalschalk vsaj tega leta že freisinški odvetnik. S tem podatkom je Bitterauf izčrpal neodvisne časovne točke. Pri nadaljnjem izvajanju je uporabil relativno kronologijo. Ob predpostavki, da je bil pri aktih, zapisanih v tradicijsko knjigo, vsaj okvirno upoštevan kronološki red,⁵⁹ je vse dokumente, v katerih se pojavlja Odalschalk kot škofijski odvetnik in so vpisani pred omenjeno menjavo z regensburškim škofom Gebhardom – v to skupino spada tudi Diotmarjeva notica – datiral pred leto 1023.⁶⁰ Do tu se lahko z njim popolnoma strinjamo. Nekoliko težje razumljiva pa je njegova časovna omejitev navzdol za vse posle, v katerih je bil udeležen Odalschalk kot posrednik oz. odvetnik. Tu je Bitterauf določil letnico 1022 in sicer na podlagi notice o poslu, ki ga je sklenil omenjeni freisinški odvetnik z v tem letu nameščenim opatom samostana Weihestephana.⁶¹ Povsem razumljivo je, da zadevna menjalna pogodba ni mogla biti sklenjena pred tem letom, nikakor pa ni mogoče s to letnico omejiti tudi vseh predhodnih aktov, v katerih je za freisinškega škofa posredoval Odalschalk. Strogo metodološko tega vira sploh ni mogoče uporabiti pri določanju časovnih omejitev (tako zgornje kot spodnje) Odalschalkove odvetniške funkcije, razen če bi obstajal nek dober argument za datiranje te notice prav v leto 1022 – nasprotno Bitterauf dopušča datacijo med 1022–1031 – pa še v tem primeru bi raztegnili spodnjo znano mejo (ne pa možne) za vsega eno leto. Glede na to, da za ta del kodeksa Bitterauf predvideva izključno izgotovitev po predlogah, ne pa morda protokolarnega, t. j. direktnega vnosa posameznih aktov,⁶² je tudi na podlagi zunanjih značilnosti zapisa preciznejša datacija posameznih aktov nemogoča. Seveda pa ta pomislek omogoča pomik spodnje meje

za datacijo Diotmarjeve notice kvečjemu za nekaj let navzdol in nič več. Na splošno domneve o nastopu Odalschalkovega odvetništva ne odstopajo bistveno od Bitteraufovih ugotovitev; Hund ga denimo umešča v leta med 1020 in 1025.⁶³ Diotmarjevo notico in z njo prvo pričevanje o obstoju Godešiča lahko torej po najboljših močeh datiramo v začetek dvajsetih let 11. stoletja, pred vključno leto 1023.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BayHStA, HL Freising – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Hochstiftslitralien Freising (št. 3b in 4).

OBJAVLJENI VIRI

CDAF – *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I, III. Ed. Joseph Zahn. Fontes rerum Austriacarum 31, 36. Wien : Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1870, 1871.

MGH, DD H II – *Heinrici II. et Arduini diplomata*. Ed. Harry Bresslau. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1900–1903.

MGH, DD K II – *Conradi II. diplomata*. Ed. Harry Bresslau. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Hannover – Leipzig : Hahnsche Buchhandlung, 1909.

MGH, DD O II – *Ottonis II. diplomata*. Ed. Theodor Sickel. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1888.

MGH, DD O III – *Ottonis III. Diplomata*. Ed. Theodor Sickel. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1893.

Salzburger Urkundenbuch, I. Band: *Traditionscodices*. Ed. Willibald Hauthaler. Salzburg : Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1910.

TB – *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen von zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Ed. Oswald Redlich. Acta Tirolensia 1. Innsbruck : Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1886.

TF – *Die Traditionen des Hochstifts Freising, I. Band: (744–926), II. Band: (926–1283)*. Ed. Theodor Bitterauf. Quellen und Erörterungen zur

⁵⁸ TF II, št. 1394, str. 255–256.

⁵⁹ Nikakor ne gre za povsem dosledno kronološko ureitev. V zvezi s tem je Bitterauf na podlagi svojih izsledkov v objavi deloma preuredil originalni vrstni red kodeksa.

⁶⁰ TF II, št. 1386–1393, str. 249–254.

⁶¹ TF II, št. 1396, str. 256–257.

⁶² Za notico št. 1396 naj bi bila celo ohranjena predloga, TF II, str. XXIX, XXXV.

⁶³ Hundt, *Bayerische Urkunden*, str. 23.

- bayerischen und deutschen Geschichte, n. s., 4, 5. Aalen : Scientia, ²1967.
- UBK – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* I, II. Ed. Franz Schumi. Laibach : v samozaložbi, 1882–1883, 1884–1887.
- Urbarji freisinške škofije*. Ed. Pavle Blaznik. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana : SAZU, 1963.
- LITERATURA
- Albertoni, Giuseppe: Začetki razdrobljene briksenske posesti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 49–59.
- Bizjak, Matjaž: Razvoj, uprava in poslovanje freisinške in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 111–124.
- Blaznik, Pavle: Bitenj : Historično-geografska študija. *Geografski vestnik*, 4, 1928, str. 88–98.
- Blaznik, Pavle: Freisinška županija Dovje. *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 7–25.
- Blaznik, Pavle: Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju. *Razprave I. razreda SAZU* 2. Ljubljana : SAZU, 1953, str. 139–242.
- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka : Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973.
- Bosl, Karl: Die "Familia" als Grundstruktur der mittelalterlichen Gesellschaft. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 38, 1975, str. 403–424.
- Bresslau, Harry: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II. 2. Band: 1032–1039*. Leipzig : Duncker & Humboldt, 1884.
- Dopsch, Heinz: Ministerialität und Herrstand in der Steiermark und in Salzburg. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 62, 1971, str. 3–31.
- Flohrschütz, Günther: Die Freisinger Dienstmannen im 10. und 11. Jahrhundert. *Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte*, 25, 1967, str. 9–79.
- Fried, Pankraz: *Die Landgerichte Dachau und Kranzberg*. Historischer Atlas von Bayern. Theil Altbayern. Heft 11–12. München : Kommission für Bayerische Landesgeschichte, 1958.
- Fried, Pankraz: Zur Herkunft der Grafen von Hirschberg. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 28, 1965, str. 82–98.
- Hauptmann, Ljudmil: Hufengrößen im bayerischen Stammes- und Kolonialgebite. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 21, 1929, str. 386–413.
- Hauptmann, Ljudmil: Mariborske studije. *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 260, 1938, str. 57–118.
- Hundt, Friedrich Hector: *Bayerische Urkunden aus dem XI und XII Jahrhundert : Die Schirmvögte Freising's. Seine Bischöfe bis zum Ende des XII Jahrhunderts. Beyträge zu Scheyern-Wittelsbach'schen Regesten*. Abhandlungen dre k. bayer. Akademie der Wissenschaft III. Cl., XIV Bd., II. Abth. (posebni odtis). München : Verlag der K. Akademie, 1878.
- Ilešič, Svetozar: *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*. Dela IV. razreda SAZU 2. Ljubljana, 1950.
- Klun, V. F.: Verzeichniß der aus dem vormalis bischöflich freisingen'schen, nun staatsherrschaftlichem Archive zu Lak überkommenen Acten und Urkunden. *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*, 7, 1852, str. 41–47, 49–54, 57–64.
- Kos, Dušan: *Pismo, pisava, pisar : Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300*. Gradivo in razprave 14. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1994.
- Kos, Milko: "Vas" in "selo" v zgodovini slovenske kolonizacije. *Razprave I. razreda SAZU* 5. Ljubljana, 1966, str. 77–98.
- Maß, Josef: *Das Bistum Freising in Mittelalter*. München : Erich Wewel Verlag, 1986.
- Mayer, Therese: Die Grafschaft Lurn. *Spuren europäischer Geschichte : Spittal 800 (1191–1991)* (ur. Barbara Grünwald et al.). Spittal an der Drau : Stadtgemeinde, 1991, str. 42–46, 65–66.
- Molitor, Stephan: Das Traditionsbuch : Zur Forschungsgeschichte einer Quellengattung und zu einem Beispiel aus Südwestdeutschland. *Archiv für Diplomatik*, 36, 1990, str. 61–92.
- Mommsen, Theodor E.: Zur Freisinger Urkunden-Überlieferung. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 5, 1932, str. 129–189.
- Nabergoj, Tomaž: Poskus računalniške analize tradicijskih listin briksenskega škofa Altwina. Diplomatska naloga, Filozofska fakulteta (tipkopis). Ljubljana, 1991.
- Redlich, Oswald: *Die Privaturkunden des Mittelalters*. Urkundenlehre III. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. München – Berlin : Oldenbourg, 1911.
- Schwertl, Gerhard: Wittelsbacher. *Lexikon des Mittelalters* 9. München : Lexma Verlag, 1998, kol. 269–271.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 35–48.

- Tangel, Karlmann: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 30, 1864, str. 203–352.
- Thoma, Gertrud: Bemerkungen zum ältesten Urbar des Hochstifts Freising. *Beiträge zur alt-bayerischen Kirchengeschichte*, 42, 1996, str. 7–32.
- Vilfan, Sergij: Zemljiška gospostva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II* (ur. Pavle Blaznik et al.). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, str. 75–239.
- Zahn, Joseph: Die freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 27, 1861, str. 191–344.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana : Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Beitrag zur älteren Geschichte von Godešič

Das Dorf Godešič (Godeschiz) am südlichen Rand des Sorško polje (Zeierfeld), des fruchtbarsten Teils der Freisinger Herrschaft Škofja Loka (Bischofack) in Gorenjska (Oberkrain), liegt, wird zum ersten Mal in einer Freisinger Traditionsnotiz vom Beginn der zwanziger Jahre des 11. Jahrhunderts erwähnt. Das Sorško polje hatte eine

Vorzugsstellung in der Freisinger Kolonisation in Gorenjska und ihm wurde bald nach den ersten Besitzerwerbungen in den Jahren 973-1002 eine Besitzreorganisation zuteil. In diesen Rahmen gehört auch der in der erwähnten Notiz überlieferte Tausch von Besitzungen zwischen Bischof Egilbert und seinem Familiarius Diotmar. Letzterer erhielt für seine 140 Joch umfassende Besitzung in Tegernbach in Bayern, die er an den Bischof abtrat, eine gleichwertige Besitzung in Godešič und zog wahrscheinlich im Zusammenhang mit der neu verliehenen Verwaltungs- oder militärischen Abwehrfunktion in das Gebiet der Herrschaft Škofja Loka um.

Trotz des fast vollständig erhaltenen Traditionsmaterials des Hochstifts Freising sind insgesamt nur drei Notizen bekannt, die sich auf seinen Besitz in Gorenjska beziehen. Wegen ihrer Seltenheit stellt die oben erwähnte Notiz eine bedeutende Quelle für die Organisation, Besitzstruktur und sozialen Verhältnisse in der ersten Phase des Ausbaus der Herrschaft Škofja Loka dar. Das Schriftstück entstand zur Zeit des politisch, kulturell und auch wirtschaftlich überdurchschnittlich aktiven Bischofs Egilbert (1006-1039), dessen Episkopat in Krain vor allem durch Besitzerwerbungen gekennzeichnet ist. Unter anderem sei das Amt Dovje (Lengenfeld) im oberen Sava-(Save)-tal erwähnt, für welches eine vermutliche heute verloren gegangene Schenkungsurkunde Konrads II. aus dem Jahr 1033 bestanden haben soll.

Die genaue Zeit der Aufzeichnung dieser allerdings undatierten Notiz bleibt nach wie vor unbekannt. Die überraschend präzise Datierung (1022–1023) Bitteraufs muss etwas relativiert werden. Höchstwahrscheinlich entstand sie tatsächlich vor 1023, während die untere Grenze nicht so klar ist und mit Wahrscheinlichkeit um das Jahr 1020 angesetzt werden kann.

1.02 pregledni znanstveni članek

UDK 728.81:332.21(497.4 Podgrad)
prejeto: 6. 5. 2005**Viktor Grilc**Predsednik Kulturnega društva Podgrad pri Ljubljani, Podgrajska c. 7a, SI-1129 Ljubljana-Zalog
e-mail: viktor.grilc@ki.si

Prispevek k zgodovini gospodstva Osterberg

IZVLEČEK

Podan je kritičen pregled literature o zgodovini gospodstva Osterberg v Podgradu pri Ljubljani, s posebnim poudarkom na dveh grajskih stavbah, ki stojita na njegovem območju. Ugotovljene so številne netočnosti v zvezi z dosedanjimi opisi nastanka in zgodovine obeh stavb, njunima funkcijama in imenovanjem, ki se v nekritičnem navajanju ponavljajo in ohranjajo. Čeprav je točen čas nastanka gradov in njuna graditelja še vedno težko določiti, pa je na podlagi celovitega pregleda pisnih virov in materialnih ostankov ter upoštevajoč analogije z nastanki drugih podobnih gradov podan zaokrožen oris zgodovine tega gospodstva. Prikazana so tudi številna imena, s katerimi označujejo obravnavana gradova in analizirani njihovi izvori, ter podan predlog za njuno enotno označevanje v prihodnje.

KLJUČNE BESEDE

Podgrad, Osterberg, Dol, Spanheim, Gallenberg, Rasp, Erberg

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE OSTERBERG SEIGNEURY

A critical review of literature on the history of the Osterberg seignury in Podgrad near Ljubljana is given with a special emphasis on two castles that stand on its territory. Ascertained are several inaccuracies in regard of the so far existing descriptions of the origin and the history of the both buildings, their function and naming that are being repeated and preserved in non-critical quotations. Although the exact time of the coming into existence and of the builders of the castles is still difficult to determine, a rounded up suggestion of the history of the treated seignury is given – based on a complex survey of written sources and material remains, and considering analogies with origins of other similar castles. Also presented are numerous names with which the treated castles are denoted, analysed are their origins, and a proposal for their unified designation in the future is given.

KEY WORDS

Podgrad, Osterberg, Dol, Spanheim, Gallenberg, Rasp, Erberg

Uvod*

Ob sotočju Ljubljance in Save, na desnem bregu prve, le dobrih deset kilometrov vzhodno od Ljubljane, leži vas Podgrad. Čeprav majhen in na prvi pogled nepomemben, ima Podgrad nenavadno bogato zgodovino. To je pripisati predvsem njegovi markantni legi ob sotočju dveh pomembnih slovenskih rek, Ljubljance in Save, ki se zlivata prav tu. Skozi Ljubljansko kotlino so vso dolgo zgodovino njene poselitve prehajala razna ljudstva, išoč boljših življenjskih pogojev v Panonski oz. Padski nižini, razne vojske na osvajalnih pohodih, v mirnih obdobjih pa so se tu stekale številne trgovske poti, tudi jantarna. Sotočje je predstavljalo odlično orientacijsko in srečevalno točko, reki pa sta omogočali lažji prevoz tovora. Sotočje Ljubljance in Save je zato bilo priča trgovanju z raznim blagom: soljo, krznom, kovinami, jantarjem idr., sprva za menjavo, kasneje za denarno plačilo. Najzanimivejši zgodovinski obdobji ožjega geografskega področja sotočja sta bili rimska doba s svojo utrdbo, katere ostanki so še precej neraziskani, ter srednji vek z gospostvom, imenovanim Osterberg. Slednjemu je namenjen ta članek.

Vprašanje zgodovine gospostva je, poleg neznanega nastanka in najzgodnejšega delovanja, zapleteno tudi zaradi dejstva, da sta nekoč bili nad Podgradom dve grajski stavbi. Njuni skromni ostanki stojijo le kilometer zračne črte oz. slabe pol ure hoda narazen. Prebivalci vasi jima pravimo "Grad" in "Stari grad", enako pa imenujemo tudi vzpetini, na katerima stojita. Njuni lokaciji sta:

Grad: v virih tudi "Povšetov grad" in "Novi grad", na skrajnem severnem koncu Kašelskega hriba (346 m n. m.), kjer je sedaj t. i. Kanskyjeva vila;

Stari grad: zadnji ostanki ruševin stojijo na južnem stranskem vrhu Kašelskega hriba (446 m n. m.).

Čeprav se naziva uporabljata predvsem v lokalni ljudski rabi, ju bom v članku uporabljal za označevanje dveh grajskih stavb oz. njunih mikrolokacij; za posest v celoti pa bom uporabljal izvorno ime Osterberg. V literaturi ju imenujejo zelo različno, kar bo kasneje podrobneje obravnavano.

Podgrad pri Ljubljani je opisan v vseh dosedanjih izdajah krajevnih leksikonov slovenskega ozemlja. V prvem iz leta 1937 piše: "Naselje je raztreseno južno od Save ob potoku Besnica tam, kjer slednja zapusti svojo ozko in samotno grapo ter se izliva v Ljubljano. Mimo vozi cesta iz Ljubljane v Litijo ter železnica Lj.–Zidani most. Prebivalstvo se deloma bavi s kmetijstvom, nekaj

jih je zaposlenih pri železnici, še več v tamkajšnji kemični tvornici. Okolno glinasto-skrilavo gričevje z ostanki dveh gradov (Ostri vrh, odtod vaško ime)¹ je poraslo z gozdom, ki nudi les za prodajo (žaga). Prvotni grad Sostro (tudi Ostri vrh ali Osterberg), zapadno nad grapo Besnice, je danes v razvalinah. Po Valvasorju je dal grad sezidati Ortolf II. Svibenski okoli 1015. Tukajšnja veja Svibenskih se je od tedaj imenovala Sostrski ali Ostrovrharji. Bili so ministeriali Spanheimov. Ko je Aleksander Sostrski opustil stanovanje na gradu in sezidal nov Dolski grad, je Sostrski grad začel razpadati. V 18. stol. so sezidali nov grad, nižje ob Ljubljani. Grad je že dlje časa v rokah rodbine Povše in se zato zove Povšetova graščina. Tudi ta grad je v razpadanju, a grajsko poslopje še stoji."²

Ta kratek opis vsebuje (predvsem v zvezi z gradovima) več netočnosti, ki deloma izvirajo iz Valvasorjevega opisa gradu v *Slavi*, nekaj pa jih je prispeval nepodpisani sestavljalet zgornjega teksta. V prispevku jih bom predstavil in poskusil razjasniti. To naj bi pripomoglo k objektivnejšemu in bolj konsistentnemu razumevanju zgodovinskega razvoja na območju, ki ga je pokrivala graščina Osterberg, in znotraj tega obeh grajskih stavb. Večina opisov zgodovine obeh gradov v raznih krajevnih zbornikih, turističnih vodnikih, na žalost pa tudi v novejših kasteloloških monografijah, se namreč praviloma naslanja na dva vira: zgoraj navedeni krajevni leksikon ter Valvasorjevo *Slavo vojvodine Kranjske*.

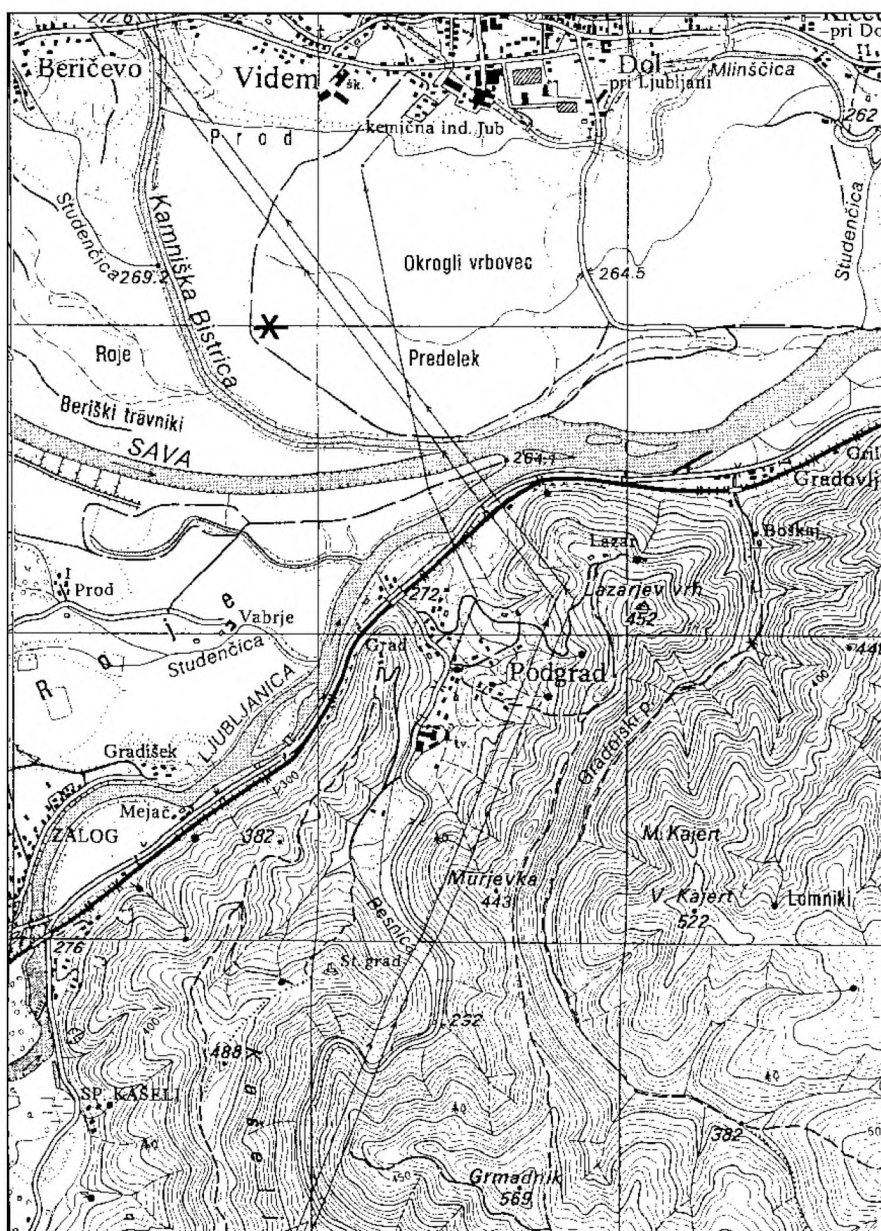
Valvasor o Osterbergu

Kronist Janez Vajkard Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* grad Osterberg oz. njegovo lokacijo omenja večkrat, najizčrpnje seveda v XI. knjigi, kjer med drugim piše: "Grad Osterberg (po kranjsko Sostro) leži na Dolenjskem, na visokem in strmem hribu, poldrugo miljo od glavnega mesta Ljubljane; ima lep, čez vse prijazen in razsežen razgled. Blizu pod tem gradom se stekajo štiri vode: Ljubljana, Sava, Kamniška Bistrica in Besnica, kar je krasno videti. Ta grad je bil prej ugledno velik, krasno zidan in lepo posestvo, sedaj pa je poslopje zapuščeno in razpadajoče; nasproti onstran voda na ravnini je sezidano drugo. Grad je dobil ime po svojem prvograditelju, kajti "oster" pomeni po nemško "scharff" in če prideneš zraven "-berg" pomeni isto kot "Scharffenberg". Ravno tako pomeni ime Sostro ali Ostervercho po nemško Scharffenberg. Ta grad je bil od nekega gospoda Scharffenberga okoli leta 1015 prvič sezidan in Sosterberg imenovan; ta gospod se je potem tudi imenoval

* Članek je posvečen obeležitvi bližnje 750-letnice prve omembe Osterberga v zgodovinskih virih.

¹ Mišljena je vas Sostro.

² *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 343.

Slika 1: Geografska karta področja Podgrada pri Ljubljani (GZS, 1:25.000).

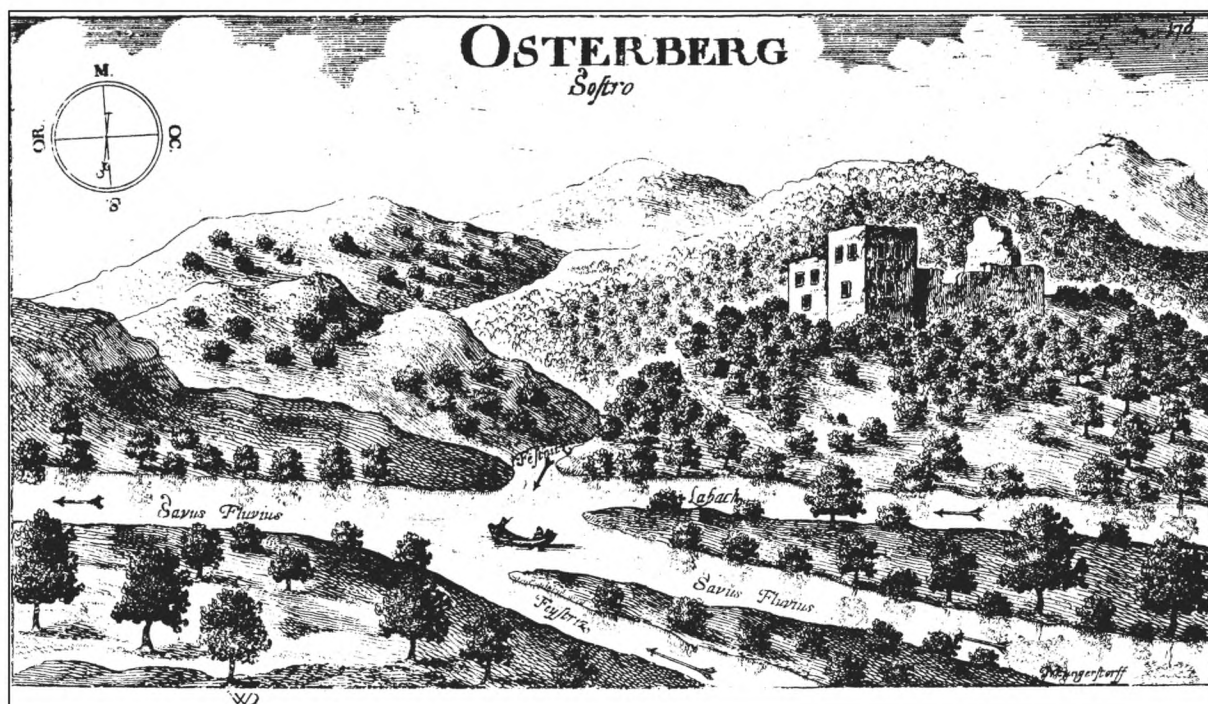
"Herr von Osterberg" ali "Herr Osterberger" in je ta grad rodovniška dediščina gospodov Osterberških. To potrjuje učenik doktor Janez Ludvik Schönleben v svoji knjigi *"Genealogia Gallenbergica"*, kjer rabi sledeče besede: Ortolf II. Scharffenberg, začetnik rodu Osterberških, po slovensko Ostrovških, je okoli leta 1015 prvi zgradil grad z imenom Osterberg pri sotočju Save in Ljubljanice... Kasneje je gospod Aleksander Osterberger, po rodu z Gamberka, sezidal bolj udobno bivališče na drugi strani vodovja, imenovan Dol, prvega pa opustil.³

Opis ponazarja tudi bakrorezna panoramska risba gradu in bližnjih hribov, pod gradom pa se

stilizirano stekajo štiri reke, označene z nemškimi imeni. Risba, ki jo je izdelal slikar Mungenstorff, je naslovljena OSTERBERG/Sostro in je ista kot v Topografiji vojvodine Kranjske.⁴ Poleg številnih poenostavitev in netočnosti v tekstualnem opisu zgodovine gradu opozarjam tudi na neskladnost med opisom njegove lege ("na visokem in strmem hribu") in risbo, ki pa kaže grad, postavljen na prvem griču pred ozadjem precej višjih hribov. O tem bo kasneje še beseda, saj se tiče točne lokacije te zgodovinske stavbe, kakor tudi Valvasorjevega slovenskega poimenovanja gradu.

³ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 434.

⁴ Valvasor, *Topographia*, str. 176.

Slika 2: Osterberg po Valvasorju. (Valvasor, *Topographia*, str. 176)

Glede časa nastanka gradu (leto 1015) se Valvasor sklicuje na Schönlebnov rodovnik plemiške rodbine Gallenberg. Schönleben je tam postavil tezo, da so gradova Osterberg in Gamberk (Gallenberg) zgradili gospodje Svibenski. Ti naj bi že v začetku 10. stoletja (okoli leta 925), ko je frankovski vojvoda Arnulf zaradi obrambe cesarstva pred Madžari prišel v Kranjsko marko, nad Radečami (Svibno) zgradili utrdbo in se na njej naselili. Njihovi potomci naj bi nato v dveh rodovih zgradili in naselili še oba navedena gradova. Na žalost Schönlebnovo pričevanje ni podprto s pisnimi viri ali drugimi preverljivimi dokazi. To vprašanje je obdelal Dušan Kos, ki trdi, da je najzgodnejši del Schönlebnove genealogije Gallenbergov preprosto izmišljen oz. temelji na legendah.⁵ Po nekaterih podatkih je tak scenarij glede na udeležence sicer možen, a za okoli 200 let prezgoden.

Zanimivo je tudi, da Valvasor pri opisu in številnih navedbah Osterberga nikjer ne omenja dveh grajskih stavb, čeprav je pri drugih gradovih praviloma to počel. Verjetno zanju ni vedel. Osterberg (kot grad ali posest) je v Slavi še večkrat omenjen, tudi v II. knjigi, ki opisuje Dolenjsko, predvsem kot važen geografski mejnik. Po Valvasorju se Dolenjska prične "pod Ljubljano pri Osterbergu", razprostirajoč se od tu in južno od Save proti vzhodu do hrvaške meje.⁶

Zgodovinski viri o gospostvu Osterberg

Strateško in prometno pomembnost sotočja Save in Ljubljane, na katerega območju je v srednjem veku ležalo gospostvo Osterberg, so pred tem poznali že Rimljani⁷ in na njem sezidali trdnjavo, ki je branila prehod čez reki. Naseljenost lokacije sedanje vasi Podgrad v tem času ni znana, je pa možna. Vilfan navaja Gostinco, k Podgradu spadajoč zaselek, kot eno od verjetnih koseščin na vzhodnem koncu Ljubljanskega polja.⁸ Glede nastanka gradu Irena Sivec meni, da je srednjeveška utrdba na hribovitem delu tega področja verjetno obstajala že pred prihodom germanskih kolonizatorjev.⁹ Ti so jo nato le ponovno utrdili ali prezidali za svoje potrebe, v začetku verjetno kot začasno pribežališče. Med sodobnimi zgodovinarji se je uveljavilo prepričanje, da je bil prvi grad Osterberg s stalno posadko osnovan sredi 12. stoletja, torej v času naraščajoče moči Spanheimov na Kranjskem in še posebej v ljubljanski kotlini.¹⁰ V nadaljevanju bo na kratko prikazana zgodovina gradu, povzeta deloma iz sekundarnih virov; številni podatki, pomembni za obravnavo zgodnejše zgodovine gospostva, pa so iz ponovnega pregleda primarnih dokumentov.

⁷ Mikl-Curk, *Rimski kastel*, str. 227.

⁸ Vilfan, *Koseščina*, str. 200.

⁹ Sivec, *Ljubljana*, str. 94.

¹⁰ Kos, *Starejša in mlajša naselja*, str. 15; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 32–33.

⁵ Kos, *Blesk zlate krone*, str. 86–102.

⁶ Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 110.

Osterberg pod Spanheimi in Goriško-Tirolskimi

Najstarejša omemba gradu je znano delilno pismo iz 4. aprila 1256, napisano v latinščini, ki ga hrani avstrijski državni arhiv na Dunaju.¹¹ Po njem grad Osterberg, "*castrum in Carniola Osterberch*", kot tudi nekaj drugih gradov na Kranjskem, pripada Filipu Spanheimu, oglejskemu patriarhu, bratu tedanjega koroškega vojvode Ulrika III. Leta 1260 ga je upravljal vitez Henrik.¹² Spanheimi so imeli velike posesti na Kranjskem, predvsem v Ljubljanski kotlini in na Dolenjskem. Z osterberškega gradu so upravljali vzhodni konec Ljubljanskega polja, ki so ga tačas intenzivno izsekavali, spreminjali v obdelovalne površine in naseljevali. Z njega so nadzirali tudi sotočje Ljubljance in Save ter tovarno pot v Zasavje. Po njihovem izumrtju je leta 1276 grad pripadel goriško-tirolskim grofom, za njimi pa leta 1335 Habsburžanom. V njihovem imenu so ga upravljali ministeriali, ki so se nazivali Osterbergerji: Drechsel in Kuno (1282), Rutlib (1300), brata Walchil in Zenobij (1319) in drugi. Lastništvo osterberškega gospostva je bilo tedaj že precej razdrobljeno in je pripadalo več rodbinam spanheimskega in goriško-tirolskega porekla ter deželnemu knezu. V težkih gospodarskih in političnih razmerah v prvi polovici 14. stoletja so lastniki svoje deleže zapovrstjo prodajali.¹³ leta 1338 je Ulrik Jeterbenški (Hertenberg) svoj del prodal nečaku Nikolaju, ki je imel tudi delež po očetu Otonu. Ta ga je že naslednje leto del prodal Nikolaju Sommereckerju st. iz Zaprca pri Kamniku, del pa leta 1342 svojemu stricu Nikolaju Reynmanu z Bleda. Delež, ki je tedaj pripadal deželnemu knezu, je leta 1340 dobil v fevd Seifrid Šentpetrčan, svoj del pa je imel tudi Henrik z Gradenika. Vsi skupaj so leta 1348 grad s posestjo prodali Ortolfu Poumeku iz Ljubljane. Lahko, da je bil poškodovan v hudem potresu istega leta oz. slabo oskrbovan zaradi hude kuge in zdesetkanega prebivalstva. Poumek je leta 1360 tretjino gradu prodal Nikolaju Sommereckerju ml., drugi dve pa njegovemu tastu Viljemu Gallenbergu, ki je naslednje leto odkupil še svakov del. Kar nekaj listin – poleg gradu in pritklin – omenja tudi *burgstall*, t.j. gradišče – kraj, kjer je nekdašnji stal grad.¹⁴ Očitno sta že tedaj obstajali stara in nova grajska stavba. Slednjo so torej zgradili že Spanheimi.

Velikost osterberške posesti iz tega časa je težko določljiva, saj ni ohranjen noben urbar, v kupoprodajnih pogodbah pa so navedene le glavne se-

stavine gospostva. V začetku so z gradu upravljali vzhodni del spanheimske posesti v vzhodnem delu ljubljanske kotline (južno od Save), po njihovem izumrtju in razpadu imetja na posamezne deleže pa so k Osterbergu spadale kmetije pod gradom ter posamične kmetije v vaseh na ravninskem in hribovskem območju med Savo in Jančami: Gradovlje, Gostinca, Zalog, Kašelj, Podgorje, Lipoglav idr., ribiške kmetije ob Savi in lovske okoli Janč (to območje imenujejo *gozd Štanga*), mline na Besnici in Ljubljanci, broda na Ljubljanci in Savi, ribnika pod Rožnikom in v Gradovljah, vodnjak pod Rožnikom itd.¹⁵ Zaselek pod grajskim hribom (sedanji Podgrad) očitno ni imel imena, saj je vedno označen z imenom gradu. To bi lahko pomenilo, da je nastal skupaj z gradom oz. da je bila prej le ena sama kmetija, morda koseščina. K temu navaja domače ime kmetije "Pušavnik" sredi vasi, torej kmetija na pušči, na samem. Ledinsko ime Rosenberg (Rožnik), ki se ob Osterbergu v virih večkrat pojavlja,¹⁶ ni nikoli uporabljeno za označevanje vasi.

Osterberg pod Gallenbergi

Po letu 1360 je celotno gospostvo dobrih dvesto let posedovala stranska veja Gallenbergov, ene od vplivnejših družin tistega časa na Kranjskem. Izvirajo iz Gallov, andeških ministerialov z gradu Gamberk (*Gallenberg*) nad Zagorjem, še pred nakupom Osterberga pa so se ustalili v Mekinjah pri Kamniku.¹⁷ Kasneje so poleg osterberškega imeli v lasti še številna druga gospostva po Kranjskem. Grad Osterberg je bil v njihovem času že prostoren, imel je kapelo sv. Jude, kasneje celo dve (še kapela Naše ljube gospe). To bi lahko pomenilo, da sta na njem sočasno prebivali dve družini.

Ta veja se je odslej naslavljal kot "Gallenbergi z Osterberga". Podatki o njih so zelo pomanjkljivi in v različnih objavah često nasprotujoči, zato so tu prikazani dopolnjeni in kolikor mogoče urejeni. Najstarejše gallenberške listine iz 13.–15. stoletja sta predstavila Brunner in Otorepec. Večina se jih nanaša na glavno deblo rodovine v Mekinjah, nekaj pa tudi na Osterberg.¹⁸ Viljem, ki je leta 1360 kupil Osterberg, je imel dva sina in več hčera. Starejši sin Nikel je po očetovi smrti leta 1366 prevzel Mekinje, mlajši Jurij pa Šenkov turn nad Vodici, ki so ga kupili še pred Osterbergom. Glede na listino z dne 28. 9. 1372 (hrani ARS) je verjetno že Viljem kmalu po nakupu gospostva del osterberške posesti v Podgradu zastavil in

¹¹ Jaksch, *MHDC IV*, str. 490.

¹² Schumi, *URBK II*, str. 212.

¹³ Smole, *Graščine*, str. 336.

¹⁴ *GZL*, X/23, X/25, X/29.

¹⁵ AS, 1063, *Zbirka listin*, 1361 IV 3. Umek, *Erbergi*, str. 12.

¹⁶ Kos, *Gradivo*, str. 525.

¹⁷ Kos, *Vitez in grad*, str. 122–127.

¹⁸ Brunner & Otorepec, *Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv*, Listine št. 47, 53, 75, 77, 81, 83 in 88.

izgubil, saj sta jo njegovemu sinu Niklu tega dne nazaj prodala brata Jurij in Nikel Kamniška (Stein). Hči Margareta se je poročila z delnim lastnikom Osterberga Nikolajem Summereckerjem ml. Kot gallenberški Osterbergerji se leta 1386 nazivajo mlajši trije Nikljevi sinovi Gilg, Viljem in Albreht; najstarejši sin Seifrid pa je dedoval domače gospostvo. Lahko da so bratje posest vsaj nekaj časa skupaj upravljali. Gilg je nato šel svojo pot, saj se pojavlja med letoma 1407 in 1408 kot gradiščan na gradu Hašperk nad Planino, pa tudi kot celjski dvorni mojster.¹⁹ Najmlajši od njih, Albreht, pa je lahko istoveten z Albertom, ki ga na Osterbergu leta 1411 navaja Schönleben.²⁰

Po obdobju treh bratov je na Osterbergu v začetku 15. stoletja morala nastopiti rodbinska kriza. Izgleda, da bratje niso zagotovili potomstva in je grad prešel nazaj na Mekinjčane. Leta 1417 sta ga imela Seifridova vdova Ana in sin Viljem, ki sta tedaj kupila gospostvo Mala Loka pri Ihanu in se očitno tja tudi odselila.²¹ Leta 1423 je Nikolaj Gallenberg, verjetno Seifridov starejši sin, izpraznjeni grad Osterberg s petimi kmetijami in dvema mlinoma prodal Janezu Hohenwartu.²² Ta je moral na gradu res stanovati, saj je bil prvi svojega rodu na Kranjskem. Listina iz leta 1434 omenja Elizabeto, hčer pokojnega Janeza Osterbergerja (Hohenwarta).²³ Schönleben kot lastnika Osterberga po letu 1440 navaja Nikolaja (verjetno gre za istega kot zgoraj), torej so Gallenbergi po Janezovi smrti okoli leta 1434 gospostvo spet pridobili. Morda so v času prihajajoče turške nevarnosti prepoznali njegovo ugodno obrambno lego, neprimerljivo z njihovimi ranljivimi ravninskimi gradovi v Mekinjah, Mali Loki ali Šenkovem turnu.

V zadnjih treh navedenih graških listinah sta tudi dva gallenberška Osterbergerja brez imena: leta 1389 in 1395 (to mora biti eden od treh bratov, verjetno Gilg, ki se je tako podpisal tudi leta 1409; obakrat je navedena njegova žena Ändlein) ter leta 1459, tokrat s plemiškim nadimkom Schick, njegova žena pa je bila Ana. Sicer pa iz druge polovice 15. stoletja o Osterbergu ni ohranjenih virov.

Kot navaja Smoletova, je v začetku 16. stoletja gospostvo imel Viljem III.; koga je štela za II. iz teksta ni razvidno. Po njej naj bi ta imel dva sina: Janeza, ki je umrl l. 1535, in Aleksandra, ki naj bi v ravnini preko Save v Dolu l. 1540 postavil svoj dvorec (Lustthal). Tega je (skupaj s svojim osterberškim deležem, ki naj bi ga imel že od leta 1518), v oporoki leta 1548 zapustil nečakoma po sestri Uršuli, poročeni z deželnim oskrbnikom Pav-

lom Raspom, Viljemu in Sigfridu. Na Osterbergu naj bi Janezu sledil sin Jurij (pri navajanju zgodovine gospostva Dol pravilneje navaja kot Jurijevega očeta Janezovega sina Matijo)²⁴, ki pa je 1. februarja 1562 padel pri Bihaču v boju s Turki. Bil je neporočen, zato se je za njegovo dediščino vnel spor med njegovima sestrama (sic!) Agnezo, poročeno Hagen, in Felicito, poročeno Merklinz, ter potomci Uršule Rasp, ki so že bili lasniki dela Osterberga. Spor je bil poravnan z delilno pogodbo leta 1567, po kateri je Felicit, Agnezi in Raspom pripadla po ena tretjina imetja. Enako navaja osterberške Gallenberge tudi Umekova.²⁵

Že omenjeni Schönleben opisuje osterberško linijo Gallenbergov nekoliko drugače. Začne s tremi, iz drugih virov neznanimi predstavniki rodu: Albertom (okoli leta 1411), Sigismundom (1427) in Matijo (1440); sledi Nikolaj, nato brata Viljem in Aleksander, nato Viljemovi otroci Gašper, Janez in Uršula, nato Janezovi otroci Felicita, Matija in Agneza, in končno Matijin sin Jurij. Od prvega Matije naprej letnice niso navedene, razen o Jurjevi smrti. Navedene so tudi osterberške soproge; kar dve (ženi Alberta in starejšega Matije) naj bi bili iz Črne gore! V zbirki rodovnikov Arhiva Slovenije se v gallenberški mapi nahaja nedatiran delni rodovnik osterberških Gallenbergov (od Viljema do Jurija), ki ima enake navedbe in je očitno narejen po Schönlebnovi predlogi.²⁶

V navedenih delih je več napak. V Dolskem arhivu o rodbini Gallenbergov (ne le osterberških) hranijo obsežno gradivo, ki se nanaša na 16. stoletje in kasneje. Iz njega je razvidno, da je imel Viljem z ženo iz rodbine Lambergov štiri otroke: Gašperja, Janeza, Konrada in Uršulo.²⁷ Gašper se v virih aktivno ne pojavlja, gospostvo je po Viljemovi smrti (pred l. 1518) vodil Janez.²⁸ Konrad je upravljal posesti onkraj Save (v Dolu), ki jih je mogoče pridobil že Viljem. Uršula se je poročila z deželnim oskrbnikom Pavlom Raspom (1462–1524). Janez je leta 1532 izposojal stotih goldinarjev od Janeza Lamberga s Černela zastavil z dvorom v Dolu, torej je bil ta družinska last.²⁹ Verjetno ga je Konradov sin Aleksander podedoval šele po Janezovi smrti leta 1535. Že leta 1540 ga je prenovil (inicialka AvG in letnica na portalu). Matija, Janezov sin in nosilec rodu na Osterbergu, je umrl pred letom 1553, skrbniki njegovega mladoletnega sina Jurija pa so bili sorodniki Raspi in Hagni.³⁰

¹⁹ Kos, *Vitez in grad*, str. 197–198.

²⁰ AS 1073, *Zbirka rokopisov*, sign. I/42, pg. 201–202.

²¹ AS 1063, *Zbirka listin*, 1417 VII 2.

²² AS 1063, *Zbirka listin*, 1423 III 17.

²³ AS 1063, *Zbirka listin*, 1434 VI 29.

²⁴ Smole, *Graščine*, str. 136.

²⁵ Smole, *Graščine*, str. 336, 608; Umek, *Erbergi*, str. 12.

²⁶ AS 1075, *Zbirka rodovnikov*, št. 86.

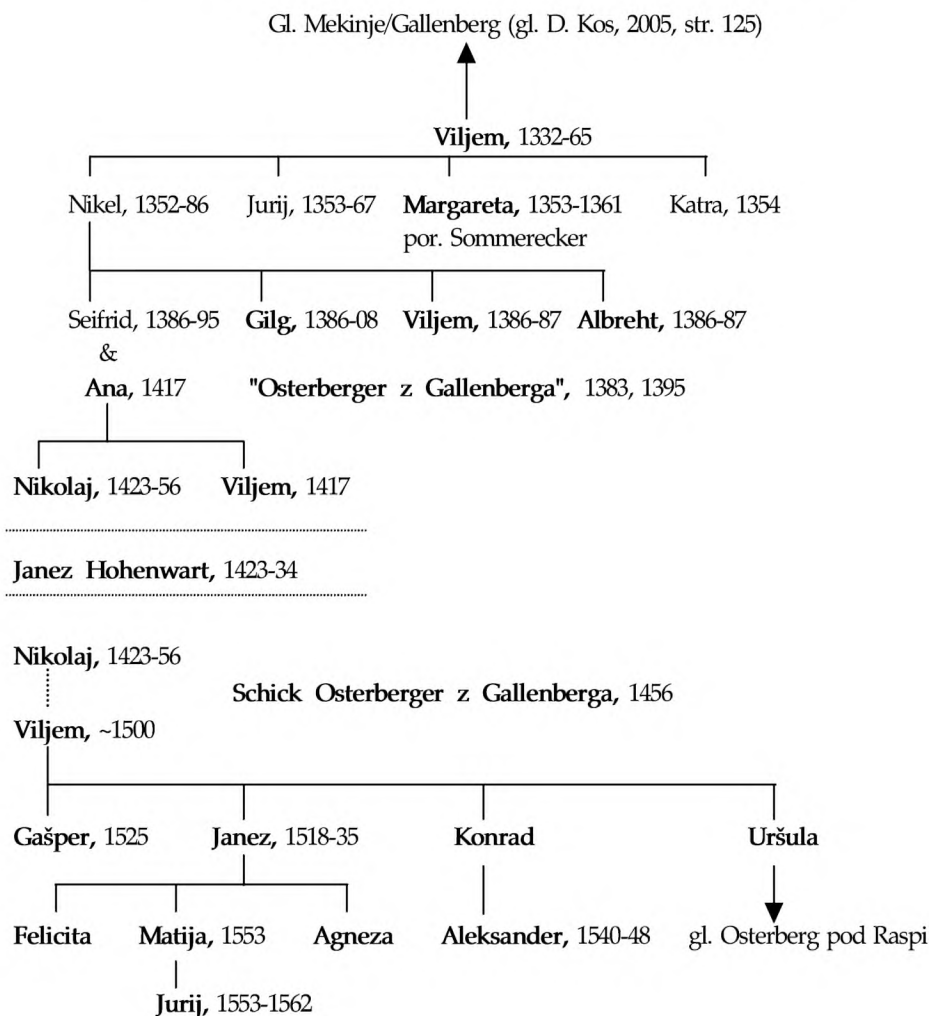
²⁷ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 150, pg. 17–29.

²⁸ AS 1063, *Zbirka listin*, 1518 XII 18.

²⁹ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 150, pg. 1–2.

³⁰ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 140, pg. 288–290.

Preglednica 1: Gallenbergi, povezani z Osterbergom (odebeljeno).

Jurij je nemara najbolj slavna, a žal tragična oseba z Osterberga. Glede na to, da je bil leta 1553 še mladoleten, devet let kasneje pa ubit v boju s Turki v dolini reke Une blizu trdnjave Bihač, je dočkal največ 27 let. Bil je samski in zadnji moški potomec svojega imena, zato je z njim osterberška veja Gallenbergov izumrla. Sodni spis o razdelitvi njegove dediščine je zelo zanimiv, saj natančno navaja vse graščinske nepremičnine; do tega časa namreč ni ohranjen noben osterberški urbar.³¹ Jurij je bil verjetno pokopan v župni cerkvi v Bihaču kot številni drugi tam padli vitezi, ki so branili tedanjo vzhodno mejo krščanstva v Pounju. Nekateri nagrobne plošče so se ohranile (originali so v sarajevskem muzeju, kopije pa v bihaškem), vendar Jurijeve ni med njimi.

Pokojnike z Osterberga so sicer pokopavali v matični rodbinski grobnici v mekinjskem samo-

stanu, ki so ga Gallenbergi ustanovili l. 1300. V mekinjski farni cerkvi so vzdani številni gallenberški nagrobniki, ki jih je opisal Stele.³² Med njimi je nagrobna plošča z napisom *Caspar Gallenberger von Osterberg*, ki pripada Janezovemu bratu, umrlemu leta 1525. Med ostalimi sta – brez porekla – navedna *Niclaus von Gallenberg* († 1456), ki bi lahko bil Seifridov sin, omenjen v virih leta 1423 in v Schönlebnu po letu 1440, ter "*Margret, wiertin Conrad Gallenberg*" († 1531), torej Aleksandrova mati; k staršema je v svojem testamentu želel biti pokopan tudi on. Glede na to, da je bila sedanja mekinjska cerkev iz leta 1682 postavljena na mestu starejše, so bile verjetno številne druge gallenberške nagrobne plošče zavržene ali uničene.

Osterberški Gallenbergi iz pisnih virov so prikazani v Preglednici 1.

³¹ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 150, pg. 17–29 in 51–57.

³² Stele, *Umetnostni spomeniki*, str. 297.

Osterberg pod Raspi

Uršulinina sinova Viljem in Siegfrid sta leta 1549 podedovala že Aleksandovo posest v Dolu in Aleksandrov delež Osterberga. Viljem je svoj del odstopil bratovim štirim mladoletnim sinovom, saj je Siegfrid isto leto umrl. Najstarejši sin Janez je takoj po polnoletnosti, že med Jurijevim službovanjem v Bihaču, pričel upravljati z njihovim deležem in se po Jurijevi smrti pričel imenovati Osterberger.³³ Izgleda, da je večstoletna reputacija Osterberga nekaj pomenila. Kljub številnim dedičem pa na gradu verjetno ni nihče več prebival, ampak so gospostvo upravljali iz udobnejših domovanj onstran Save. Raspi so bili poleg Dola lastniki precejšnjih posesti v okolici in so bili v naslednjih letih odločeni odkupiti še ostale deleže Osterberga.³⁴ Z gradu so vrednejši inventar prenesli v Dol, grajsko zgradbo pa pustili propadati. Agnezin sin Burkhart Hagen je najprej od Janeza in Viljema Merklintza odkupil Felicitin delež, nato pa oba skupaj leta 1570 prodal Baltazarju Raspu iz Stare Loke. Ta ga je leta 1574 prepustil bratrancu Janezu, ki je tedaj že imel v lasti večji del gospostva. Iz tega časa (1586) je ohranjen najstarejši urbar osterberškega dela Raspovega gospostva Osterberg in Stara loka, ki je obsegal 14 kmetij.³⁵ Po Janezovi smrti leta 1617 je lastnik postal sin Janez Sigfrid, ki se je tudi še tituliral kot Osterberger, a je pet let zatem umrl. Sledil mu je sin Janez Ludvik (umrl leta 1646; nagrobna plošča z napisom *Hanns Ludowig Rasp zu Osterberg und Lustthal* je vzidana v cerkvi sv. Kunigunde nad Ihanom), njemu sin Erazem, temu leta 1655 sin Janez Avguštin in njemu leta 1666 sin Janez Baltazar. Ta je bil zadnji Rasp, ki je imel v lasti gospostvo Osterberg, saj ga je leta 1688 skupaj z Dolom prodal Janezu Danielu pl. Erbergu. Iz njegovega časa izvira Valvasorjeva risba Osterberga.

Osterberg pod Erbergi

Janez Danijel pl. Erberg je bil po rodu iz Kočevja. Po nakupu je od glavne veje Gallenbergov pridobil fevdne pravice in nato obe posesti združil. Odslej so se dolski gospodje imenovali Erberški z Dola in Osterberga. Ob nakupu je gospostvo Dol-Osterberg obsegalo 19 celih kmetij, 33 polovičnih, 10 četrtinskih, 5 domceev, 7 kajž in brod na Savi. Tudi novi lastniki gradu niso popravljali, tako da je naprej razpadal. Janez Danijel, med drugim član prve ljubljanske univerze Academie operosorum, je umrl leta 1716. Nasledil ga je sin Janez Be-

njamin, ki je leta 1752 dolsko graščino prezidal v razkošni štirikrilni baročni dvorec. Njemu leta 1759 sledi nečak Volf Danijel, temu pa leta 1783 njegov mladoletni sin Jožef Kalasanc (varuh je bil Pavel Alojz grof Auersperg), kasneje eden najbolj izobraženih mož na Kranjskem, nekaj let tudi vzgojitelj prestolonaslednika Ferdinanda. Umrl je leta 1843 in bil pokopan v družinski grobnici v ljubljanski frančiškanski cerkvi.

Dokumenti iz bogatega graščinskega arhiva Dol priča, da je baron Jožef Kalasanc Erberg propadajoči grad Osterberg večkrat obnavljal: prvič v letih 1789/90 in nato spet okoli leta 1822. O tem več kasneje. Sledijo mu: sin Jožef Ferdinand, ki pa slaboumen umre le štiri leta kasneje, ter hčeri Marija († 1856) in Antonija, poročena Attems († 1882). Antonijin mož grof Janez Ludvik Attems in otroci, živeči v Podgori pri Gorici, so po njeni smrti gospostvo prodali. Že po smrti barona Jožefa Kalasanc nihče od naslednikov ni živel v Dolu, zato je tudi ta grad – kot pred stoletji Osterberg – začel prehajati iz rok v roke in končno, po partizanskem požigu med 2. svetovno vojno, žalostno propadel.³⁶

Osterberg iz rok v roke

Attemsi so združeno gospostvo Dol-Osterberg leta 1882 prodali direktorju kmetijske šole v Gorici Francu Povšetu in njegovi ženi Tereziji iz bližnjih Kresniških Poljan. Večino obsežne biblioteke iz Dolskega dvorca, v kateri je bilo mnogo dokumentov tudi o Osterbergu, je odkupil Deželni arhiv v Ljubljani. Povše je grad popravil in na njem večkrat preživel počitnice, zato se ga je prijelo ime Povšetov grad. Leta 1895 ga je prodal graščinskemu oskrbniku Jožetu Palmeju, ta nato leta 1900 baronu Alfredu Sternfeldu-Weltzlu z Dunaja, slednji pa leta 1906 poštnemu mojstru Francu Fajdigi in županu Francu Bartolu iz Ribnice. Od njiju je leta 1909 posestvo ponovno kupil Franc Povše (tedaj že deželni poslanec in graščak), po njegovi smrti leta 1916 pa so ga dedovali otroci Evgen, Ema, Amalija, Mercedes in Erna ter ga po kosih razprodali. Parcelo z zapuščenim gradom in nekaj zemljišči v Podgradu sta leta 1932 odkupila zakonca dr. Evgen Kansky (1887–1977), po rodu Rus, in dr. Ana Mayer (1895–1962) iz Vipave, tedaj že lastnika podgrajske kemične tovarne, po njuni smrti pa se je njihovo imetje razdelilo med tri otroke Evgena, Alekseja in Nušo, poročeno Bulačević.³⁷

³³ AS 1063, *Zbirka listin*, 1564 I 30.

³⁴ Gl. op. 25.

³⁵ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 27, pg. 819–881.

³⁶ Umek, *Erbergi*, str. 13–18.

³⁷ Moder, *Dol pri Ljubljani*, str. 58–60; Klešnik, *Rdeči Zalog*, str. 11–12.

Grajski stavbi na območju gospostva Osterberg

V nadaljevanju se bom posvetil razjasnjevanju odprtega vprašanja zgodovine dveh grajskih stavb na območju graščine Osterberg. Krajevna leksikona Dravske banovine iz leta 1937 in Slovenije iz leta 1971 locirata srednjeveški grad Osterberg na lokacijo Stari grad, za Grad pa trdita, da je bil sezidan konec 18. stoletja kot pristava k opuščenemu Osterbergu, pri čemer na tej novi lokaciji ne omenjata obstoja kake starejše zgradbe ali njenih ostankov. Novo zgradbo po kasnejših lastnikih imenujeta Povšetov grad. Po leksikonih povzemajo turistični vodniki,³⁸ medtem ko zgodovinarji o obstoju dveh objektov ne razpravljajo.

V zadnjem času sta izšli dve reprezentativni monografiji, ki bosta za dalj časa predstavljali kvalificiran vir kasteloloških umetnostno-zgodovinskih podatkov.³⁹ V obeh sta gradova ločeno obravnavana, vendar glede njune zgodovine avtorja ostajata pri tradicionalni razlagi iz krajevnih leksikonov. Avtorja menita, da je na Valvasorjevi grafiki upodobljen grad Osterberg stal na lokaciji Stari grad. Taka razlaga je sicer praktična in navidez logična iz več razlogov:

§ glede poimenovanja (Stari grad = srednjeveški Osterberg, Grad = Povšetov grad, t.j. novodobna pristava k opuščenemu Osterbergu)

§ lokacija Stari grad se sklada s sugestivnim Valvasorjevim opisom lege osterberskega gradu: "*na visokem in strmem hribu*".

Vendar pa mnoga dejstva kažejo drugače. Na podlagi lastnih opazovanj in dognanj menim, da grad Osterberg, ki ga Valvasor opisuje in prikazuje v Slavi, ni stal na lokaciji Stari grad, ampak na lokaciji Grad. S tem pa se pojavi potreba po celotni reinterpretaciji dogajanja v poznem srednjem veku na tem prostoru. Trditev bom utemeljil s primerjalno topografsko analizo mikrolokacij obeh objektov, podprto z Valvasorjevim bakrorezom, jožefinsko vojaško karto, franciscejskim katastrom, navedbami iz nekaterih zgodovinskih dokumentov ter z opisom materialnih ostankov na obeh lokacijah.

Kje je torej stal grad Osterberg, prikazan na Valvasorjevi grafiki? Slikar je risbo naredil onkraj Save, približno s sredine kolovozne poti, ki še danes vodi iz Dola jugozahodno proti polju Predelek (mesto je na sl. 1 označeno z zvezdico). Bakrorezna risba kaže že precej razpadajočo grajsko stavbo na griču tik nad sotočjem štirih rek, ki so se v tistem času zlivale točno pod Gradom. Čeprav je na risbi poudarek na grajski stavbi, ne na pokra-

jini, se hribi v sosodstvu in ozadju gradu približno ujemajo z dejanskim stanjem lokacije Grad: najvišja vzpetina za gradom je Grmadnik (569 m), ki stoji južno od gradu na drugi strani doline Besnice; levo poleg njega je Veliki Kajert (522 m); še bolj levo je Lazarjev Špil (452 m), pod njima pa je valoviti greben Murjevke (443 m). Povsem levo spodaj je blaga vzpetina Rožnika (v franciscejskem katastru označena kot *Rosenberg*); sedaj mu pravimo Mačkov breg. Pod njim leži vas Podgrad, ki pa je slikar ni prikazal. Desno od gradu je, perspektivno nekoliko previsoko narisana, vzpetina Starega gradu. Na njej ni nobene zgradbe ali razvaline. Razloženosti hribov v ozadju slikar očitno ni posvečal pretirane pozornosti, zato medsebojne oddaljenosti vrhov niso natančno identične z dejanskim stanjem v naravi, pa tudi relativne višine glavnih vrhov so po tedanji slikarski navadi pretirane. Grajska stavba je bila ob nastanku risbe, torej pred letom 1679, že povsem razkrita, deloma razvaljena in očitno zapuščena. V ospredju je utrjen stolp približno kvadratnega tlorisa, ki je bil verjetno najstarejši del gradu. K stolpu je prislonjena obsežna, dvonadstropna bivalna zgradba, ki je imela sleme v smeri sever-jug. Ob vznožju hriba proti gradu se po pobočju iz zahodne (zaloške) smeri zložno vzpenja pot. Ta je v srednjem in zgornjem delu sedaj še ohranjena in se tudi uporablja, njen spodnji del pa je v letih po letu 1840 odsekala trasa železnice. Vsi geografski elementi slike (sotočje, grad, pot, vrhovi) so razpoznavni, kot je opisano zgoraj. Take primerjave za lokacijo Stari grad ni mogoče narediti.

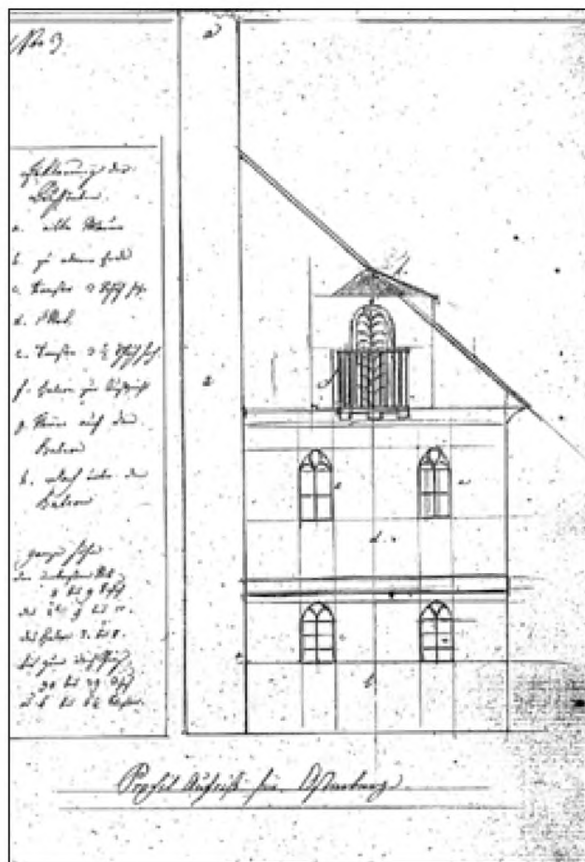
Kaj se je na tej lokaciji dogajalo v času po nastanku slike? Jožefinska vojaška karta iz let po 1763 označuje na tem mestu obstoj enega objekta s pripisom *Alt Schloss Osterberg* oz. na kartni kopiji *Rudera von Osterberg*.⁴⁰ Le nekaj deset let kasneje, leta 1789, je ostanke gradu baron Jožef Kalasanc Erberg podrl, ker so bili že zelo v slabem stanju, in grad deloma postavil na novo. V Dolskem arhivu⁴¹ je ohranjeno pet listov načrta za to obnovo Osterberga (eden od njih na sliki 3a), ki kažejo, da je graditelj od ostankov nekdanjega gradu ohranil le vzhodni zunanji zid, visok približno 10 metrov in prav toliko dolg. K njemu je na platoju iz grajskih ruševin prizidal enonadstropno vilo s približnim tlorisom 5 x 10 metrov, z enokapno streho, s slemenom naslonjeno na stari zid. Vila je bila zgrajena v renesančnem stilu. Erberg jo je verjetno uporabljal kot imenitno razgledišče za svoje številne goste, lahko pa tudi oddajal cesarskim inženirjem, ki so po dokončanju Gruberjevega kanala v Ljubljani načrtovali in nadzorovali regulacijo

³⁸ Badjura, *Izbrani izleti*, str. 170–171; Stritar, *Izleti*, str. 18
³⁹ Jakič, *Gradovi*, str. 232; Stopar, *Dolenjska*, str. 137–138.

⁴⁰ Rajšp, *Slovenija*, str. 179 in karta sekcije 191.
⁴¹ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 5, pg. 995–999.

Save od Šentjakoba do sotočja z Ljubljano ter naprej proti Lazam. Z gradu je bil namreč odličen razgled na reko v tem predelu. Iz tega časa je ohranjen natančen popis hišnega inventarja.⁴²

Precej kasneje, leta 1822, je Erberg ob južnem robu grajskega dvorišča zgradil še pritlično oskrbniško hišico. Na njene zunanje zidove je vzdal ornamentirane fragmente iz modre keramike (verjetno ostanke starih grajskih lončenih peči), kamnite topovske krogle in nekaj drugih ostankov oblikovanega kamna, ki jih je najbrž našel pri izkopavanju gradbene jame na območju nekdanjega gradu. Posebno zanimiv je v dvoriščno steno vzdan fragment iz marmorja, ki nakazuje silhueto v rimsko togo oblečene osebe. Nedvomno je to del rimskega nagrobnika, ki ga je Erberg s svojim poznavalskim odnosom do starin ohranil potomcem. Da bi ga omenjal v svojih obsežnih zapisih, ni znano. Verjetno je povezan z rimsko utrdbo na nekdanjem sotočju Ljubljane in Save (en kilometer proč) in torej dosti starejši od gradu. Grajski grič gotovo skriva še precej ostankov preteklosti, ki bi znatno prispevali k točnejši opredelitvi njegove zgodovine, morda pa tudi nastanka.

Slika 3: a) Erbergov načrt za obnovo Osterberga iz l. 1789 (AS 730, fasc. 5); b) fotografija vile iz leta 1930 (foto: Fran Krašovec); c) fotografija vile iz leta 2005 (foto: Viktor Grilc).

⁴² AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 25.

Franciscejski kataster okoli leta 1826 na tem mestu prikazuje le grajsko stavbo in okoli nje urejeno funkcionalno zemljišče; na griču je napis *Osterberg*. Reambuliran kataster iz leta 1867 pa vključuje že oskrbniško hišo in nekako vratarnico iz južne smeri.⁴³

Grad je omenjen v enem od Prennerjevih člankov, sicer namenjenih obširnemu opisovanju plemiške rodovine Svibenskih.⁴⁴ Tam piše, da je *"baron Jožef Erberg v čast za cesarja in domovino padlega zadnjega Osterbergerja na ruševinah nekdanjega gradu Osterberg sezidal gradič v staronemškem slogu in pri tem uporabil enega od njegovih še stoječih zidov. Tako je nastala prav prijetna počitniška vila, ki jo v poletnem času zaradi njenega lepega razgleda radi obiskujejo Ljubljanci."*

Erbergova vila je bila le občasno naseljena, pač pa so v oskrbniški hišici stalno prebivali čuvaji oz. oskrbniki. Vila je nato menjala številne lastnike, vendar pa jo v 20. stoletju največkrat imenujejo "Povšetov grad", domačini pa so jo zaradi rdečkasto obarvane fasade imenovali tudi "Rdeči grad". Edina do sedaj znana fotografija gradu iz časa Povšetovih je bila leta 1931 objavljena v *Ilustriranem Slovincu* (sl. 3b).⁴⁵ Kaže zgradbo z dobro ohranjenimi zidovi in enokapno streho ter štrlečim prelomom starodavnega zidu na levem (severnem) vogalu zgradbe. Avtor tega članka je sočasno narejeno sliko vile iz južne smeri izsledil v fotografskem fondu znanega medvojnega fotografa Frana Krašovca v Muzeju novejših zgodovine v Ljubljani; na njej stari zid ni viden. Fotografije so dokaz, da je Erberg natančno realiziral svoje zamisli, oblikovane na prej omenjenih načrtih iz njegove zapuščine.

Leta 1932 sta Povšetov grad od njegovih potomcev kupila tovarnarja Evgen in Ana Kansky, oba doktorja kemije, tedaj že lastnika pod gradom stoječe, leta 1856 zgrajene kemične tovarne, in ga začela obnavljati. Ker je bil razmeroma majhen, sta izravnala zemljišče onkraj starega zidu (tj. na vzhodni strani proti vasi) in dozidala drugo polovico trietažne vile. Ta še stoji in je po tlorisni površini ravno dvakrat večja od Erbergove. Stari zid je bil tako uporabljen še v tretje. Zidan je iz velikih kosov grobo obdelanega lokalnega peščenjaka in je v namensko puščenem prelomu viden le še v zunanjem delu severozahodne stene objekta (sl. 3c). V višino meri okoli deset metrov, v stavbo sega prav toliko, v kletnem delu je debel 100–120 cm, zgoraj pa 60–80 cm. To je – poleg morebiti v zemljišču ohranjenih temeljev stavbe – edini osta-

nek prvotnega gradu, ki ob pomoči Valvasorjeve skice omogoča precej točno določitev njegove lege. Po njem in obrisih zemljišča je možno določiti, kje je stal kvadratni stolp in kje stanovanjski del gradu: prvi ob SV vogalu sedanje vile, drugi pa na področju sedanjega dvorišča ter na prostoru oskrbniške hiše. Vhod v grad je bil iz južne smeri, tj. s poti, ki je po ravnem grebenu hriba preko še zaznavnega obrambnega jarka privedla do grajskih vrat. Drugih vidnih arhitektonskih ostankov nekdanjega gradu ni. Stari zid je bi na pobudo KD Podgrad leta 2004 vpisan v seznam kulturne dediščine RS.

Domnevam, da so novejši zapisovalci osterberške zgodovine spregledali navedene dokaze o predhodnem obstoju poznosrednjeveškega gradu na lokaciji Grad in označili novo stavbo iz konca 18. stoletja za novogradnjo na ledini. Tak potek dogodkov je prvi zapisal Krajevni leksikon Dravske banovine in se poslej pojavlja v večini kasnejših opisov gradov na območju Podgrada, vendar je napačen.

Stari grad

Skromne razvaline na zašiljenem stranskem vrhu Kašelskega hriba zob časa neusmiljeno najeda in kmalu bodo le še kup kamenja. Čeprav je v zasebni lasti, zanj skrbi lokalno Kulturno društvo Podgrad, katerega člani so leta 1993 opravili izmero zidovja, v letu 2004 sanacijski posek drevja znotraj in okoli zidov, v letu 2005 pa postavili informativno tablo.

Stavba, kateri sedanje ruševine pripadajo, je bila pravokotna v izmeri 13,5 x 7,5 metrov, z daljšo stranico točno v smeri sever–jug. Zidana je bila iz grobo obtesanega peščenjaka, ki so ga lomili v kamnolomu tik pod gradom, nad potokom Besnico. Na nekaterih mestih ohranjen zunanji omet je verjetno iz kasnejših časov. Debelina kletnega zidu je 80 cm, pritličnega pa 60 cm, torej manj kot na Gradu, kar je glede na zgodnejši nastanek čudno. Po ostankih sodeč je bila zgradba deloma podkletena; vidni so ostanki velba v kleti na južni strani, severni prostor pa je stal na nekdanjem naravnem kamnitem vrhu in ni bil podkleten; morda je bila tam vklesana cisterna. Zdaj je vse zasuto z ruševinami. V pritličju sta bila dva enaka, skoraj kvadratna prostora. Vhod je bil z zahodne strani v severni prostor; vhod v obokano klet je bil po dvoriščni rampi. Sedanji ostanki zidovja so visoki do 4 metre. Vendar so bili nekdanj višji, kot je moč videti s fotografije iz leta 1930⁴⁶ (slika 4a), zato obstaja možnost za stolpasto enonadstropno zgradbo. Tip zgradbe ustreza utrjeni stolpasti hiši,

⁴³ AS 181, *Reambulančni kataster za Kranjsko*, k. o. Sv. Agata, lokacija Osterberg.

⁴⁴ Prenner, *Die Schärffenberge*, str. 162.

⁴⁵ *Ilustrirani Slovenec*, 1931, str. 128.

⁴⁶ *Ilustrirani Slovenec*, 1931, str. 130.

Slika 4: Fotografiji Starega gradu iz leta 1931 (foto: Fran Krašovec) in leta 2005 (foto: Viktor Grilc).

kakršne so zidali najzgodnejši fevdalci. Možno je, da je tam že prej stal obrambni stolp, ki pa so ga podrli in postavili svojega, morda deloma namenjen tudi bivanju. Uporabljale so jih predvsem posadke, ki so varovale pomembne strateške točke, vzhodni rob veleposesti in hkrati sotočje dveh osrednjih rek pa je bila taka točka. Glavni pristop h gradu je bil po obstoječi, v strmo severno pobočje vkopani in z gradu lahko branljivi stezi. Dostop po edinem položnem (zahodnem) grebenu je varoval v živo skalo izklesan, nekaj metrov globok in širok obrambni jarek, ki je sedaj deloma zasut. Nad njim je na grajski strani stala manjša zgradba tlorisa ok. 3 x 3 metre, nekak vhodni stolpič. O njej priča izravnani teren in ostanki kamnitih temeljev. Razen umetno izravnane terasaste zemljišča pod južno in deloma vzhodno stranjo gradu drugih grajenih ostankov ni videti.

O Starem gradu kot stavbi ali lokaciji je zelo malo zgodovinskih podatkov. Zanimivo je, da v nobenem starejšem dokumentu ni sicer običajnih predpon "*alt*" in "*neu*" v smislu razlikovanja med starim in novim gradom, kot so jih označevali v številnih podobnih primerih; niti ne "*turn*" ali "*hof*". Kot rečeno, se edina oznaka "*Alt Osterberg*" pojavi v jožefinski vojaški karti in to, zanimivo, na lokaciji Grad. Vendar pa na isti karti Stari grad ni omenjen, zato je pridevnik "*alt*" tam razumeti bolj v pomenu "nekdanji" (saj je moral biti grad v tistem času že zelo razrušen), kot pa v smislu metodичnega razločevanja od nekega drugega, novega Osterberga.

Osterberg se v najstarejših dokumentih omenja pod različnimi oznakami: kot grad (*castrum*, 1256), utrjena hiša (*vest*, 1340), gospodska hiša (*hous* oz. *haws*, 1360) ipd.⁴⁷ Vendar se vzporedno pojavljajo tudi oznake "*vest und burgstall*" (grad in gradišče, 1348), "*mayerhoffe*" (pristava, 1360), "*burgstall und geschloss*" (gradišče in grad, 1548, 1567)⁴⁸ ipd. Iz tega se da razbrati, da se nanašajo na vsaj dva različna objekta. Z umestitvijo Osterberga (tudi) na lokacijo Grad je razumevanje teh skopih navedkov lažje. Nanašajo se na nek živ grad (Grad) in drugega, opuščenega (Stari grad). Valvasor in njegov slikar ju v tekstu oz. na sliki ne omenjata ali označujeta. Mogoče slikar na razvaline Starega gradu ni bil opozorjen, saj so bile zaraščene z drevjem; tudi sedaj v poletnem času iz doline niso vidne. Tudi na jožefinski vojaški karti Stari grad ni označen niti ni omenjen v spremnem tekstu. Hrib je označen kot *Petrovcz*, kar pa danes ni več v rabi. Lahko, da se kartografom njegovi ostanki niso zdeli pomembni, tako kot ne spodaj ležeči kamnolom mlinskih kamnov; ta je prvič omenjen v oporoki Aleksandra Gallenberga. Na karti franciscejskega

⁴⁷ Gl. opombi 12 in 15; GZL, X/31.

⁴⁸ Gl. opombi 28 in 31.

katastra, le petdeset let za vojaško karto, je Stari grad s simbolom označen kot razvalina, vendar brez toponima, na reambuliranem katastru pa sta označeni dve stavbi. Iz leta 1849 obstaja zapis o velikem požaru na tem hribu (*Waldung in Stari grad*).⁴⁹ Grajska stavba je morala biti kasneje obnovljena, saj je kot stanovanjska hiša s hišno številko 21, stavbnim zemljiščem in večjo gozdno parcelo leta 1893 predmet kupoprodajne pogodbe med graščakovo soprogo Terezijo Povše in kmetom Valentinom Plevnikom iz Novih Jarš.⁵⁰ Ni pa omembe, da bi tam kdo stanoval. Nadalje zamegljuje zgodovino Starega gradu podatek iz katastrske karte iz začetka 20. stoletja, na kateri je stavba označena kot "Novi grad". Tudi ta oznaka, če ni zadaj kak tiskarski škrat,⁵¹ nakazuje, da je bil v drugi polovici 19. stoletja Stari grad obnovljen. Torej se ni obnavljalo le na lokaciji Grad. To potrjujejo ostanki opečnih strešnikov, ki jih je skupaj s prvotnimi skriljastimi moč najti med ruševinami; domnevam tudi, da velike okenske odprtine v pritličju in ostanki ometa na zunanjih zidovih izvirajo iz tega časa. Lahko so ga za prenočevanje ali celo bivanje uporabljali kamnoseki iz kamnoloma mlinskih kamnov, ki leži tik pod gradom.

Sodeč po izboru lokacije (zašiljen vrh), surovi obdelavi gradbenega kamna, načinu gradnje, obliki zgradbe (utrjena hiša) in obrambnih elementih (jarek, obrambni stolp) in navedbah v starih listinah lahko sklepamo, da je moral na vzpetini Stari grad že davno stati nek objekt, najverjetneje stolp ali utrjena hiša. Ali so sedanji ostanki izvorni, je težko ugotoviti, saj je objekt doživel prezidavanja. Torej gre za zgodnji Osterberg, morebiti zgrajen celo na mestu ali ostankih predosterberške utrdbe. Potem ko je bila že zgrajena pristava na lokaciji Grad (pred 1348, verjetno pa že dosti prej) in se je začelo lastništvo Osterberga zelo drobiti, bi tu lahko živel kateri od delnih lastnikov ali upraviteljev.

Stavba nima značaja protiturškega tabora, ta bi zagotovo imel tudi obzidje. Če so se utrjevali pred njimi, so to storili na spodnjem gradu. Po Ljubljanskem polju so Turki prvič pustošili leta 1472, nato pa večkrat med leti 1520 in 1560, ko so oplenili in požgali več gradov na drugi strani Save. Najhuje je bilo 8. julija 1528, ko so oplenili in požgali vse ljubljansko polje, tudi bližnje gradove (Dol, Črnelo, Jablje).⁵² O morebitnih obleganjih Osterberga ni podatkov.

Še o imenu gradu

O izvoru imena gradu Osterberg je več razlag. Prvo je nakazal že Valvasor v Topografiji, kjer najdemo tudi slovensko ime gradu: *Sostro*. Ime gradu Valvasor izpeljuje iz krajevnega imena Sostro, kakor naj bi se reklo vasi pod gradom. V II. knjigi, kjer opisuje kraje na Dolenjskem, namreč navaja, da (vas) "*Sostro stoji ob Savi in Besnici, prav pod starim gradom Osterbergom, na prav lepem kraju*".⁵³ Ali se je motil ali pa je namenoma prestavil šest kilometrov oddaljeno vas Sostro v Podgrad, da bi utemeljil razlago toponima Osterberg iz slovenskega korena? Postavil je tudi samovoljno trditev, da se hrib nad vasjo imenuje Sostrski hrib (*Sosterberg*), kar je dalo gradu enako ime, a se je sčasoma obrusilo v Osterberg. Za tako razlago ni podlage, saj se hrib nikoli ni imenoval po Sostrem, ampak po Kašlju, in vas Sostro ne leži ne ob Savi niti ob Besnici. Hkrati pa delni prevod grajskega imena (le končnice *-berg*) pomeni "Ostri vrh" tako kot *Scharfenberg*, od koder naj bi po Valvasorju (oz. Schönlebnu) bili njegovi graditelji. Zanimivo, da Valvasor pri slovenskem poimenovanju gradu ni bil dosleden, saj v II. knjigi med opuščeni gradovi na srednjem Kranjskem navaja tudi Osterberg/*Osterverch*.⁵⁴ Sedanja interpretacija zgodovine Osterberga iz Slave mora pač upoštevati tedanje vedenje. Izpeljavo imena gradu iz krajevnega imena Sostro deloma podpira le starejši slavist Pintar,⁵⁵ ki pa očitno tudi ni vedel za Valvasorjevo zmoto (ali namen) glede imena vasi pod gradom.

Srednjo pot je nakazal slavist Pettauer,⁵⁶ ki dopušča možnost, da je prvograditelj za vzpetino, na kateri se je odločil postaviti utrdbo, uporabil že (morebitno) obstoječe slovensko ledinsko ime Ostri vrh, v domači fonetiki *Oster verh*, in ga enostavno prikrojil v njemu bližji *Osterberg*. Ta različica je možna, saj so germanski priseljenci često prilagodili domača krajevna imena svojim ušesom ali pomenom. V tem primeru je šlo prav zlahka, zato se ni čuditi zapisom *Osterverch*, *Osterwerch* ali *Osterwerkch* v starejših, nemško napisanih dokumentih.⁵⁷ Ko so ti nastali, mnogo pred Schönlebnom in Valvasorjem, legenda o scharffenberškem izvoru Osterberga še ni bila poznana, zato ni mogoče pripisovati poimenovanje podgrajskega "Ostrega vrha" po imenu domnevnega prvograditelja, Ostovrharja s Svibna. Ledinsko ime Ostri vrh sedaj v Podgradu ni poznano, je pa v začetku lahko obstojalo, saj je vzpetina Starega gradu, gledana iz vasi, res markantno zašiljena. Eventuelno prvotno ime se je kasneje prekrilo s "Starim gradom".

⁴⁹ AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 38, pg. 773.

⁵⁰ Zasebni dokument v lasti Marije Likovič.

⁵¹ Razen na tej karti, se toponim Novi grad na območju Osterberga v virih ne pojavlja.

⁵² Stražar, *Svet pod taborom*, str. 52–53.

⁵³ Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 182.

⁵⁴ Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 177.

⁵⁵ Pintar, *Sostro*, str. 136.

⁵⁶ Pettauer, *Kronika*, str. 14.

⁵⁷ Kos, *Gradivo*, str. 411.

Kos⁵⁸ in Otorepec⁵⁹ razlagi imena iz korena Sostro oporekata iz drugega razloga. Izvor imena naj bi bil povsem nemški. *Oster-* je namreč v nemščini zelo stara predpona in ima dva pomena: *vzhodni* in (redkeje) *velikonočni*, medtem ko je končnica *-berg* sopomenka za *-burg* (grad). Osterberg torej pomeni Vzhodni grad, saj je predstavljal vzhodni mejnik posesti Spanheimov (ali njihovih predhodnikov) v Ljubljanski kotlini. Tak izvor imena se torej ne naslanja na noben lokalni toponim; priljubljena domača izvedenka Ostri vrh pa se, kot je bilo zgoraj prikazano, ponuja sama po sebi.

V domači literaturi se toponim Osterberg zaradi Valvasorjevega vpliva še vedno pogosto prevaja kot Sostro, grajsko gospodo pa Sostrški. Drugo pogosto označevanje je Ostri vrh, medtem ko se Stari grad redko uporablja. Mlajši zgodovinarji imena gospostva Osterberg ne prevajajo, lastnike pa imenujejo "*Osterberške*", kar je sicer najbolj enoznačno, a manj domače. V izogib nespornostim bi bilo dobro, da vse stroke uporabljajo enotno ime. V prikazani zmedeni imen pogosto dvomljivega izvora je najbolje ostati pri izvornem imenu – Osterberg. Nanaša naj se predvsem na Grad, kjer je v svojem sijaju in pozabi tudi stal. "Stari grad" in "Grad" bosta ostala v živi lokalni rabi ne glede na stroko. Vztrajanje pri Valvasorjevem poimenovanju gradu ni več ustrezno, kot tudi ne naziv "Povšetov grad" za zgradbo na lokaciji Grad, saj je Povše ni zgradil niti ni več v lasti te rodbine.

Še o grbih na Osterbergu

Gradovi so nosili družinske grbe svojih vsakokratnih lastnikov. Teh je bilo na Osterbergu veliko, zato se je njegov grb pogosto spreminjal. V Valvasorjevi *Veliki grbovni knjigi* (1688) najdemo grbe večine osterberških lastnikov: Jeterbenških, Zapriških, Šentpetrčanov, Gradenikov, Gamberških, Kolovških, Rasprov, Erbergov in Attemsov. Originalnega Spanheimskega in Poumekovega grba v tej knjigi ni, pač pa je v Erbergovi zbirki v dolskem arhivu ohranjen njun pečat. V kamnu ni ohranjena nobena grbovna plošča. Morda katera še leži zakopana v ruševinah enega ali drugega gradu. Grb nad vhodom v sedanjo Kanksyjevo vilo je njihov rodbinski grb in nima s srednjeveškim Osterbergom nobene povezave.

Zaključek

Navedene ugotovitve iz pisnih virov in analize materialnih ostankov zgradb na obeh lokacijah kažejo na to, da je, na Valvasorjevi skici prikazani in

v 17. stoletju že opuščeni grad Osterberg, stal na skrajnem severnem koncu Kašelskega hriba, torej na koti 346 m (lokacija Grad), v polni funkciji pa je stal tam že mnogo stoletij prej. Torej je neustrezen podatek v virih, ki na tem mestu navajajo gradnjo pristave oz. lovskega gradiča konec 18. stoletja, brez navedbe, da je šlo za delno obnovo nekdanjega gradu.

Na podlagi razpoložljivih podatkov lahko približno opredelimo zgodnji razvoj Osterberga in vlogo dveh zgodovinskih stavb na njegovem področju, čeprav dejanskih letnic nastanka še vedno ne poznamo. Verjeten je torej naslednji potek dogodkov: prvograditelji so do sredine 12. stoletja na lokaciji Stari grad najprej pozidali stolp ali uporabili ostanke že obstoječega. Postopno so nastopile varnejše politične razmere za bivanje gradiščana, vse številnejših sodelavcev, služabništva in tudi njegove družine. Tega na lokaciji Stari grad niso mogli zagotoviti, ker ni bilo prostora. Zato je bila nujna selitev na drugo, t. j. nižjo lokacijo, kjer je medtem verjetno že tudi stal močnejši obrambni stolp. Tam so, še vedno na razmeroma dobro branljivem mestu, zgradili kar obsežno in udobno pristavo oz. stanovanjsko-upravno stavbo. To se je zgodilo že pred letom 1300, ko lastništvo še ni bilo razdrobljeno. Novi objekt je verjetno sčasoma še rasel in funkcioniral do nesrečne smrti Jurija Galenbergga leta 1562, nato pa zapuščen hitro propadal. Takega je pred letom 1679 narisal Valvasorjev slikar. Leta 1790 je Jožef Kalasanc Erberg ruševine podrl in na njih pozidal vilo; zadnja večja prezidava pa je Kanksyjeva leta 1932 v fabrikantsko vilo.

Za razlago možnega poteka njegovega zgodnjega razvoja lahko uporabimo tudi analogijo z bratskim španhajmskim gradom Jeterbenkom nad Medvodami, ki je varoval zahodno mejo njihovih posesti na Kranjskem. Tudi tega so, domnevno isti lastniki in v istem času kot Stari grad Osterberg, zgradili na strmem skalnem vrhu, mu v bližini dodali še ločen obrambni stolp, kasneje malo pod njima zgradili drugi grad, končno pa (še precej pred našima) vse opustili in se naselili v dolini. V neposredni bližini Osterberga obstaja še en tak primer: grad Koprivnik (Rabensberg).

In še to: grad Osterberg je bil – vsaj v začetku – ministerialni grad, torej so na njem prebivali upravniki okoliških posesti, ki so bile v lasti zemljiškega gospoda, prebivajočega v Ljubljani ali celo izven Kranjske. Tudi kasneje njegov pomen ni narasel, zato se ni mogel razviti v večji grajski kompleks. Oznaka "mogočen", ki se v zvezi z gradom večkrat pojavlja v knjigah o slovenskih gradovih, je zato pretirana.

⁵⁸ Kos, *Starejša in mlajša naselja*, str. 15.

⁵⁹ Priv. kom., 1995.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 181 – Franciscejski kataster (1824) in reambuliran kataster (1867).

AS 730 – Gospostvo Dol.

AS 1063 – Zbirka listin.

AS 1073 – Zbirka rokopisov (Schönleben, Janez Ludvik: *Appendix ad Annales et Chronologiam Carniolae sive Genealogica*, 1674 (sign. I/42)).

AS 1075: Zbirka rodovnikov.

OBJAVLJENI VIRI

Brunner, Walter in Otarepec, Božo: Das ältere Galenberger Urkundenarchiv. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, Folge 44/45, Graz 1995, str. 59–208.

Jaksch, August: *Monumenta historica ducatus Carinthie (MHDC)*, I–IV, Klagenfurt, 1896–1906.

Otarepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (GZL)*, I–XII, Ljubljana, 1956–1968.

Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain (URBKr)*, I–II, Laibach, 1882–1884.

LITERATURA

Badjura, Rudolf: *Izbrani izleti*. Ljubljana : DZS, 1953.

Belec, Borut in sodel. (ur.): *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1995.

Grilc, Viktor: *Podgrad pri Ljubljani – Kratka zgodovina*. Podgrad : Kulturno društvo Podgrad, 2003.

Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*. Ljubljana : Didakta, 1997.

Klešnik, Roman in sodel. (ur.): *Rdeči Zalog : Zbornik prispevkov h krajevni zgodovini Zaloga, Spodnjega Kašlja in Podgrada*. Zalog : Krajevna skupnost : Zveza borcev NOV, Spodnji Kašelj, Podgrad : Zveza borcev NOV, 1985.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC 1. Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – Kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Thesaurus memoriae, Dissertationes 1. Ljubljana : ZRC SAZU, 2003.

Kos, Dušan: *Vitez in grad : vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka*

15. stoletja. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, II. zvezek. Ljubljana : SAZU, 1975.

Kos, Milko: Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane. *Geografski vestnik*, XXIII, 1951, str. 1–21.

Krašovec, Fran: Slovenska zemlja: Fara Device Marije v Polju. *Ilustrirani Slovenec*, 1931, str. 127–130.

Krajevni leksikon Dravske Banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Mikl-Curk, Iva: Rimski kastel v Zalogu pri Ljubljani. *Arheološki vestnik*, 37, 1986, str. 227–235.

Moder, Janko: *Dol pri Ljubljani*. V Dolu pri Ljubljani : Gasilsko društvo, 1982.

Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. Imenoslovska zgodovinska razprava. *Kronika slovenskih mest*, 5, 1938, str. 7–17.

P.[intar], L.: Sostro-Osterberg. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 9, 1899, str. 133–136.

Prenner, Karl: Die Schärffenberge und ihre Seitenlinien in Krain. *Carniola*, 41, 1840, str. 161–182.

Rajšp, Vinko: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Ljubljana : ZRC SAZU: Arhiv Republike Slovenije, 1996.

Savnik, Roman in sodel. (ur.): *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1968–1980.

Sivec, Irena: *Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka*. Ljubljana : Mestni muzej, 1996.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : DZS, 1982.

Stele, France: *Umetnostni spomeniki Slovenije I, Politični okraj Kamnik*. Ljubljana : Umetnostno zgodovinsko društvo, 1927, str. 277–311.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Dolenjska – 2. knjiga*. Ljubljana : Viharnik, 2001.

Stražar, Stane: *Svet pred taborom – Kronika Ihana*. Ihan : Odbor za praznovanje 750-letnice Ihana, 1974.

Stritar, Andrej: *Izleti po ljubljanski okolici*. Ljubljana : Sidarta, 2000.

Umek, Ema: *Erbergi in dolski arhivi*, 1. in 2. del. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1992.

Valvasor, Johann Weikhard: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*. Ljubljana : Cankarjeva založba; München: Rudolf Trofenik, 1970 (faksimile izdaje iz leta 1679).

Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre des Herzogthum Crain I–XV*. Laybach 1689.

Valvasor, Johann Weikhard: *Opus insignium Armarumque*. Ljubljana : SAZU, 1993 (faksimile izdaje iz leta 1688).

Vilfan, Sergij: Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. *Razprave SAZU V : Hauptmannov zbornik*. Ljubljana, 1966, str. 179–216.

ZUSAMMENFASSUNG

Beitrag zur Geschichte der Herrschaft Osterberg

Die Geschichte der Herrschaft Osterberg oberhalb von Podgrad bei Ljubljana ist verhältnismäßig gut bekannt, ganz im Gegensatz zur Entstehung und Bedeutung der beiden Schlossgebäude (im Volksmund 'Stari Grad'/'Altschloss' und 'Grad'/'Schloss'), deren Reste in einer gegenseitigen Entfernung von einem Kilometer oberhalb des Dorfes stehen. Der Beitrag, der eine Zusammenfassung aller wesentlichen geschichtlichen Dokumente und Berichte über das Schloss enthält, soll der Klärung zahlreicher Ungenauigkeiten dienen, die bei einer vergleichenden Quellenanalyse festgestellt wurden, vor allem im Hinblick auf Entstehung, Funktion und Benennung der beiden Schlossgebäude. Diese Ungenauigkeiten gehen in erster Linie auf die Angaben über Osterberg im ersten

Ortslexikon des slowenischen Gebiets zurück, das sich im Wesentlichen an Valvasors Beschreibung in der *Ehre des Hertzogthums Crain* anlehnt. Diese zwei Quellen werden ziemlich unkritisch von zahlreichen Kunsthistorikern und Fremdenführern übernommen, was eine unangemessene Darstellung der Geschichte der Reste der beiden Schlösser, sowohl hinsichtlich deren Entstehung als auch ihrer Bedeutung, zur Folge hat. Es wurde die Genealogie der Osterberger Linie der Gallenberger vervollständigt und eine Analyse des Namensursprungs des Schlosses und der Angemessenheit des slowenischen Namens durchgeführt mit der Feststellung, dass Valvasors Übersetzung "Sostro", die automatisch oft verwendet wird, nicht geeignet ist. Obwohl die genaue Entstehungszeit der beiden Schlösser und die Bauherren noch immer unbekannt sind, wurde aufgrund einer kritischen Synthese der zugänglichen Quellen und einer Analogie mit anderen ähnlichen Schlössern der Versuch einer konsistenteren Geschichte der Herrschaft in der gesamten Zeit ihres Bestehens unternommen.

1.01. izvirni znanstveni članek

UDK 622.363.1(497.4)(091)

prejeto: 11. 7. 2005

Zdenka Bonin

prof. zgodovine in geografije, višja arhivistka, Pokrajinski arhiv Koper, Kapodistrijsov trg 1, SI-6000 Koper

e-mail: zdenka.bonin@guest.arnes.si

Koprške soline v poročilih beneških uradnikov

IZVLEČEK

V severozahodni Istri se je zaradi ugodnih naravnogeografskih danosti močno razvilo solinarstvo. Na piranskem teritoriju so soline nastale v Sečoveljski dolini, ob reki Fazani v Luciji in ob potoku Roji v Strunjanu. Manjše izolske soline so bile lokalnega pomena, koprške soline pa so se raztezale ob Badaševici in Rižani. Otoški Koper je bil na južnem delu obdan s t. i. semedelskimi solinami, na severovzhodnem delu pa z ankaransko-srminskimi solinami. Pridobivanje soli in trgovanje z njo je bilo do konca 19. stoletja relativno donosno. V obdobju Beneške republike so Koprčani sol večinoma prodajali v zaledje in od davka na prodano sol se je v komunsko blagajno stekalo precej denarja. Ker je bila sol državni monopol in je centralna oblast vseskozi bdela nad njeno proizvodnjo in prodajo, skorajda ni poročila najvišjih beneških uradnikov v Istri (npr. koprskih podestator in kapitanov ali pa beneških providurjev za Istro), v katerem ne bi omenjali soli: bodisi solne proizvodnje, trgovanja ali tihotapljenja z njo, omenjeni pa so tudi podatki o solnih površinah, solnih skladiščih in podobno.

KLJUČNE BESEDE

Koper, solinarstvo, koprške soline, solni fond, solni kavedin, podestat, tihotapstvo

SUMMARY

THE SALT-PANS OF KOPER IN THE REPORTS OF VENETIAN CLERKS

Due to favourable natural-geographic conditions, salt works were in north-western Istria strongly developed. On the territory of Piran, salt-pans were in the valley of Sečovlje, along the river Fazana in Lucija and along the stream Roja in Strunjan. The smaller salt works in Izola were of local significance; the salt works of Koper extended along Badaševica and Rižana. The insular Koper was on its south side surrounded by the so-called Semedela salt-pans and with the Ankarano-Srmin salt-pans on its northeast. Extracting salt and trading with it was until the end of the 19th century relatively profitable. During the Venetian Republic the Koper residents were selling salt mainly to the hinterland; quite some money came into the commune treasury due to tax on sold salt. Since salt was a state monopoly and the central authorities permanently supervised its production and sale, there are hardly any reports of highest Venetian clerks in Istria (for example the Koper mayors (podestat) and captains or Venetian supervisors (providur) for Istria) in which salt would not be mentioned be that salt production, trading with or smuggling it. Mentioned are also data on salt-pans acreages, salt storehouses and similar.

KEY WORDS

Koper, salt panning, the salt-pans of Koper, salt stock, pools for salt crystallization (kavedin), podestat, smuggling

Vpliv naravnogeografskih dejavnikov na nastanek in razširjenost solin v SZ delu Istre

Severozahodna Istra ima zaradi reliefne izoblikovanosti obale in geološke zgradbe tal izredno ugodne naravne danosti za nastanek in razvoj solinarstva. Zanj je značilen riaški tip obale.¹ Morski zalivi (npr. Piranski, Strunjanski, Koprski zaliv)² so potopljeni spodnji tokovi rek in ker le-te tečejo s flišnega področja in nanašajo fine naplavine (sedimente), so v aluvialnih ravninah nastali ugodni naravni pogoji za nastanek solin. Večje in dolgotrajnejše nasipavanje finega materiala je večalo in širilo obseg aluvialnih ravnin.³

Na področju današnje Slovenske Istre so bile soline v Piranu, Izoli in Kopru. Najobsežnejše so bile t. i. piranske soline, in sicer: ob spodnjem toku Dragonje in Drnice so nastale Sečoveljske soline (Fontanigge in Lera),⁴ ob Fazani Lucijske in ob Roji Strunjanske soline.⁵ Medtem ko so bile izolske soline lokalnega pomena in so jih zgodaj opustili,⁶ so

bile koprške soline pomembne zlasti zaradi trgovanja s soljo s cesarskimi deželami. Na današnjem italijanskem delu istrskega polotoka so bile ob izlivu Osapske reke razširjene miljske soline (nekoč beneški del Istre), ob Rosandri pa žaveljske soline (bile so pod cesarstvom, kamor so severozahodno od Trsta sodile tudi manjše škedenjske soline).

Razširjenost solin ob istrski obali leta 1525 (PMSMP, inv. št. 1002307, Pietro Coppo, De summa totius orbis, Le "Tabvlae", Tav. V, L'Istria).

Na skrajnem V delu SZ Istre se v neposredni bližini Kopra v morje zlivata še dva večja vodotoka, in sicer: na SV delu reka Rižana, na jugu pa hudourniški potok Badaševica (*Cornalunga*, v dokumentih iz beneškega obdobja imenovan *Fiumisin*). Ker s svojimi pritoki pretežno⁷ tečeta po flišnatem področju, sta z nanosi ilovice in gline dala naravno možnost za nastanek solin v svojih spodnjih tokovih. Ob izlivu Badaševice v Stanjonjski zaliv so zahodno od njega (med nekdanjim Levjim gradom, mestom in staro semedelsko cesto) nastale manjše t. i. semedelske soline, v spodnjem toku (nekoč delti) Rižane pa večje t. i. ankaransko-srminske soline. Porečje Rižane je bistveno večje kot porečje Badaševice, prav tako pa ga obdajajo višji hribovi, ki prejemajo tudi večje količine padavin.

¹ Obala poteka prečno na geološko zgradbo. Morje je po nižjih predelih (dolinah rek) seglo v hribovito pokrajino in ustja rek (in potokov) so se spremenila v polkrožne zalive (špansko *rias*).

² Zalivi so nastali po zadnji ledeni dobi, ko je spodnje tokove rek zalilo morje. Piranski zaliv je plitev (zlasti vzdolž akumulacijskih ravnin ob piransko-portoroški strani zaliva). Plitvo dno je nastalo zaradi zasipavanja Drnice in Dragonje, ki sta s svojega porečja nanašali peščeno-glinaste naplavine. Manjši Strunjanski zaliv je potopljen spodnji tok potoka Roje, večji Koprski zaliv pa predvsem reke Rižane in Badaševice. Prav tako je ob potoku Fazani nastal še manjši Lucijski zaliv (kjer je sedaj portoroška marina, so bile nekoč soline), v Izoli pa ob Rikorvu Simonov zaliv, ob Pivolu pa zaliv Viližan.

³ Več (in dalj) ko je reka nosila in odlagala sedimente in bolj ko se je dvigala nasipina na morskem dnu, večje so bile površine, na katerih so lahko nastajale solne površine. K temu je bistveno pripomoglo tudi ugrezanje zlasti severovzhodnega dela jadranske obale. Dejansko se je površina nasutih mokrotnih spodnjih delov stalno povečevala (in se še vedno) in s tem so bile dane tudi naravne možnosti za stalno povečevanje solnih površin. To povečevanje solnih površin je opazno tudi pri primerjavi časovno različnih kart tako piranskih kot tudi koprskih solin.

⁴ Južni del Sečoveljskih solin, imenovan Fontanigge, je deloval do šestdesetih let 20. stoletja. Pod vodstvom Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran in Pomorskega muzeja "Sergej Mašera" Piran je bila leta 1998 ob kanalu Giassi obnovljena prva solinarska hiša z muzejsko zbirko, kasneje pa še pripadajoči solni fond. Muzej solinarstva je bil odprt leta 1991, leta 1996 je bila obnovljena druga, leta 2002 pa še tretja solinarska hiša. Muzejski delavci si na muzejskem solnem fondu prizadevajo ohraniti tradicionalni srednjeveški način pridobivanja soli, medtem ko že v času avstrijske oblasti (tik pred 1. svetovno vojno) posodobljene soline na Leri, še vedno delujejo.

⁵ Lucijske soline so delovale do šestdesetih let 20. stoletja. Na njenih površinah se sedaj razteza portoroška marina, Strunjanske soline pa še vedno delujejo.

⁶ Podatki o njih so od leta 1700 dalje dokaj pomanjkljivi in skromni (Žagar, *Solinarstvo*, str. 29). Raztezale so se

ob potoku Rikorvo (jugozahodno od mesta proti Simonovem zalivu).

⁷ V zgornjem toku teče Rižana po kraškem površju (apnenec) in večino vode dobiva prav iz kraškega sveta (s Podgorškega kraka tja do brkinske razvodnice).

Prav zaradi tega je Rižana bolj vodnata in je lahko ustvarila širšo in bolj obsežno dolino in večji zaliv. Sredi spodnjega dela njene doline se dviga okoli 85 m visok hrib Srmin, ki dolino in posledično tudi morski zaliv (zaradi večjega nasipavanja ob ustju reke) deli na dva dela, in sicer: v severni del, imenovan Polje (*Val Campi, tudi Valle di Campi*) in južni del, imenovan Stanjonski zatok (*Val di Stagnone, tudi Valle di Stagnon*). Rižana je do leta 1926 imela dva stranska rokava,⁸ eden se je izlival v zaliv Polje, drugi pa v Stanjonski zaliv. Ker so bili kanali za odvodnjavanje in drugi nasipi zelo nizki (1 do 2 m) in ker je imela Rižana izrazit hudourniški značaj,⁹ je velikokrat poplavljala.¹⁰ Posamezni predeli solin so bili med seboj povezani s kanali, imenovanimi *are*: npr. *Ara della Fiera, Ara de Busan, Ara di Mezzo, Ara della Giara*.¹¹ Zaradi neposredne bližine Kopra so bile semedelske in ankaransko-srminske soline navadno imenovane kar koprške soline. Z regulacijo rek, odvodnjavanjem (osuševalnimi kanali), nasipavanjem in osuševanjem močvirja je večino mokrotnega terena, ki so ga nekoč pokrivala soline ali pa morski zatoki, sedaj osušenih. Opuščanje solin je bilo opazno že konec 19. in v začetku 20. stoletja, dejansko pa so koprške soline prenehale z delom leta 1912.¹²

⁸ Dejansko razbremenilnika, ki sta skrbela za odvodnjavanje solin in zlasti razbremenjevanje hudournice ob visokih vodah.

⁹ Po regulaciji spodnjega toka je hudourniški značaj reke manj opazen, včasih pa je ob veliki količini padavin in posledično visokem pretoku vode, poplavljala.

¹⁰ Druscovich, *Bonifica ex saline di Capodistria*, str. 9–10.

¹¹ Druscovich, *Bonifica ex saline di Capodistria*, str. 12–13.

¹² 15. marca 1912 je bil v popoldanskih urah sklican sestanek Konzorcija koprskih solin, na katerem naj bi lastniki solnih fondov odločali o odprtju solinarske sezone 1912 ali dokončnem zaprtju solin. Leta 1911 so sol pridobivali na okoli 1.700 kavedin, v sezoni 1912 pa naj bi jo le na okoli 1.000 kavedin. Zaradi limitirane količine soli naj bi jo na kavedin pridelali le okoli 20 kvintalov (2 t soli). Ker zaradi nizke cene soli ne bi uspeli zaslužiti niti za plače nadzornikov, solinarskih vodij in tajnika konzorcija (za plače bi bilo potrebno zagotoviti okoli 6.400 kron), so se odločili, da v letu 1912 ne bodo pridelovali soli. V celotnih koprskih solinah je bilo tedaj 54 lastnikov solnih fondov, in sicer: 6 pravnih oseb (stolni kapitelj, stolna cerkev, cerkvena uprava, Uprava domen, kanonikat Zarotti in mestna bolnišnica) ter 48 privatnih lastnikov, od katerih je bilo 16 žensk (SI PAK KP 299, Družinski arhiv Graviš, t. e. 40, a. e. 110). Koprski podestat je nato 5. maja 1912 sporočil koprskemu okrajnemu glavarstvu, da to sezono v solinah ne bodo pobirali soli in hkrati razmišljal, ali je opustitev solin nevarna za zdravje okoliškega prebivalstva. Na občinskem svetu so o zdravstvenih zadevah razpravljali 24. aprila istega leta (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 325, spis 2020). Zaradi težav pri opuščanju solin je koprski podestat 24. julija 1912 na Istrski deželni zbor v Poreču naslovil prošnjo, naj finančno omogoči načrt bonifikacije vseh solnih površin (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 325, spis št. 3412). Zaradi opustitve solnih fondov je finančni inšpektorat 15. aprila 1913 na koprsko občino naslovil dopis, naj sami poskrbijo za posamezne dotrajane mostove in nasipe, ki so jih ljudje uporabljali za prehode čez reke

Sedaj je na predelu nekdanjih semedelskih solin speljana glavna prometna povezava nekdanjega otoškega mesta z zaledjem, od obsežnega Stanjonskega zaliva je ostal sicer od leta 1998¹³ dalje zaščiten Škocjanski zatok, del nekdanjih ankaransko-srminskih solin pa zavzema Luka Koper.

Zgodovinski oris pridobivanja soli v koprskih solinah

Prav zaradi ugodne geografske lege¹⁴ ter posledično trgovine z zaledjem (zlasti s soljo, vinom, oljčnim oljem in ribami) se je v severozahodni Istri najbolj razvil Koper. Ta je že leta 1129, ko je sicer Istra še vedno spadala v Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, od beneškega doža Mastropietra za 29 let prejel privilegij pristanišča soli, po katerem je imel na področju med Gradežem in Puljem izključno pravico izvoza pridelane in uvožene soli na celino. Naslednjih nekaj stoletij je nato obdržal vodilno vlogo v trgovini z zalednimi, tedaj avstrijskimi deželami. Benetke so tako še pred dejansko osvojitvijo SZ Istre (Izola in Koper 1279, Piran 1283, Milje 1420) vzpostavile trgovinskoprometni odnos metropole do krajev na vzhodni jadranski obali, ki je temeljil na popolnem beneškem monopolu na morju in dokaj prosti posredniški trgovini istrskih krajev z (avstrijskim) za-

in kanale med posameznimi predeli koprskih solin. Skrb za popravilo omenjenih mostov in nasipov je občina z dopisom 23. aprila 1913 preložila na predsedstvo solnega konzorcija in o tem obvestila finančni inšpektorat (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 334, spis št. 1927). Predsedstvo solnega konzorcija je tudi aprila 1914 opozarjalo o nujnosti (zaradi zdravja ljudi) osuševanja opuščenih koprskih solin (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 340, spis št. 1540). Po končani prvi svetovni vojni je področje Kopra prišlo pod italijansko državo. Generalni direkciji za bonifikacijo v Rimu (*Direzione Generale delle Bonifiche in Roma*) je bil 27. maja leta 1919 naslovljen dopis za odobritev projekta in pridobitev finančnih sredstev za projekt bonifikacije opuščenih koprskih solin in regulacije Rižane in Badaševce. Direkciji je bil v ta namen poslan projekt, ki ga je izdelal ing. Emilio Gerosa in mnenje krajevnih zdravstvenih izvedencev o sanitarnem stanju v kraju (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 372, spis št. 1846). V začetku leta 1922 so se v Kopru začele priprave na ustanovitev Konzorcija za koprsko bonifikacijo (*Consorzio per la Bonifica Giustinopolitana*). Na zasedanju bivših lastnikov koprskih solin so 6. januarja 1922 imenovali 5 članski odbor (sestavljali so ga dr. Nicolò Belli, dr. Luigi Nulli, markiz Girolamo de Graviš - Barbabianca, ing. Emilio Gerosa in Piero de Manzini) za izdelavo statuta konzorcija (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 385, spis št. 177 in 302). Junija leta 1924 so koprski ribiči Giorgio, Giacomo in Domenico Destradi zaprosili za dovoljenje za odprtje nove ribogojnice na področju bivših koprskih solin okoli Kopra (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 405, spis št. 3427).

¹³ Zakon o naravnem rezervatu Škocjanski zatok je bil v državnem zboru sprejet 26. februarja 1998.

¹⁴ Po dolini Rižane je bil preko Črnega Kala naravni prehod čez kraški rob v notranjost.

ledjem.¹⁵ Medtem ko so Koprčani Benetkam dajali le obvezno desetino, Miljčani pa osmino solne proizvodnje,¹⁶ je bila proizvodnja piranske soli bistveno bolj nadzorovana.¹⁷

S solnim privilegijem so morali Koprčani Benečanom odstopiti tretjino dohodka svoje mitnine, t. i. *mude*,¹⁸ z osvojitvijo Kopra pa so si ti prilastili njen celoten dohodek. Leta 1385 so dohodke daca od mude ponudili na dražbi.¹⁹ Davčno stopnjo so z 8 denaričev na tovor (konja) izvoženega blaga in 6 denaričev za tovor soli povišali na enotno davčno stopnjo 1 solida na vsak tovor. Šele leta 1413 je Koprčanom ponovno uspelo pridobiti dac na mudo, ki je letno znašal okoli 1.500 do 2.000 lir.²⁰ Tudi sicer so bili Koprčani favorizirani pri trgovini s soljo, saj so razen s solno desetino, ki je šla Benetkam (oz. so zanjo plačevali davek 6 solidov za modij),²¹ z drugo proizvedeno soljo prosto razpolagali (jo prodajali v zaledje).²² Da bi zaščitili koprsko trgovino z zaledjem, je bil sprejet tudi poseben ukrep proti kranjskim tovarnikom, ki bi brez tovara prišli v mesto.²³ Leta 1616 jim je bil z du-

kalom beneškega doža Marcusa Antoniusa Mema potrjen tudi starodaven privilegij o prosti prodaji soli (po kopnem) tako podložnikom avstrijskega nadvojvode kot tudi beneškim podložnikom.²⁴ O tem, da so Koprčani lahko (prosto) trgovali s soljo, pričata tudi dokumenta z leta 1577 in 1607. Koprskemu podestatu je bil 29. junija 1577 poslan duka, s katerim so spremenili v beneškem uradu t. i. Kolegiju za sol (*Colleggio del Sal*) 28. marca istega leta sprejet sklep o splošni prepovedi kupovanja in skladiščenja soli v Kopru in Miljah, ki pa je od spremembe odloka veljal le še za tujce. Koprčani so morali ob nakupu soli podestatu sporočiti količino kupljene soli in mu zagotoviti, da so sol kupovali zase in ne za tujce.²⁵ Prav tako je bil Pietru Angiolu leta 1607 dovoljen prevoz 5.000 modijev soli iz Paga v Bakar.²⁶

Koprski statut in soline

Koprski statut iz leta 1423²⁷ je tudi sicer prinašal nekaj pomembnih določil o pridobivanju soli.²⁸ Statut je zahteval, da si *noben meščan in prebivalec Kopra pod kaznijo 10 liber ni smel drzniti delati v drugih* (razen koprskih) *solinah, in če ne bi hotel pet zaporednih let delati v* (koprskih) *solinah, naj se kaznuje z enako globo. Tretjino kazni bi prejel prijavitelj, dve tretjini pa komuna. Od te odredbe niso izvzeti niti Benečani* (ki živijo v mestu).²⁹ Delo v solinah (zlasti pobiranje soli) je bilo izrazito sezonsko in posebni odloki so določali čas dela v solinah. Določen je bil začetek sezone³⁰

¹⁵ Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 319–321.

¹⁶ Nicolich, *Cenni storico-statistici*, str. 26.

¹⁷ Pirančani so razen komunske sedmine ter petine, ki so jo obdržali lastniki solin (Brazzale, *Il mercato del sale*, str. 12), morali po določilih obveznega odkupa vso preostalo sol prodati Benečanom po monopolni (nižji) ceni. Leta 1616 so Benečani (v solni pogodbi) tudi petino (ki jo je včasih lahko, tako kot občinsko sedmino, odkupila država) znižali na fiksno količino enega stara na solno polje (Vilfan, *K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo*, str. 132).

¹⁸ Davek na mudo so plačevali vsi, ki so po kopnem s tovorom prišli ali odšli iz mesta (z nemških dežel prihajali v beneške kraje). V Kopru so vrata, kjer je bil glavni vhod s kopnega v mesto (tu je bila tudi mitnica) tako kot sosednji Prešernov trg, v narečju (z ledinskim imenom oz. toponimom) še vedno imenovana Vrata na Mudi (tudi Mudina vrata) oz. trg Muda (tudi Mudin trg).

¹⁹ Davek na sol je bil med drugim dan na dražbo tudi leta 1423 (STKP, V. knjiga, poglavje 4, str. 126).

²⁰ Z odlokom beneškega velikega sveta je bilo 4. julija 1413 Koprčanom dovoljeno, da dac na mudo (*Datium mutae*) ostane mestu. Porabijo naj ga za izgradnjo obzidja okoli mesta (STKP, V. knjiga, poglavje 17, str. 141–142), za popravilo cest, Levjega gradu, mostov, pristanišč, vodnjakov in drugih potrebnih stvari (STKP, V. knjiga, poglavje 14, str. 137–139 in poglavje 16, str. 139–141). Z dukalom z dne 18. julija 1453 so bili plačevanja daca na mudo (1 solid na vsak tovor, ki je po kopnem prišel v mesto) izvzeti vsi koprski meščani ter kmetje s koprškega teritorija (STKP, V. knjiga, poglavje 15, str. 139). Zaradi povišanja plače mestnemu zdravniku iz 120 na 200 dukatov letno (120 dukatov je dobil iz davčne blagajne, 80 pa od povečanega davka), so leta 1571 dac na mudo, ki je do tedaj znašal 1 solid za vsak tovor, povišali za 1 *bezzo* (beneški mali, navadno bakreni denar v vrednosti pol solida oz. 6 denaričev; STKP, V. knjiga, poglavje 66, str. 179–180).

²¹ Utežna mera (približno 801 kg soli).

²² Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 321–322.

²³ Uradniki avstrijskega vojvode v Ljubljani so uvedli nov davek v višini 14 solidov za vsak tovor (konja), ki nese v beneško Istro življenjske potrebščine, kar je z drugimi

dajatvami znašalo 28 solidov. Ukrep naj bi preprečil musolatom izvoz živil v omenjeno provinco. Benečani so 21. junija 1413 leta uvedli protiukrep, po katerem je bilo treba za vse tovarne živali, ki bi prišle v mesto prazne (brez živeža) po sol, vino, olje ali drugo plačati 10 solidov. Ukrep naj velja, dokler cesarski ne bodo preklicali svojega ukrepa (AMSI V, Senato Misti, vol. XLVIII, str. 318).

²⁴ STKP, V. knjiga, poglavje 82, str. 188.

²⁵ STKP, V. knjiga, poglavje 90, str. 194–195.

²⁶ STKP, V. knjiga, poglavje 81, str. 188. Benečani so v Bakru v zadnji tretjini 16. stoletja uredili solno skladišče za trgovanje s slovenskim zaledjem (Gestrin, *Trgovina*, str. 152.)

²⁷ Statut iz tega leta hranijo v Državnem arhivu na Reki, v PAK pa je ohranjena redakcija statuta iz leta 1668 (SI PAK KP 299, Družinski arhiv Gravisi, a.e. 49). Prve štiri knjige so prepis statuta iz leta 1423, v peti knjigi pa so dodani doževi odloki. Leta 1993 je bil izdan ponatis statuta iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 v redakciji Luja Margetića.

²⁸ Več o določilih o solinarjenju v koprskih, piranskih in izolskih statutih v članku Miroslava Pahorja, Statuti Isole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih. *Kronika*, 5, 1957, str. 123–134.

²⁹ STKP, knjiga I, poglavje XXIII, str. 23.

³⁰ Z delom (na solnih fondih, zlasti pripravo fondov in vmesnih nasipov med servidori in kavedini) so začeli po polovici aprila (STKP, knjiga I, poglavje XXVI, str. 24).

*Veduta Kopra s semedelskimi solinami*³¹ (OKSVK, Domoznanski oddelek, Zbirka starih razglednic, Slovenska obala, Koper – soline, sig. 12391/2000).

in tudi začetek pobiranja soli.³² Prav tako je bilo določeno, da se *noben solinar ni smel pod kaznijo 100 solidov muditi na svojem ali tujem solnem fondu pred sončnim vzhodom ali po sončnem zahodu*.³³ Solinarji ali lastniki solnih fondov tudi niso smeli po svoji lastni presoji pobirati soli. Statut je tako določal, da *si nihče*³⁴ *ni smel drzniti na solnih površinah pobrati soli preden je bilo to zabeleženo pri lastniku solin ali občinskemu uradniku (domino salinarum) in dacarju, ter je bil zapisan dan, ko je solinar hotel pobrati sol. Prav tako ni smel noben kupec ali upnik prej dobiti soli, preden je bilo to zabeleženo pri solinarju, lastniku solin ter dacarju in kdorkoli bi naredil drugače, bi vsakič plačal kazen 100 malih denarjev, in sicer polovico komuni in polovico prijavitelju*.³⁵ Nadzorovano je bilo tudi delo na solnih fondih.³⁶ Z odlokom je bilo določeno, da *kdorkoli je imel v najemu komunske soline in že dve leti ni delal soli ali ni opravljal del, naj jih vrne nazaj*.³⁷

Poročila koprskih podestатов o koprskih solinah in pridobivanju soli

Da je bilo solinarstvo pomembna gospodarska dejavnost koprskih meščanov, dajo slutiti tudi poročila vsakokratnih koprskih podestатов, ki so ob koncu svojega mandata v beneškem senatu poročali o svojem uradovanju. Skorajda ni poročila, v katerem podestat ne bi omenjal soli: bodisi solne proizvodnje, trgovanja ali tihotapljenja z njo, omejnjeni pa so tudi podatki o solnih površinah, solnih skladiščih in podobno.³⁸

³¹ Že sredi 19. stoletja so se soline pomaknile do mestnega obrežja in zavzemale celoten prostor kasnejše Bonifike.

³² V statutu je bilo določeno, da nihče ni smel pred 1. majem začeti pobirati soli (STKP, knjiga III, poglavje XXI, str. 140).

³³ STKP, knjiga I, poglavje XXV, str. 23.

³⁴ Niti solinarji (torej delavci na solnem fondu) niti lastniki solnih fondov.

³⁵ STKP, knjiga I, poglavje XXVII, str. 24.

³⁶ Solni fond sestavljajo izparevalni in kristalizacijski bazeni. Fond ima praviloma 5 stopenj izparevanja (bazeni prvih štirih stopenj izparevanja so navadno imenovani *morarji*, bazeni pete stopnje izparevanja pa *servidorji*) in kristalizacijske bazene, imenovane *kavedini*.

³⁷ STKP, knjiga II, poglavje XXIV, str. 61.

³⁸ O proizvodnji, trgovanju in tihotapljenju z istrsko soljo glej: F. Bonin: Proizvodnja soli v Piranskih solinah od 16. do druge polovice 18. stoletja. *Annales*, letnik 11, št. 1. Koper, 2001, str. 93–104; M. Brazzale: *Il mercato del sale nella Repubblica veneta nella seconda metà del XVI secolo*. Venezia, 1971; D. Darovec: Solarstvo v severozahodni Istri od 12. do 18. stoletja. *Annales*, letnik 11, št. 1. Koper, 2001, str. 71–92; D. Darovec: *Davki nam pijejo kri*. Koper, 2004; F. Gestrin: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana, 1965; E. Holz: Sol kot državni monopol. *Annales*, letnik 8. Koper, 1996, str. 339–348; D. Mihelič: O začetkih piranskega solarstva. *Annales*, letnik 11, št. 1. Koper, 2004, str. 71–92; M. Pahor: Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapljenju. *Kronika*, letnik V, zv. 3, Ljubljana, 1957, str. 123–134; S. Vilfan: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. *Kronika*, letnik X, zv. 3, Ljubljana, 1962, str. 129–144; S. Žitko: Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike. *Slovensko morje in zaledje*. Koper, 1979, št. 2/3, str. 79–95.

Quod nullus Salinarius audeat extrahere salem de Salinis, nisi prius notificauerit Patronis, & Datiarijs. Cap. XXVII.

Statuimus, quod nullus Salinarius audeat extrahere extra salinas, quas laborauerit, aliquam quantitatem salis, nisi prius notificauerit patrono, seu domino salinarum, & Datiarijs diem, qua voluerit extrahere talem salem; Nec Patronus, vel Dominus salinarum audeat modo aliquo extrahere salem ex suis salinis, nisi primo notificauerit salinario, & datiario diem, qua extrahere voluerit talem salem. Et quod de cetero aliquis emptor vel qui habere, vel recipere debuerit aliquam quantitatem salis ex aliquibus salinis ab aliquo salinario, Patrono, vel datiario, extrahere, non possit aliquam quantitatem ipsius salis, nisi prius notificauerit salinario; Patrono, & Datiario; Et quilibet contrafaciens ad praedicta, & quodlibet praedictorum incidat ad penam solidorum centum paruorum pro quolibet vice qua contrafecerit, cuius penae medietas sit communis, & medietas accusatoris, si per eius accusationem veritas cognoscetur.

*Določilo koprškega statuta o pobiranju soli
(SI PAK KP 299, a. e. 68, STKP, I. knjiga, poglavje XXVII).*

Proizvodnja soli je bila v Beneški republiki (in tudi kasneje) državni monopol. Centralna oblast je nadzirala (limitizirala) tako solno proizvodnjo,³⁹ kot tudi število kavedinov⁴⁰ ter zlasti ceno soli.

Primer takega nadzorovanja koprskih solin je npr. poročilo o nedovoljeni izgradnji novih solnih kavedinov v okolici Kopra. Po letu 1410 naj bi namreč med Levjim gradom in obalo (brez dovoljenja) nasuli teren in naredili 25 solnih fondov, in sicer: 10 proti predelu Semedeje in 15 proti Srminu. Z dokumentom iz 24. aprila 1424 je bilo zahtevano, naj pod kaznijo 500 lir omenjeno nasutje odstranijo, material odpeljejo v morje ali kamor hočejo, ter uredijo teren tako, da bo celotno močvirje prosto. Prav tako je bilo na tem ozemlju vnaprej prepovedano delati nove soline. Kdor koli bi dal dovoljenje za nove solne površine, bo kaznovan s kaznijo 1.000 lir, lastnik pa bi le-te izgubil. Prav tako bo razveljavljeno vsako dovoljenje, ki bi bilo morebiti izdano po odhodu podestata Alessandra Zorzia iz mesta.⁴¹ Tako kot Pirančani so morali tudi Koprčani z Benetkami sklepati solne pogodbe (*Partito di sale*). Nekaj takih pogodb je ohranjenih v Pokrajinskem arhivu Koper (v nadaljevanju PAK), enota Piran. Predvsem so bile na-

menjene omejitvi solne proizvodnje in določitvi cene proizvedene soli. Solne pogodbe npr. iz leta 1676,⁴² 1683, 1697, 1702 so veljale 5 let (vsakih 5 let so bile obnovljene). Določale so limit (5.000 modijev soli v petih letih, torej 1.000 modijev letno), ceno soli (po 19 lir na modij), delo občinskega pisarja, ki je beležil količino soli in podobno.⁴³

Po podatkih koprškega podestata Leonarda Veneria je koprsko prebivalstvo leta 1533 (mesto naj bi imelo od 7 do 8 tisoč ljudi)⁴⁴ z izjemo maloštevilnih obrtnikov in trgovcev večinoma živelo od obdelovanja zemlje in solinarstva.⁴⁵ Januarja leta 1545 je podestat Donati Maripetro poročal, da na koprskem teritoriju pridelajo veliko vina, olja in soli, ki so ga domačini prodajali Kranjcem. Po njegovih podatkih se je v zadnjem času trgovina s Kranjci zmanjšala za več kot polovico. Kot možne vzroke je navedel: vdor Turkov na Ogrsko, pridelavo soli v Hallu pri Innsbrucku ali pa novo direktno cestno povezavo z Miljami. Benečani prejemale desetino soli in v aprilu je potrebno od beneškega urada za sol dobiti denar za ladje, da jo prepeljejo v skladišča. Čeprav je po popravilu mestnega obzidja in zapiranju vrat pri sv. Martinu iz mesta težje tihotapiti sol, pa tihotapci to počno v času solne proizvodnje direktno iz solin. Ker se je v času svojega podestovanja ukvarjal s tihotapljenjem soli in naletel na pomanjkljivo zakonodajo,

³⁹ Po dosedaj znanih podatkih so Benečani leta 1375 Piranu prvič omejili proizvodnjo soli na okoli 3.500 modijev, v kasnejših pogodbah pa so to omejitve postopno zviševali na okoli 5.200 modijev. Leta 1637 so poleg najvišje dovoljene količine proizvedene soli tudi ukazali porušiti vse solne fonde, ki so bili zgrajeni po letu 1603 (Vilfan, *K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo*, str. 137).

⁴⁰ Kristalizacijski bazen.

⁴¹ AMSI VI, Senato Misti, str. 25.

⁴² Kot tudi iz leta 1660.

⁴³ SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 4, vol. 21, 24, 25, 26.

⁴⁴ Verjetno omenjeni podatki veljajo za skupno število prebivalstva na celotnem koprskem teritoriju (primerjaj tudi Schiavuzzi, *La malaria in Istria*, str. 463).

⁴⁵ AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 52–53.

je priporočal, da je potrebno v prihodnosti sprejeti nov zakon.⁴⁶ Leta 1554 je podestat Dominico Gradonico (mandat je začel oktobra 1552) poročal o kugi v Miljah in sosednjem Trstu (trajala je 8 mesecev), zaradi katere Kranjci niso prihajali v mesto. Zaradi zmanjšane trgovine (preskrba z živežem) je prebivalstvo živelo v velikem pomanjkanju. Mesto je bilo revno, saj je imelo le dohodek od daca na mudo (1 solid na sommo),⁴⁷ ki so ga dajali v letni najem za 1.200 dukatov.⁴⁸ Denar od daca so porabili za vzdrževanje mosta pri Levjem gradu, podestatove palače ter drugih javnih zgradb, delno pa npr. za plačilo učitelja in ranocelnika.⁴⁹ Po poročilu podestata Nicolaia Salamona iz marca 1558 so v letih 1556 in 1557 zaradi vremenskih nevšečnosti pridelali le petino običajne količine soli, malo vina in nič olja. Zaradi kuge, ki je pustošila v okolici (mesto in koprski teritorij naj bi bila izvzeta), niso mogli trgovati s Kranjci.⁵⁰ Francisco Mauro je avgusta 1559 poročal, da Koprčani pridekujejo vino,⁵¹ olje in zlasti sol (kupujejo jo Kranjci in drugi cesarski podložniki, ki v zamenjavo prinašajo žita in druge potrebščine). Benečani so v prejšnjem letu dobili 635 modijev in 6 starov solne desetine, od dolžnikov pa so iztržili še 212 modijev in 1 star soli. Do njegovega odhoda so v novi solni sezoni pridelali okoli 6.300 modijev soli, Benečani pa bodo od nje dobili 521 modijev solne desetine. Mesto letno dobi okoli 2.250 dukatov davkov, ki jih porabijo za vzdrževanje javnih zgradb, mostov in plačilo uradnikov.⁵² Leta 1560 naj bi mesto imelo okoli 3.500 ljudi, teritorij pa okoli 6.000 ljudi. Podestat Vito Mauroceno je dal popraviti obok mostu, ki je vodil na kopno, ter manjši kanal za preusmeritev toka Badaševce proti zahodu. Poročal je tudi o napredujočem močvirju, ki že skoraj omogoča prost prehod v mesto.⁵³

⁴⁶ AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 54–57.

⁴⁷ 1 somma = 2 stara (Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 339).

⁴⁸ V Beneški republiki so bile uporabljene naslednje denarne enote: dukat, libra, solid in denarič. Razmerje je bilo 1 libra = 20 solidov = 240 denaričev. Libra in solid sta bili samo računski enoti, kot dejanski denar pa sta bila uporabljana mali denar (denarius parvorus; bakren denar z malo srebra) in groš (denarius grossus; denar iz kvalitetnega srebra). Ker je bila vrednost malega denarja in solida kot računске enote proti grošu odvisna od količine srebra, ta pa se je praviloma zmanjševala, je vrednost obeh padala. Razmerje 1 dukat = 24 grošev je bilo vzpostavljeno leta 1328, odnos dukata proti libri malih denarjev pa se je menjal. Sredi 15. stoletja je veljal odnos 1 dukat = 6 liber, konec 15. stoletja pa se je ustalil na razmerju 1 dukat = 6 liber in 4 solide (primerjaj Benussi, *Raggualio delle monete*, str. 226–236 in Stanisci, *Appunti di metrologia*, str. 114–117).

⁴⁹ AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 63–65.

⁵⁰ AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 65–66.

⁵¹ V obnovo vinogradov bi bilo potrebno vložiti veliko denarja.

⁵² AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 66–69.

⁵³ AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 69–74.

Nižji, mokrotni teren na J, JV in V strani Kopra pa ni dajal le ugodnih možnosti za nastanek solin, temveč je bil tudi izvor smrada in posledično povečanih epidemij nalezljivih bolezni. Povzročitelji kuge so bili navadno prineseni od drugod (z Levanta), vendar so neustrezne higienske razmere, poletna vročina in druge naravne danosti (zamočvirjen teren okoli mesta) veliko prispevale k hitremu širjenju bolezni. Epidemije kuge in drugih bolezni so zdesetkale prebivalstvo in negativno vplivale na gospodarstvo (trgovino, kmetijstvo, solinarstvo itd). Po vsakokratni epidemiji je morala oblast vložiti precej napora za ponovno naselitev prebivalstva in s tem normalnega delovanja celotnega sistema (gospodarstva, pobiranja davkov itd.).⁵⁴

Podestat Alvise Priuli je v poročilu leta 1577 zapisal, da je zaradi epidemije kuge leta 1553, ki naj bi terjala veliko žrtev, v mestu ostalo le še okoli 2.300 ljudi.⁵⁵ Veliko vinogradov in drugih zemljišč je ostalo neobdelanih in šele z naseljevanjem drugega prebivalstva je le-to leta 1577 naraslo na okoli 4.000 ljudi. Kljub temu pa je bila v mestu še vedno vidna revščina, ki so jo povečevale še slabe letine in nizek pridelek soli. Izrazito slaba letina je bila leta 1573, saj ni bilo niti pridelka vina niti olja, zaradi izrazito deževnega poletja pa tudi ne soli. Težave bi bile še veliko večje, če ne bi v mestnem skladišču po dobri letini leta 1571 ostalo še okoli 20.000 modijev soli (po 12 beneških starov⁵⁶ za modij⁵⁷). Sol so zamenjali za žito in drug živež, ki so ga v mesto pritovorili cesarski podložniki. Letno je v Koper prihajalo okoli 30.000 tovarnikov z od 40.000 do 50.000 konji. Tovorniki so poleg živeža v mestu pustili tudi precej denarja, vendar je podestat priporočal, naj bi ob izpadu letnega zaradi slabe letine soli uradnik Solnega urada (*Ufficio del sale*) mestu pustil davek od soli. Zaradi pomanjkanja skladiščnih prostorov je priporočal gradnjo novih skladišč, saj bi v primeru dobre letine in posledično nižje cene (prodajali so jo celo po 3 do 5 lir,⁵⁸ tudi 6 do 7 lir na modij⁵⁹) lahko sol shranili v javna skladišča in jo prodali šele, ko

⁵⁴ Več o malariji in kugi v Istri v članku: Bernardo Schiavuzzi, *La malaria in Istria*, AMSI V, str. 319–472.

⁵⁵ Tako podestat Dominico Gradonico, ki je bil v mestu od 16. oktobra 1552 do leta 1554 in kasneje podestat Nicolai Salamono (poročilo je podal 17. marca 1558) poročata le o kugi v sosednjih mestih, ne pa o epidemiji v Kopru. Kot pravita, "naj bi se mesto in njegovo zaledje srečno rešila" (AMSI VI, Relationi dei Podestà, str. 63 in 65). Žal ni objavljenega poročila za čas med pomladjo 1554 in 1556, ko sta bila podestata Andrea Morosini in Giovanni Pietro Bembo (Pusterla, *I Rettori di Egida*, str. 12). Očitno pa je bila kuga v Kopru leta 1465 (AMSI VII, Senato Mare, vol VIII, str. 265).

⁵⁶ Okoli 65 kg soli ali pol tovara (primerjaj Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 331–335).

⁵⁷ Modij (zlasti piranski) pa je imel lahko tudi 13 starov.

⁵⁸ Primerjaj Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 331.

⁵⁹ Leta 1571 cena soli ni bila višja kot 6 ali 6 ½ lir.

bi cena narasla (leta 1573 so jo npr. prodajali celo po 13 in 14 lir na modij).⁶⁰

V koprskih solinah so leta 1578 pridelali okoli 10.000 modijev soli. Beneška republika naj bi imela v Kopru poleg njene desetine še dobro zalogo soli, ki so jo priskrbeli providurji⁶¹ za sol. Sol je republiku prinašala velik dobiček tudi zaradi tovornikov iz Kranjske, ki so za sol v mesto prinašali žito in druge stvari. Od njih je republika pobirala davke, vendar naj bi bilo po poročilu podestata Nicola Bondumierja iz leta 1579 tega prometa malo. Tržačani, ki so v zadnjih nekaj letih v neposredni bližini Trsta zgradili veliko novih solnih fondov (soline naj bi naredili v celotni dolini), so s tem ogrozili delovanje miljskih in koprskih solin. Na osnovi dukala s 25. junija 1579 so z galejo, poslano iz Benetk, in 600 možmi črnide pod poveljstvom Antonia Serenia, kapitana Slovanov ter v prisotnosti koprškega podestata uničili omenjene novozgrajene tržaške soline.⁶²

Po podatkih koprškega podestata Nicolaa Donada je koprška davčna (tudi fiskalna) blagajna (*Camera fiscale*)⁶³ leta 1580 zaradi novo uvedenega davka na sol⁶⁴ letno pobrala 43.000 lir davkov.⁶⁵ Podestat Alessandro Zorzi je leta 1581 poročal v senat, da je kopno od otoškega mesta sicer oddaljeno 100 korakov, vendar je v zadnjem obdobju, čeprav je prej okrog tekla morska voda, močvirsko rastlinje okoli mesta tako naraslo, da je včasih ob nizki vodi (veliki oseki) moč priti peš s kopnega na otok. Zaradi varnosti in nezdravega zraka⁶⁶ je senat opozoril, da je potrebno sčistiti (poglobiti) močvirski predel na južni strani mesta. Poseben problem je predstavljal tudi material, ki ga je neprestano nalagala Badaševica v svojem spodnjem toku in čedalje bolj zasipala področje od ustja proti Levjemu

gradu. Ob obeh straneh nasutega terena so bile soline, ki so se čedalje bolj širile proti mestu. Nasuto področje je tudi preprečevalo mešanje vode z obeh strani zatoka. Podestat je v poročilu predlagal, da bi bilo zaradi prevelikih stroškov, če bi očistili celotno močvirje, najbolje, da bi najprej rešili problem izliva Badaševice. Najbolje bi ga bilo preusmeriti v kanal v dolžini okoli 220 pertik,⁶⁷ tako da bi voda tekla ven iz pristanišča v morje. Prav tako bi bilo potrebno rešiti problem gnoja (od živine) in drugih odpadkov.⁶⁸ Podestat je že prej prepovedal odvažanje hlevskega gnoja in drugih mestnih odpadkov na morsko obrežje⁶⁹ in zahteval, naj ga dajejo v zaprt prostor, da ga padavinska voda ne bi mogla izpirati v laguno (morje). Prav tako v prihodnosti ne smejo še bolj proti mestu graditi solnih polj, ker bi se tako še zmanjševala laguna in s tem naravna varnost mesta. Ker se ob obilnih padavinah iz višjih terenov v morje izpira veliko nasipin, ki zapolnjujejo laguno, imenovano *stagnon*, bi bilo potrebno zgraditi dvojni suhi zid (*una massera dopia*), ki naj bi se na obrobju naslanjal na solinske nasipe. Po njem naj bi padavinska voda skozi zapornico odtekala v Rižano, ki se na severovzhodni strani mesta zliva v morje.⁷⁰ Za rešitev problema bi bilo potrebno skopati kanal v dolžini 460 pertik od pristanišča do Vrat sv. Petra. Kanal, ki naj bi bil širok 10 korakov in globok 5 čevljev,⁷¹ naj bi omogočal pretok vode ter plovbo manjših in večjih čolnov. Poleg tega bi bilo potrebno za dokončno ureditev močvirja skopati še kanale med mestom in Levjim gradom v dolžini 75 pertik ter kanal med Levjim gradom in solinami v dolžini 186 pertik. Ker bi izgradnja vseh kanalov zahtevala velike stroške, je predlagal, naj skopljejo vsaj najpotrebnejši kanal med mestom in Levjim gradom. Ta naj bi bil tako globok, da bi bilo tudi ob največji oseki v njem še vedno okoli 2 čevlja vode. Na ta način naj bi se od mesta oddaljilo močvirje in z njim smrad ter povečala varnost mesta.⁷²

Podestat Tomaso Contarini je leta 1587 po 18 mesečnem mandatu senatu poročal o Kranjcih, ki letno z okoli 40.000 tovari prihajajo v mesto kupovat sol, vino in olje, ter o naraščajočem tihotapljenju soli iz Kopra, Pirana in Milj v cesarske predele. Priporočal je, naj bi v Koper poslali vsaj dve lahki in dobro oboroženi ladji s po desetimi možmi, ki bi preprečevali tihotapljenje soli. Za zmanjšanje stroškov bi lahko uporabili od 6 do 7

⁶⁰ AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 75–78.

⁶¹ Nadzorniki.

⁶² AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 79–81. Solne kavedine in nasipe naj bi uničevali večkrat. Škedenjske in žaveljske soline naj bi močno poškodovale tudi leta 1589 in nato ponovno leta 1615 (Nicolich, *Saline di Pirano*, str. 37–38).

⁶³ Za pobiranje vseh (deželni) dohodkov istrskih komun je bila v Kopru ustanovljena davčna pisarna (tudi fiskalna komora, *Camera fiscale*). Od leta 1435 dalje so bili za deželnega fiskalnega komornika imenovani ugledni kopski meščani. Več o beneški davčni politiki in deželni fiskalni komori glej v Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 201–238.

⁶⁴ Po letu 1577 so morali kranjski tovarniki za tovor (2 stara) v beneški Istri kupljene soli poleg koprškega daca mude plačati na beneški strani nov beneški dac (*datio della nuova imposta sali*), ki je znašal 10 solidov, nato pa še dac (mitnino) na avstrijski strani. Beneški *novi dac na sol* je bil enak od uvedbe leta 1577 do konca 18. stoletja, višina avstrijske mitnine pa je nihala od 5 solidov do celo 14 lir na star soli (Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 331–332).

⁶⁵ AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 85.

⁶⁶ Zaradi zaraslega močvirskega rastlinja se je ob nizki vodi iz močvirja širil neznosen smrad.

⁶⁷ 1 pertika = 4,346 m (Stanisci, *Appunti di metrologia*, str. 88), piranska pertika pa 2,32 m (Gestrin, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, str. 124).

⁶⁸ Najbolj pereč je bil verjetno problem fekalij.

⁶⁹ Od tu so ga z barkami odvažali v vinograde.

⁷⁰ Po njegovem mnenju pa bi bilo potrebno v prihodnosti tudi Rižano preusmeriti stran od mesta.

⁷¹ 1 čevlj = 0,31 m.

⁷² AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 93–96. Primerjaj tudi Schiavuzzi, *La malaria in Istria*, str. 420–422.

Pogled na opuščene koprške soline v začetku 20. stoletja (SI PAK KP 344, t.e. 1).

mož, ki jih plačuje koprška davčna blagajna, ter izvzeli eno od dolgih, počasnih ladij, ki jim majhne ladje, ki tihotapijo sol, zlahka uidejo. Ker so v Svetu desetih že leta 1573 sprejeli sklep o oprostitvi prijaviteljev tatov, je podestat predlagal, naj bi oprostil tudi tihotapce soli, ki bi prijavili tihotapljenje. V koprških solinah so tega leta pobrali okoli 4.000 modijev soli, na kmetijskih površinah pa pridelali okoli 20.000 urn⁷³ vina in 4.000 urn olja.⁷⁴

Da centralna oblast ni imela veliko posluha za rešitev koprških težav, dokazuje tudi poročilo podestata Giacomina de Ca iz Pesare, ki je leta 1588 prav tako poročal o problemu napredujočega koprškega močvirja. V neposredni bližini Levjega gradu je bilo nasutega že toliko materiala, da so se lahko konji in ljudje že prosto sprehajali po poti mimo gradu. K temu naj bi pripomogle soline in tudi reka Rižana, ki je z okoliškega področja prinašala nasipine. Priporočal je, naj bi blizu mesta, kjer ni veliko nasutega materiala, naredili kanal, ki bi omogočal pretok vode in izboljšal mikroklimo (zrak) ter tako olajšal natovarjanje soli iz skladišč na ladje.⁷⁵ Poleg tega je poročal o tihotapljenju soli. V prejšnjem letu so iz Pirana v Trst in druge dele nadvojvodine pretihotapili več kot 2.000 modijev soli. V času vojne s Trstom cesarski podložniki iz beneškega dela Istre niso smeli kupiti niti sklepati kupčij ne za večje niti manjše količine soli, sedaj pa

ne le da kupujejo sol, ki jim jo pripeljejo s področja piranskih solin, temveč gredo s svojimi ladjami celo v zaliv ter pokupijo celotno piransko komunsko sedmino. S tem je na izgubi tudi Koper, saj iz nadvojvodine prihajajo v mesto kupovat sol ter prodajat žito in drug živež, ki ga mestu sicer primanjkuje in tako republiki zmanjšujejo dohodek od novega davka na sol, ki je bil nedavno tega vpeljan v Kopru in Miljah. Zaradi tihotapljenja soli predvsem iz piranskega področja je podestat v skladu z odlokom, ki je bil 20. decembra 1586 poslan koprskemu podestatu, kaznoval in obsodil na galejo 40 tihotapcev iz celotne beneške Istre. Zaradi premajhnih kapacitet solnih skladišč pa je bilo razmere težko nadzorovati, saj je sol ostajala na prostem po solinah in je bila dostopna komerkoli.⁷⁶

O trgovanju s soljo je leta 1593 poročal tudi podestat Vincenzo Morosini. Cena stara soli naj bi dosegla 13 lir, vendar so jo nekateri prodajali tudi dražje. Posamezniki so jo pokupili pri drugih in nato povišali prodajno ceno. Cena je bila tako visoka, da so nekateri, ki so prišli kupit sol, raje odšli brez nje. Podestat jih je poslal nazaj in jim prodal beneško solno desetino po 12 lir za star. Zaradi deževnega poletja je bila zadnja solna sezona slaba. Poročal je tudi o tihotapljenju soli. Prejšnje leto sta po navodilih providurja za sol prišli dve ladji, ki naj bi preprečili tihotapljenje soli, vendar posadka ni šla na tihotapske ladje, kjer so bili močje dobro oboroženi z arkebuzami. Priporočal je, naj pošljejo eno ali dve dobro oboroženi (in s sposobnim poveljnikom) fregati, ki naj patrolirata na predelu proti Trstu.⁷⁷

⁷³ 1 urna je približno 65 l (Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 263–264, 291; Stanisci, *Appunti di metrologia*, str. 87; Benussi, *Ragguaglio delle monette*, str. 56, 60).

⁷⁴ AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 413–414.

⁷⁵ Dosedaj so z manjšimi čolni vozili sol na večje ladje in pri tem imeli 10 solidov stroškov za vsak pretovorjen modij soli. Ob izgradnji kanala pa bi lahko manjše ladje priplule do javnih skladišč in tako bi sol nakladali s pol manjšimi stroški.

⁷⁶ AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 415–421.

⁷⁷ AMSI VI, Relazioni dei Podestà, str. 435–439.

Po podatkih podestata Francesca Capella je imel Koper leta 1596 več kot 3.000 solnih kavedinov, na katerih lahko v dveh sezonah pridelajo okoli 6.000 modijev soli, od katere Benečani prejmejo desetino. Drugo sol Koprčani prodajo avstrijskim tovarnikom, ki hkrati v mesto tovorijo žita, sire, volno, železo, les in druge stvari. Tovarniki od stara soli plačujejo 5 solidov davka, kar letno znaša okoli 4.000 ducatov, ki so poslani beneškemu Uradu za sol.⁷⁸

Podestat Giovanni Francesco Sagredo je v začetku leta 1598 poročal, da imajo Koprčani (okoli 4.360 ljudi)⁷⁹ večino prihodkov od vina, olja in soli, ki jih prodajajo cesarskim tovarnikom, ki prihajajo v mesto. Kot poroča, naj bi se ženske večinoma ukvarjale s solinarstvom, moške pa z obdelovanjem zemlje, ribištvom in nekaj malega s pomorstvom. Veliko težavo za prebivalstvo predstavlja tudi bližina Trsta. Komuna (komunska blagajna) ima dohodek od daca na mudo in vino (letno okoli 2.355 ducatov⁸⁰) ter 100 solnih kavedinov, od katerih letno dobi 2.000 ducatov zakupa.⁸¹ Podestat Marc Antonio Contarini je leta 1600 poročal, da je močvirje okoli mesta že bolj kopno kot pa pravo morje. Le-to spravlja mesto v nevarnost (ni več naravne obrambe) in širi strašen smrad. Ker je pristanišče zaradi plitvine neprimerno za pristajanje večjih ladij, bi ga bilo potrebno poglobiti, kar bi tudi zmanjšalo stroške pri nakladanju soli iz skladišč na večje ladje, ki morajo čakati na odprtem morju.⁸² Po poročilu podestata Francesca Boldùa iz leta 1606⁸³ naj bi se kljub razširjenemu tihotapljenju soli cesarskih podložnikov v dveh letih nabralo iz Kopra in Milj za okoli 6.000 ducatov dohodkov od novega davka na sol.⁸⁴

Podestat Marin Gradenigo je leta 1608 poročal o poškodovanosti mestnega obzidja (zaradi starosti in butanja valov). Del ga je sicer dal popraviti, vendar ponoči še vedno lahko tihotapijo sol in nepridipravi neopaženo prihajajo v mesto, kar zmanjšuje varnost mesta. Prav tako je poročal o težavah zaradi napredujočega močvirja (področje je že skoraj kopno, kar povzroča težave pri nakladanju soli iz solnih skladišč na večje ladje) in tihotapljenja soli. Zlasti v sezoni pobiranja soli lahko skoraj kdorkoli tihotapi sol. Tihotapska pot do Trsta je hitra in

enostavna tako iz Kopra kot tudi iz Pirana in Milj in ni noči, ko ni videti tihotapske ladje. V času njegovega podestovanja so uspeli dvakrat prestreči po dve tihotapski ladji s posadko, ki jo je poslal na galeje, z izjemo enega tihotapca, ki je utonil. Proti tihotapcem bi morali v treh poletnih mesecih organizirati kontrolo z ladjami (nekakšno carinsko zaporo na morju), tako kot jo imajo v Trstu po kopnem. Njihova zapora je tako učinkovita, da po javnih poteh ni moč priti v Koper po sol, temveč tihotapci ponoči uporabljajo nevarne nezakonite prehode, na katerih so vodniki velikokrat ranjeni ali pa ubiti. Na ta način se je Koprčanom zmanjšala trgovina s soljo in drugimi stvarmi in se je preusmerila v Trst. Poleg tega je bilo treba za blago, ki je šlo v Benetke preko Trsta, plačati dvakrat več davka kot za blago, ki je šlo iz Kopra.⁸⁵

Leta 1613 je podestat Zuanne Minotto poročal, da bi morali zaradi varnosti mesta in njegovih prebivalcev popraviti mestno obzidje, skopati močvirje, da bi morje lahko oblivalo otok ter uničiti tiste solne fonde, ki so v bližini mesta, da se sovražnik ne bi mogel s topništvom (*artelleria*) približati mestu.⁸⁶

Podestat Bernardino Malipiero je v svojem poročilu zapisal, da je 6. maja 1620 senatu poslal pismo, v katerem je sporočil, da Tržačani delajo nove soline v Žavljah. Na ogled je poslal svojega človeka, o zadevi pa je govoril tudi z miljskim podestatom Vidom Avogarom, ki je bližje novim solinam.⁸⁷

Leta 1621 je bil v Koper poslan odposlanec beneškega providurja za sol, da bi izpeljal ukrep senata o odprtju javnega skladišča za sol.⁸⁸ V Koper naj bi bil poslan Vettor Contarini, nobil, ki je zadnjih šest let opravljal sodniško funkcijo, da bi raziskal nastale razmere in v primeru potrebe krivce poslal v Benetke na zaslišanje.⁸⁹

3. in 5. novembra istega leta je bila poslana zahteva, naj prodajajo tudi javno (beneško sol; desetino). Prav tako je bila 7. decembra koprskemu podestatu poslana zahteva, češ da cesarski podložniki s Kranjske plačujejo javno sol s podcenjenim denarjem, ter da morajo sol plačevati v beneškem denarju po 6 lir za star, če pa je v tuji valuti, kar je sicer prepovedano, (vendar lahko naredijo izjemo), pa v enaki vrednosti. Zahtevano je bilo tudi, da Antonio Olmo omenjeni denar mesečno pošilja beneški kovnici (*Provveditori di zecca*), podestat pa seznam le-tega z realno vrednostjo in količino žita, ki ga tovarniki s Kranjske prinesejo v Koper, ceno

⁷⁸ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 97–98.

⁷⁹ Na koprskem teritoriju, ki je v dolžino segal od 14 do 15 milj, v širino pa okoli 8 milj, je v 43 vaseh živelo 4.873 ljudi (AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 107), oz. skupno 9.233 ljudi.

⁸⁰ Ta denar večinoma porabijo za plačilo zdravnika, kirurga (ranocelnika), učitelja in drugih uslužbencev.

⁸¹ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 104–106.

⁸² AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 109–111.

⁸³ Po njegovem poročilu naj bi v Kopru živelo 3.905 ljudi, na teritoriju pa še 5.155 (AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 139), oz. skupno 9.060 ljudi.

⁸⁴ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 137–140.

⁸⁵ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 144–146.

⁸⁶ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 281–284.

⁸⁷ AMSI VII, *Relationi dei Podestà*, str. 286–291.

⁸⁸ Težave z odprtjem javnega skladišča so imeli tudi piranski solinarji. O njihovih težavah s solnim pisarjem glej v članku F. Bonin, *Proizvodnja soli v Piranskih solinah*, str. 95–96.

⁸⁹ AMSI VII, *Senato Secreti*, vol. CXIX, str. 50.

ter podatke o zamenjavi žita za sol.⁹⁰ Zaradi težav s tujo valuto, o kateri je poročal Antonio Olmo, je bilo 29. januarja leta 1621 določeno, naj sol prodajajo po 6 beneških lir za star ali pa po 10 tujih (nemških) lir. Prav tako je bilo ponovno zahtevano, da mora biti vsa tuja valuta poslana v Benetke in da ne sme biti uporabljena za druge namene. Poslane so bile tudi uredbe o popravilu solnih skladišč.⁹¹ 11. januarja leta 1622 je bilo koprskemu providurju in kapitanu naročeno, naj poizvesta o novici, da naj bi Tržičani na meji gradili dve utrdbi (eno v Trstu, drugo pa v Žavljah), ki naj bi kontrolirali soline. Imeli naj bi po 25 vojakov.⁹² 11. aprila 1623 leta je bil providur za sol, ki je bil napoten v Koper, opozorjen, naj sprejme ukrepe proti nalezljivim boleznim, ki so se pojavljale na cesarskem ozemlju (ob meji).⁹³ Poleg tega je bil na težavo opozorjen tudi zdravstveni providur za Furlanijo, saj je bilo zaradi živahnega trgovanja Tržičanov s soljo ob izlivu Soče in v Fiumesellu⁹⁴ ter zaradi prodaje le-te v Gradiško in Gorico ter verjetno tudi na področje beneške uprave ogroženo tudi njihovo zdravje. Ta naj ukrepa v zvezi z zdravjem, ter naj poizkusi preprečiti trgovanje s soljo. O tihotapljenju s soljo je poročilo poslal tudi odposlanec (minister) za sol v Kopru, medtem ko je bilo kapitanu Zaliva (*Capitano del Golfo*) in kapitanu za nadzor nad Kvarnerskimi otoki (*Capitano alla guardia delle isole del Quarnero*) sporočeno, naj ujamejo tihotapca soli Zuannea Furlana, ki je zbežal na področje avstrijskih dežel in iz Trsta tihotapil sol. Prav tako je bilo istrskemu providurju naloženo, naj prepreči tihotapljenje soli in naj tihotapce ujame žive ali mrtve. Leta 1623 so z oboroženo ladjo, ki jo je poslal providur Francesco Basadonna v kontrolo ob furlanski obali zaradi kuge in tihotapljenja soli prijeli tržaško ladjo s soljo, ki je bila namenjena v cesarske dežele. Providurju je bilo sporočeno, naj bo pozoren na tihotapce, saj jih je veliko zlasti iz Kopra in Pirana.⁹⁵ Marca 1624 je bil providur Basadonna opozorjen na izpad dohodka v trgovini po kopnem s Kranjci v Kopru, ki bi nastala, če bi enemu izmed Tržičanov dovolili uvoz 500 starov soli po morju. Kljub kugi in veliki količini snega je trgovina s soljo v zadnjem letu navrgla 46.000 dukatov.⁹⁶

Svoje poročilo pa je po opravljeni funkciji istr-

skega providurja leta 1625 podal tudi Francesco Basadonna. Poudaril je, da se da z 19 lirami⁹⁷ na modij (cena, po kateri so Benečani kupovali sol) s prodajo na drobno precej zaslužiti ter da je prav zaradi tega tudi močno razširjeno tihotapstvo. Količina pridelane soli sicer niha od leta do leta (včasih v koprskih in miljskih solinah skupno pridelajo okoli 12.000 do 14.000 modijev soli, kakšno leto pa le od 2.000 do 3.000 modijev), vendar lahko letno od avstrijskih podložnikov (tovornikov) zaslužijo okoli 72.000 dukatov (takšno vsoto denarja ob ceni 48 lir na modij zaslužijo že pri prodaji okoli 9.300 modijev soli).⁹⁸ Podobno poročilo o pridobivanju in prodaji soli je 6. februarja 1626 podal tudi providur Giulio Contarini. V koprskih in miljskih skladiščih naj bi bilo spravljanih okoli 39.000 modijev soli, nekoliko manj pa v piranskih. Ker jim je primanjkovalo skladišč, bi bilo potrebno zgraditi nova, sicer bodo tako kot že velikokrat morali staro sol zmetati v morje. Poleg tega je poročal, da ljudje, ker pričakujejo velik zaslužek od prodaje soli, gradijo nove solne bazene. V koprskih solinah naj bi v dveh preteklih sezonah (od maja 1625 do oktobra 1626) pobrali okoli 8.000 modijev soli. Prav tako je poročal, da se vsakodnevno zvečer vrača v Koper po 1.500 ljudi, ki so delali izven mesta.⁹⁹ Podestat Marco Valier je leta 1626 poročal, da so na komunskih solinah, ki so jih prej imeli v letnem zakupu za 120 dukatov, v prejšnji sezoni, ko so jih obdelovali v lastni režiji od pridelane soli, ki so jo predali v javna skladišča, zaslužili okoli 350 dukatov. Komuna naj bi za zadnjih 10 let dobila okoli 600 dukatov od davka na mudo in vino, ki jih je dala v zakup za 300 dukatov.¹⁰⁰

O ukrepih proti tihotapljenju soli je leta 1627 poročal tudi podestat Pier Alvise Barbaro. Tako kot providurja Francesco Basadonna in Giulio Contarini je z vojsko (tako z ladjami, kot tudi s konji) nadzoroval morebitno tihotapljenje soli. V Kopru in v Miljah naj bi bilo premalo skladišč za sol, vendar so jo s pomočjo lokalnega prebivalstva uskladiščili po posameznih za to primernih hišah. V Kopru so tako uskladiščili okoli 7.000, v Miljah pa okoli 3.000 modijev soli. Providur za sol je bil Zaccharia Bondulmer. Za sol, pridelano v Miljah in Kopru, so dobili okoli 31.000 dukatov. Iz Kopra in Milj so po kopni poti v cesarski Bakar in Reko izvozili 3.701 modij, po morju pa 1.774 modijev, v beneško Istro pa 347 modijev soli. Po kopnem so

⁹⁰ AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXIX, str. 50.

⁹¹ AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXIX, str. 51.

⁹² AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXXI, str. 53.

⁹³ Navadno so bili za take ukrepe zadolženi providurji za zdravje, vendar ker je bil tam že providur za sol, so to dolžnost naslovili nanj.

⁹⁴ Fiumicello, naselje ob Soči blizu Pierisa v Italiji.

⁹⁵ AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXXII, str. 53-55. Tihotapske ladje so večkrat zasačili. Maja 1628 so beneške patrolje eno izmed tržaških tihotapskih ladij prisilno pripeljale v miljsko pristanišče (AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXXVIII, str. 66).

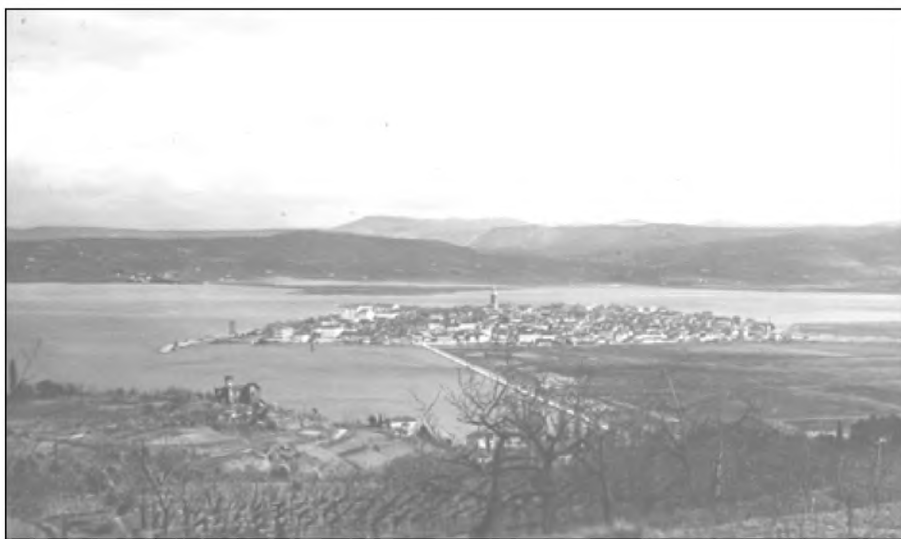
⁹⁶ AMSI VII, Senato Secreti, vol. CXXIII, str. 57-58.

⁹⁷ V ceno so bili vštet tudi stroški skladiščenja soli, kalo soli in podobno. O stroških za vzdrževanje solnega fonda in skladiščenja soli glej v članku F. Bonin, *Samostan sv. Frančiška med lastniki solnih polj*, str. 144.

⁹⁸ AMSI V, Relazioni di Proveditori veneti in Istria, str. 85-88.

⁹⁹ AMSI V, Relazioni di Proveditori veneti in Istria, str. 104-110.

¹⁰⁰ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 295-296.

Panorama Kopra okoli leta 1935 (SI PAK KP 344, t.e. 1).

izvozili malo soli, saj so novo nastale tržaške soline zapolnile potrebo cesarskih dežel po soli.¹⁰¹ O proizvodnji, prodaji in ceni soli je 15. maja 1629 poročal tudi providur Zaccaria Bondumier. Koprčani in Miljčani naj bi v dveh solnih sezonah pridelali okoli 10.000 modijev soli. Ker Benečani odkupujejo sol po 19 lir, prodajajo pa jo najmanj po 48 lir,¹⁰² od omenjene soli zaslužijo najmanj 290.000 lir. Providur je predlagal, naj bi Benečani Koprčanom in Miljčanom prepustili davek 2 liri na star prodane soli, kar bi zneslo 24 lir za modij, oz. letno okoli 50.000 lir. V koprskih skladiščih naj bi bilo okoli 22.000 modijev, v miljskih pa okoli 2.500 modijev soli. Medtem ko so na piranskih solinah, ki so imele 2.685 kavedinov, v dveh sezonah pridelali okoli 7.000 modijev soli, so na koprskih z 2.933 kavedini pridelali okoli 6.000 modijev soli. S koprsko soljo so napolnili veliko skladišče v pristanišču in tri manjša javna skladišča. Da ne bi sol ostala izven skladišč na razpolago tihotapcem, je dal zgraditi skladišče z zmogljivostjo okoli 4.000 modijev, v načrtu pa je bila izgradnja še enega takšnega skladišča. Miljske soline so imele 1.537 kavedinov (večino v dolini sv. Klimenta, 12 izven Milj, 48 v dolini sv. Jerneja, 174 pa v Žavljah), na njih pa so v dveh sezonah pridelali okoli 3.000 modijev soli.¹⁰³

Providur Nicolò Surian je 17. avgusta 1632 poročal o kugi, ki je pobrala polovico mestnega in okoli tretjine podeželskega prebivalstva.¹⁰⁴ Ker je

epidemija preprečila trgovanje s soljo, se je razširilo tihotapljenje. Z dvema oboroženima ladjama je prestregel marsiljano, ki je bila (natovorjena z železom) iz Trsta namenjena v Ancono po sol ter obsodil njenega lastnika Alvisea Garbina. Prav tako je zajel marsiljano, ki je iz Ancone vozila sol v Trst, ter nekatere druge ladje (med njimi tudi ladjo s šestimi Pirančani, ki so tihotapili sol v Devin). Med mučenjem so ujetniki priznali vpletenost pisarjevega sorodnika (*nipote* – morda nečaka, lahko tudi vnuka), ki jim je priskrbel ključe javnih skladišč, iz katerih so večkrat ukradli sol. Ujetnike je dal usmrtiti, druge je obsodil na galejo, odsotni pa so bili trajno izgnani (izobčeni). Leta 1631 (v času kuge) je bilo v Kopru uskladiščene 2.468 modijev in 4 stare soli, v Miljah 1.274 modijev in 1 star, v Izoli 10 modijev, v Piranu pa 4.279 modijev in 6 starov soli. Skupaj s 368 modiji in 6 stari naj bi bila skupna količina 8.388 modijev in 7 starov.¹⁰⁵ Do konca januarja so iz skladišč v Žavljah, Miljah in Kopra Kranjcem prodali 2.135 modijev soli in zaslužili 186.284 lir.¹⁰⁶ Providur Giuseppe Civran pa je 16. novembra 1634 poročal o novih cesarskih davkih (dva florinta na konja) za tovarnike, ki so prihajali po sol v beneško Istro. V Kopru je bilo v 100 skladiščih (26 skladišč s staro soljo in 74 z novo soljo) 360.171 starov soli, v Miljah v 45 skladiščih (13 skladišč s staro soljo in 32 z novo soljo) 71.976 starov, v enem izolskem skladišču pa 708 starov soli. V 146 skladiščih naj bi bilo skupno 432.864 starov soli¹⁰⁷ oz. 36.072 modijev. V piran-

¹⁰¹ AMSI VII, Relationi dei Podestà, str. 298–303.

¹⁰² Na modij soli imajo 29 lir čistega dobička.

¹⁰³ AMSI V, Relazioni di Proveditori veneti in Istria, str. 117–137.

¹⁰⁴ O hudi kugi, ki je zajela mesto in podeželje, sta ob koncu svojega podestovanja v senatu poročala podestat Alvise Gabriel (1632) in njegov naslednik Pietro Capello (1633). Zaradi epidemije kuge naj bi v mestu ostalo živih le še okoli 1.800 ljudi (AMSI VII, Relationi dei Po-

destà, str. 303–308).

¹⁰⁵ Ob seštetju vseh podatkov o uskladiščeni soli po posameznih skladiščih je skupna vsota nekoliko drugačna, in sicer znaša: 8.418 modijev in 5 starov.

¹⁰⁶ AMSI V, Relazioni di Proveditori veneti in Istria, str. 140–144.

¹⁰⁷ Dejanski seštevek je 432.855 starov soli.

skih solinah je bilo istočasno 2.000 modijev soli (24.000 starov), v 11 skladiščih 203.664 starov, torej skupno s koprsko in miljsko soljo 660.528 starov (55.044 modijev).¹⁰⁸

Eden izmed podestatorv je v svojem nedatiranem poročilu v senat¹⁰⁹ opozoril, da se je trgovina s soljo, ki je bila prej iz cesarskih dežel usmerjena v Koper, po uvedbi višjih cesarskih dajatev preusmerila v Trst. Občinska blagajna je imela le 2.790 lir prihodkov in še to le od malo davkov in majhne prodaje soli. V koprskih in miljskih skladiščih naj bi imela Beneška republika 20.215 modijev soli. Za najem skladišč so za vsakih 100 modijev soli morali plačati 24 lir najemnine, kar je letno zneslo okoli 1.000 ducatov.¹¹⁰ Že sam podestat je poročal, da je najemnina previsoka in da se mu zdi, da plačujejo najemnino tudi za sol, ki je ni v skladišču. Zaradi dežja in drugih nevšečnosti se mu je namreč zdelo, da niso pobrali tako velike količine soli in da bi bilo potrebno tudi vso preostalo sol uskladiščiti v javna skladišča. Točna količina uskladiščene soli ni bila znana, ker so bivši pisarji, ki so vodili beležke, umrli in bi bilo potrebno vso količino soli še enkrat preveriti. Naloge pisarja je brez kakršnekoli potrditve opravljal Bartolomio Vascotto, ob podestatovem odhodu pa je zadevo prevzela Marietta Luchessa da Napoli di Romania. Na to funkcijo jo je postavil Svet štiridesetih za kriminalne zadeve (*Consiglio di Quaranta al Criminale*), vendar se mu je porodil dvom, kako bo nalogo opravljala, ker je nepismena. Prav tako je poročal, da je poskrbel za spravilo že pred leti poslanega lesa za izgradnjo skladišča za sol, ki pa ga niso zgradili. Do tedaj je bil les shranjen na vlažnem prostoru in delno zunaj na dežju, on pa je poskrbel, da so ga shranili v pokrito skladišče. Nekaj tramov je dal za popravilo mesnic, za drug les pa je priporočal, da bi ga bilo najbolje čimprej porabiti.¹¹¹ V 32 mesecih službovanja rašporskega kapitana Zuannea Renierja se je nabralo 113.268 lir in 12 solidov davkov, od katerih je po plačilu na-

jemnin za solna skladišča, plače in vojaške ladje ostalo ob njegovem odhodu še 20.450 lir in 10 solidov. Za skladiščenje soli so na leto plačali 6.699 lir najemnine. V Kopru, Miljah in Izoli je bilo 31.625 modijev, 11 starov in 2 quartiera beneške soli (od desetine oz. osmine). Obiskal je tudi skladišča v Seči, v katerih je bilo uskladiščenih 3.044 modijev in 6 starov soli (od te količine so jih 711 modijev in 5 starov poslali v koprsko skladišča). Da bi preprečili tihotapljenje, je priporočal, naj pridelano sol takoj speljejo v skladišča.¹¹² Francesco Contarini je leta 1638 poročal, da je v Kopru hkrati opravljal kar tri zadolžitve, in sicer: bil je koprski podestat in kapitan, glavni sodnik na prizivnem sodišču in zadolžen za nadzor nad soljo. Opozoril je na povsem zamrlo trgovino Kopra in Milj s soljo (in drugimi potrebščinami) s cesarskimi deželami, saj so cesarski povišali davke na 2 florinta¹¹³ na sommo, skladišča soli pa so bila povsem polna.¹¹⁴ O zmanjšani trgovini s cesarskimi deželami in o tihotapljenju soli je leta 1640 poročal tudi podestat Giacomo Contarini. Kljub oboroženim ladjam in zasedam javnih uslužbencev so sol tihotapili iz province v avstrijske dežele. Podestat je poročal, da je precej tihotapcev obsodil na zapor ali pa jih dal pregnati iz beneškega področja. Za najemnino skladišč v Kopru in Miljah so letno plačevali po okoli 1.000 ducatov.¹¹⁵ Alvise Lipomano, ki je bil podestat v letih 1640 in 1641, je v svojem poročilu opozoril, da poškodovano koprsko obzidje dopušča enostavno tihotapstvo, zlasti soli in olja.¹¹⁶ Prav tako je Francesco Tron leta 1644 opozoril, da je trgovina z Avstriji povsem zamrla, saj morajo tovarniki za star soli, izvožene iz beneškega (koprskega) področja, plačati kar 14 lir davkov, ter da je močno razširjeno tihotapljenje olja, soli in žit.¹¹⁷ Podestat Pietro Basadonna je 7. februarja 1650 senatu poročal, da Benetkam največje dohodke iz province prinašajo davki na sol in olje. Koper plačuje solno desetino, medtem ko Pirančani plačujejo po 3 dukate na modij soli. V koprsko davčno blagajno se letno steče okoli 13.000 lir davkov. Zaradi bližine Trsta tihotapci zlasti ponoči in ob slabem vremenu kradejo in tihotapijo sol v avstrijske predele. Podestat je predlagal, da bi problem rešili tako, da bi koprsko vojska (*Reggimento*) v primeru tihotapljenja soli imela pooblastila tudi na avstrijskem ozemlju, saj imajo tihotapci zatočišče v Trstu.¹¹⁸ O težavah pri pridobivanju in

¹⁰⁸ AMSI V, Relazioni di Proveditori veneti in Istria, s tr. 147–151.

¹⁰⁹ Poročilo ni datirano, vendar naj bi bilo podano po letu 1633. Ker je naslednje objavljeno poročilo leta 1638 podal podestat Francesco Contarini, je omenjeno nedatirano poročilo lahko napisal bodisi Giovanni Maria Bembo (podestat je bil leta 1634) ali pa Alvise Pisani (podestat je bil leta 1635/36). Ker pa je bilo po podatkih rašporskega kapitana Zuannea Renierja leta 1635 v Kopru že zgrajeno novo skladišče soli v Bošedragi z zmogljivostjo 6.000 modijev soli (AMSI IV, fasc. 3–4, Relazioni dei Capitani di Raspo, str. 306), je verjetno omenjeno nedatirano poročilo napisal Giovanni Maria Bembo (v času njegovega podestovanja namreč skladišče še ni bilo narejeno).

¹¹⁰ Napisana količina plačane najemnine je nekoliko previsoka, saj bi najemnina za 20.215 modijev soli po objavljenih podatkih in vrednosti dukata 6 lir in 4 solide znesla le 782,5 ducatov.

¹¹¹ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 309–313.

¹¹² AMSI IV, fasc. 3–4, Relazioni dei Capitani di Raspo, str. 306.

¹¹³ 1 florint je tedaj veljal 4,5 beneške libre (Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 339).

¹¹⁴ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 313–318.

¹¹⁵ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 318–324.

¹¹⁶ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 324–330.

¹¹⁷ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 330–333.

¹¹⁸ AMSI VII, Relazioni dei Podestà, str. 333–338.

trgovanju s soljo je leta 1652 poročal tudi podestat Stefano Capello. Medtem ko so Tržačani obnavljali soline, so v Kopru in Miljah (zaradi skoraj povsem zamrle trgovine) čedalje bolj opuščali solna polja. Podestat je poskrbel, da so objavili razglas, ki ga je Magistrat za sol preko senata naslovil 9. maja 1652 na solinarje, naj skrbijo za solne fonde.¹¹⁹ Po podatkih podestata Girolama Giusta (tudi Zusto) je bil leta 1654 pisar v solnih skladiščih Oratio Faresini. Poleg ključev javnih skladišč je imel pri sebi tudi knjige, v katerih je bila zabeležena količina pripeljane in odpeljane soli iz skladišč. Ker je republika v Kopru pobirala desetino od solne proizvodnje, je predlagal, naj za natančnejše podatke uvedejo novo knjigo pri davčni blagajni. V enem javnem skladišču naj bi bilo 6.000 modijev soli.¹²⁰ Po podatkih Andrea Erizza je bila leta 1659 dobra sezona soli. Na modij soli (po 13 starov) so lastniki solin zaslužili po 6 ali 7 lir. Prav tako je predlagal, naj bi zaradi novega davka na sol dali dac v zakup namesto za 2.000 za 3.000 dukatov.¹²¹ Podestat Angelo Zusto je 3. septembra 1663 poročal o novem davku na sol, ki so mu podvrženi Avstrijci, ki po kopnem tvorijo sol iz Kopra in Milj. Prav tako naj bi Benečani pokupili skoraj vso sol, ki jo proizvedejo Pirančani, ostanek soli pa porabijo za nakup žita. Ker je žito zelo drago, je priporočal, naj senat pošlje pošiljko žita po ugodnejši ceni.¹²²

Agostin Barbarigo, ki je bil koprski podestat od septembra 1667 do marca 1669, je 13. aprila 1669 poročal, da Pirančani, ki pridelajo veliko olja in soli, vso sol prodajo Benetkam za razliko od Kopra in Milj, ki jo precej prodajo v avstrijske predele. Zaradi neposredne bližine Trsta se je v Kopru precej zmanjšala trgovina, in ladij, razen če izrecno ne pridejo po sol ali ne prevažajo žit, ni videti v Kopru. V koprskih skladiščih je 6.000 modijev soli. Benečani vzamejo desetino, ostalo pa prebivalci s težavo prodajajo cesarskim podložnikom. Ker je pomorski promet s soljo še vedno prepovedan, lahko sol prenašajo le tovarniki s konji. Ob njegovem prihodu v mesto je bilo mestno obzidje močno poškodovano, v predelu Vrat sv. Petra pa je bil del zidu v dolžini približno 60 korakov podrt in zaradi tega je bilo tihotapljenje zlasti ponoči še lažje. Prav tako pa je tihotapstvo z oljem, soljo in žiti razvito v vsej provinci, zlasti pa v bližini Trsta, Reke in drugih delov Kvarnerja.¹²³

Podestat Pietro Loredan je leta 1670 poročal o poškodovanosti mestnega obzidja pri solnem skladišču, pri vratih sv. Petra in pri skladišču za strelišivo ter da je dal popraviti manjše solno skladišče pri vratih sv. Petra (3 vrata in del strešnega sle-

mena) ter del mestnega obzidja. Solno desetino, ki jo dobijo od proizvedene soli v koprskih solinah, spravijo v mestna skladišča, medtem ko je ostala sol na razpolago lastnikom solin za prosto prodajo. V mesto dnevno prihajajo tovarniki z avstrijskih dežel z lesom (za obdelavo), ki kupujejo sol in vino. Od prodaje soli dobijo letno okoli 9.500 davka. Prav tako mesto dobi tudi davek od prodaje lesa in olja. Svoje soline imajo tudi Milje (veliko tihotapljenja soli), vendar pridelajo le okoli polovice soli kot Koper. Sol prodajajo avstrijskim podložnikom (bližina Trsta). Izola večinoma živi od dohodkov od olja, vina in nekaj malega soli, Piran pa večinoma od soli. Piranska sol je last Beneške države z izjemo stara soli na kavedin. Pirančani pridelajo dvakrat več soli kot Koper in Milje skupaj, poleg tega pa Pirančani živijo še od dohodkov od olja, vina in pomorstva.¹²⁴

Baldissera Zen, ki je bil podestat kar 21 mesecev (od avgusta 1670 do aprila 1672), je poročal, da je za popravilo mestnega obzidja poslal v zameno 3.877 modijev soli od solne desetine, vendar denar še ni bil poslan.¹²⁵

Anzolo Moresini je 6. avgusta 1678 (službo je opravljal 16 mesecev) menil, da bi morali bolj pravično obdavčiti meščane Pirana in Milj. Medtem ko Koprčani plačujejo (pravično) desetino, bi jo dožu morali plačevati tudi Pirančani in Miljačani od komunske sedmine oz. osmine soli. Skupaj s koprsko desetino dobijo Benečani le okoli 2.000 modijev soli, javnih dohodkov pa je okoli 50.000 dukatov. Ker je na koprskem teritoriju opuščenih in neobdelanih okoli 600 solnih kavedinov (precej pa tudi na miljskem področju), je predlagal, naj prisilijo lastnike solin (pod kaznijo, da jih izgubijo) k pridelovanju soli. Če je bilo še pred nekaj leti v Kopru (in v Miljah) po 1.000 in več konj dnevno, se je ta promet po večini preusmeril v Trst, Bakar in na Reko. Prav tako je poročal, da je za nadzor nad pomorskim prometom (zlasti tihotapstvom soli, olja in drugih proizvodov) ob istrskih obalah premalo ena galeja. Za prestrežanje peot (*peotte*), ki po dve plujeta iz Trsta v furlanske hudournike in Sočo, bi bile potrebne vsaj še ena majhna galeja (*fusta*) in dve feluki.¹²⁶

Po podatkih Giustiniana Cocca (poročilo je podal 20. decembra 1725) je davčna blagajna dobila največ davkov od soli in vina, iz Neapeljskega kraljestva pa cesarski uvažajo sol v Trst in na Reko ter tako še bolj siromašijo beneško Istro. Poročal je tudi o težavah prebivalstva zaradi suše ter o potrebi popravila koprskih in piranskih javnih solnih skladišč ter privatnih skladišč v Miljah (da ne bi

¹¹⁹ AMSI VII, Relationi dei Podestà, str. 338–343.

¹²⁰ AMSI VII, Relationi dei Podestà, str. 343–345.

¹²¹ AMSI VII, Relationi dei Podestà, str. 347.

¹²² AMSI VII, Relationi dei Podestà, str. 348–353.

¹²³ AMSI VIII, Relationi dei Podestà, str. 87–101.

¹²⁴ AMSI VIII, Relationi dei Podestà, str. 102–115.

¹²⁵ AMSI VIII, Relationi dei Podestà, str. 115–120.

¹²⁶ AMSI VIII, Relationi dei Podestà, str. 130–137. Feluka je trijamborna tovarna jadrnica z latinskimi jadri.

Panorama Kopra leta 2005 (fotografija Zdenka Bonin).

bilo zaradi pomanjkanja skladiščnih prostorov potrebno, tako kot v preteklih dveh sezonah, ko je bilo veliko soli, staro sol metati v morje).¹²⁷

Zuanne Renier je 1. aprila 1727 poročal o majhni trgovini s cesarskimi deželami, prav tako je naslednje leto podestat Nicolò Donado menil, da bi moral biti davek od soli večji.¹²⁸ Po podatkih podestata Daniela Reniera je bilo leta 1729 v solnih skladiščih 53.242 modijev soli, od tega v koprskih 30.692, v piranskih 13.941, v miljskih pa 8.604. Letno so za skladiščenje omenjene soli plačali 11.262 soldov.¹²⁹ Zaradi bližine Trsta se je v Istri močno zmanjšala trgovina in tudi trgovcev, ki so včasih hodili v Koper po sol, vino in olje, ni več v te kraje.¹³⁰ Leta 1738 je podestat Giorgio Bembo izpostavil težave zaradi nalezljivih bolezni (zlasti kuge pri goveji živini v koprskih zalednih vaseh ob meji s cesarstvom) ter povsem propadle ekonomije.¹³¹

Kljub težavam, v katerih so se zaradi napredujočega Trsta in nenehnih vojaških spopadov in nesoglasij med Benečani in Avstrijci v 17. stoletju znašle istrske soline, so le-te zaradi povečanega povpraševanja po soli sredi 18. stoletja doživele ponoven razcvet. Začeli so obnavljati solne bazene in celo graditi nove, povišali so ceno soli in ukinili omejitve pridelave. Razcvet pa je trajal le do srede 80-ih let, ko je bil ponovno uveden limit in že v 90-ih letih 18. stoletja so bile zaradi zmanjšane

trgovine solna skladišča zopet polna.¹³² Aprila 1745 je beneška oblast potrdila letne limite, in sicer: za Koper 5.000 modijev, za Piran 5.200, za Milje pa 2.000 modijev soli. V koprskih solinah so maja 1746 začeli z obsežnimi obnovitvenimi deli. Opuščenih naj bi bilo 352 kavedinov, vendar bi jih 174 lahko takoj obnovili (za popravilo bi rabili 29.528 lir).¹³³ Ker je bila leta 1748 dobra letina soli, so si pri skladiščenju morali pomagati s privatnimi skladišči.¹³⁴ V tem letu so Koprčani obnovili 238 kavedinov in pridelali 5.416 modijev soli.¹³⁵ Ker v koprskih solinah (verjetno zaradi bližine mesta) ni bilo hiš,¹³⁶ so solinarji sol spravljali na velike kupe.¹³⁷ V koprskih, piranskih, miljskih in paških solinah je bilo tega leta 12.736 modijev soli, v skladiščih pa 13.785 oz. skupno 25.521 modijev soli.¹³⁸

Giuseppe Michiel je še leta 1766 poročal, da ima Beneška Istra največji zaslužek od soli, olja in vina, vendar, da je bila v zadnjih sezonah slaba letina soli.¹³⁹ Podesat Nicolò Donado je poročal o popravilu solnih skladišč v Koprju, Piranu in Miljah ter o problemih v koprskih solinah, ki nimajo tako kot

¹²⁷ AMSI VIII, Relazioni dei Podestà, str. 155–160; 156.

¹²⁸ AMSI VIII, Relazioni dei Podestà, str. 160–170.

¹²⁹ AMSI VIII, Relazioni dei Podestà, str. 170–174.

¹³⁰ AMSI VIII, Relazioni dei Podestà, str. 174–178.

¹³¹ AMSI VIII, Relazioni dei Podestà, str. 179–183.

¹³² Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 358–359.

¹³³ SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 51, str. 76 in 81.

¹³⁴ SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 53, str. 85.

¹³⁵ SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 54, str. 1.

¹³⁶ Koprski fondi še leta 1745 niso imeli pripadaj očih hiš (SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 51, str. 91).

¹³⁷ Kupe soli so oblikovali v piramide in zbili sol. Težava je nastala, če je morje ali hudourniška voda ob močnem deževju predrla nasip ter od spodaj navzgor razjedla kup in odnesla velik del soli (SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 55, str. 56).

¹³⁸ SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 9, vol. 55, str. 73.

¹³⁹ AMSI X, Relazioni dei Podestà, str. 289–296.

piranske "zbiralnikov" za slano vodo v času dežja in ne pravega spravila za sol.¹⁴⁰ Njegov naslednik Zuanne Casetti IV je pisal o tihotapljenju (zlasti v Rovinju in Piranu) in opozoril, da Furlanija rada sprejme pretihotapljeno sol, olje in slane ribe ter da so Tržačani tihotapcem zelo naklonjeni.¹⁴¹ Prav tako je o tihotapstvu leta 1774 poročal tudi podestat Daniel Balbi. Pravi, da je meja z avstrijskimi deželami "težka", saj so cene v Trstu ugodnejše kot v beneških predelih in je zaradi tega veliko tihotapljenja.¹⁴² Poročilo o tihotapstvu se ni leta 1788 izognilo niti podestat Mattio Dandolo. Poročal je, da tihotapljeno blago (sol, olje, slane ribe) radi sprejmejo v Furlaniji in Trstu in da tudi papeška država kupuje tihotapljen les in slane oljke, ki naj bi prišle v Benetke. Ker je bila meja province dolga več kot 100 milj, jo je bilo iz Kopra težko nadzorovati.¹⁴³

20. maja 1795 je podestat Marino Badoer opisal stanje v provinci: ker je v prejšnjem letu primanjkovalo vsega žita, je bil njegov največji problem priskrbiti dovolj veliko količino žita po ugodni ceni. Velik problem pa je bila tudi zmanjšana količina olja (bilo ga je malo in še to slabe kvalitete) in slabo oborožena vojska (*černida*). Ker je po provinci krožil denar različne vrednosti (beneški dukat za 8:14 in 15 lir, bavarski tolar za 10:14 lir ter krajcar za 12 lir), je to povzročalo večanje cen. Najbolj priljubljeno žito je bilo koruza, vendar ga niso pridelali dovolj in ga je bilo treba uvažati. Provinca in koprsko območje sta dajala velik pridelek vina, vendar pa je bilo razširjeno tudi pijančevanje. Oljčni nasadi so bili zapuščeni, delno tudi zaradi zamenjavanja novih vrst (koprsko Accademia si je prizadevala povečati skrb za obdelovanje oljk). Od novega davka na sol so v Kopru in Piranu leta 1794 pobrali 4.099,14 lir, v Miljah pa 1.395 lir davka.¹⁴⁴

Medtem ko je istrsko solinarstvo ob koncu beneške uprave doživljalo krizo, je s prehodom pod avstrijsko oblast in s tem razširitvijo trga po letu 1797 ponovno oživelo.

Zaključek

Koprske soline, ki so se raztezale ob spodnjih tokovih rek Badaševica in Rižane na celinskem delu obale južno in jugovzhodno od otoškega mesta, so dolga stoletja mestu prinašale izdaten vir dohodkov. Pridobivanje soli je bilo tako pomembna dejavnost, da so mu namenjeni celo posamezni členi

statuta. Z glavnino del na solnih fondih so začeli po polovici aprila, samo pobiranje soli pa je bilo omejeno na poletne mesece. Kljub temu, da je bila sol državni monopol, so se Benečani zadovoljili le z desetino koprskih soli, z ostalo pridelano soljo pa so lahko meščani prosto trgovali. Ko je bila trgovinska izmenjava z zalednimi deželami na višku, je v mesto letno prihajalo tudi po 30.000 tovarnikov z od 40.000 do 50.000 konji. Tovarniki so poleg živeža, s katerim so zalagali Koprčane, v mestu pustili tudi precej denarja. Sprva so za star soli plačevali 5 solidov davka, po letu 1577 pa so morali kranjski tovarniki za tovor (2 stara soli) poleg koprškega davca mude plačati na beneški strani nov beneški dac, ki je znašal 10 solidov, nato pa še dac (mitnino) na avstrijski strani. Beneški *novi dac na sol* je bil enak od uvedbe leta 1577 do konca 18. stoletja, višina avstrijske mitnine pa je nihala od 5 solidov do celo 14 lir na star soli leta 1655. Z uvedbo višjih cesarskih dajatev se je sčasoma večina solne trgovine iz Kopra preusmerilo v Trst, in koprsko solinarstvo je s krajšimi časovnimi izjemami že v zadnji polovici 17., zlasti pa v 18. stoletju doživljalo krize. Poleg uradne trgovine pa je kljub številnim beneškim in avstrijskim ukrepom proti nedovoljenemu trgovanju s soljo ves čas cvetelo tudi tihotapstvo.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

SI PAK KP – Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 325, 334, 340, 372, 385, 405.

SI PAK KP 299, Družinski arhiv Gravisi, a. e. 68, 110.

SI PAK KP 344, Zbirka fotografij in razglednic, t. e. 1.

SI PAK PI – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran

SI PAK PI 191, Soline Piran, t. e. 4, vol. 21, 24, 25, 26.

OKSVK – Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper Domoznanski odderek, Zbirka starih razglednic, Slovenska obala, Koper – soline, sig. 12391/2000.

PMSMP – Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran - inv. št. 1002307, Pietro Coppo, De summa totius orbis, 1524-1526.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

AMSI (*Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*): Relazioni dei Capitani di Raspo, vol. IV, fasc. 3-4. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1889, str. 303-306.

AMSI: Relazioni di Proveditori veneti in Istria, vol. V, fascicolo 1-2. Parenzo : Società istriana di

¹⁴⁰ AMSI X, Relationi dei Podestà, str. 297-302. V piranskih solinah so kristalizacijski bazeni imeli v vogalih vdolbine (navadno 3), v katere so solinarji v primeru dežja spravljali slanico in tako ob večjih količinah padavin prihranili kar nekaj dni pri pripravi nove slanice.

¹⁴¹ AMSI X, Relationi dei Podestà, str. 302-306.

¹⁴² AMSI X, Relationi dei Podestà, str. 306-310.

¹⁴³ AMSI X, Relationi dei Podestà, str. 320-329.

¹⁴⁴ AMSI X, Relationi dei Podestà, str. 330-337.

- archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1889, str. 85–154.
- AMSI: Senato Misti, vol. V, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1889, str. 265–318.
- AMSI: Senato Misti. Cose dell'Istria, vol. VI, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1890, str. 3–43.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. VI, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1890, str. 45–103.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. VI, fascicolo 3–4. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1891, str. 383–442.
- AMSI: Senato Secreti. Cose dell'Istria, vol. VII, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1891, str. 3–96.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. VII, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1891, str. 97–154.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. VII, fascicolo 3–4. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1891, str. 279–235.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. VIII, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1892, str. 87–183.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. X, fascicolo 1–2. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1895, str. 51–127.
- AMSI: Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, vol. X, fascicolo 3–4. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1895, str. 289–337.
- Bennussi, Bernardo: Ragguaglio delle monette, dei pesi e delle misure per servire alla storia delle nostre provincie. V : *AMSI XL. fascicolo I*. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana & figli, 1928, str. 227–336.
- Bonin, Flavio: Proizvodnja soli v Piranskih solinah od 16. do druge polovice 18. stoletja. *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 11, št. 1. Koper : Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2001, str. 93–104.
- Bonin, Flavio: Samostan sv. Frančiška med lastniki solnih polj. *Sedem stoletij minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu 1301–2001*. Piran : Slovenska minoritska provinca sv. Jožefa, Minoritski samostan sv. Frančiška Asiškega v Piranu, 2001, str. 141–157.
- Brazzale, Marco: *Il mercato del sale nella Repubblica veneta nella seconda metà del XVI secolo*. Venezia : Università di Venezia, Facoltà di Economia e Commercio, Istituto di Storia Economica, 1971.
- Darovec, Darko: Solarstvo v severozahodni Istri od 12. do 18. stoletja. *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 11, št. 1. Koper : Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2001, str. 71–92.
- Darovec, Darko: *Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales Majora), 2004.
- Druscovich, Giuseppe, Mayer, Giuseppe: Bonifica ex saline di Capodistria. *Istituto federale di credito per il risorgimento delle Venezie, Problemi Istriani, Quaderno LVIII, Anno VI*, Venezia : Officine grafiche C. Ferrari, 1927.
- Gerosa, Emilio: *Progetto di Bonificazione delle ex Saline di Capodistria, delle valli Stagnone e di Campi e delle ex Saline di Muggie e di Zaule...* Milano : Società Editrice Tecnico-Scientifica, 1921.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Sekcija za občo in narodno zgodovino, 1965.
- Gestrin, Ferdo: *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1978.
- Holz, Eva: Sol kot državni monopol. Od cesarice Marije Terezije do marčne revolucije leta 1848. *Annales, Series Historia et Sociologia* 3, letnik 8. Koper : Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1996, str. 339–348.
- Mihelič, Darja: O začetkih piranskega solarstva. *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 11, št. 1. Koper : Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, str. 71–92.
- Nicolich, Emanuele: *Cenni storico-statistici delle saline di Pirano. Consorzio delle saline di Pirano*. Trieste : Stabilimento tipografico B. Apolonio, 1882.
- Pahor, Miroslav: Statuti Isole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik V, zv. 3, Ljubljana, 1957, str. 123–134.
- Schiavuzzi, Bernardo: La malaria in Istria. Ricerche sulle cause che l'hanno prodotta e che la mantengono. *AMSI V, fascicolo 3–4*. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1889, str. 319–472.

Stanisci, Mario: *Appunti di metrologia, Cenni sulla misurazione del tempo, dello spazio, del peso e del rapporto economico con brevi cenni di numismatica*. Udine : Università degli studi di Udine, 1984.

Starec, Roberto: Življenje in delo v istrskih solinah. *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 11, št. 1. Koper : Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2001, str. 121–134.

STKP (*Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668*): za objavo priredil Lujko Margetić: Koper – Capodistria : Pokrajinski arhiv Koper, Rovinj – Rovigno : Center za zgodovinske raziskave, 1993.

Vilfan, Sergij: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Gospodarsko pravne podlage povesti o Martinu Krpanu. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik X, zv. 3, Ljubljana, 1962, str. 129–144.

Žagar, Zora: Solinarstvo na severovzhodni obali Jadranskega morja. *Muzej solinarstva. Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, Katalog št. 7*. Piran : Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, 1991, str. 24–41.

Žitko, Salvator: Solno tihotapstvo na območju pirskega, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike. *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave*. Koper : Založba Lipa, 1979, št. 2/3, str. 79–95.

RIASSUNTO

Le saline di Capodistria nelle relazioni degli amministratori veneziani

Grazie alle condizioni naturali vantaggiose le saline nell'Istria nord-occidentale si sono sviluppate lungo tutti i corsi inferiori dei fiumi. La maggior parte del sale di Piran/Pirano era destinato al mercato della Serenissima (al comune veniva lasciato solo un settimo del sale, ai proprietari un quinto), mentre le saline di Izola/Isola producevano appena il necessario per la popolazione locale e la maggior parte del sale capodistriano partiva per l'entroterra dell'impero.

Le saline di Koper/Capodistria, che si sviluppavano lungo i corsi inferiori dei fiumi Badaševica e Rižana nella parte continentale della costa a sud e sud-est della città insulare, hanno costituito per molti secoli un'importante fonte di guadagno. La lavorazione del sale era un'attività talmente importante che le erano dedicati addirittura singoli arti-

coli dello Statuto. I lavori più importanti cominciavano nelle distese di sale alla metà di aprile, la sola raccolta invece era limitata ai mesi estivi. Nonostante il sale costituisse un monopolio di stato, i Veneziani si accontentavano soltanto di un decimo del sale di Koper/Capodistria, mentre i cittadini potevano commerciare liberamente con il resto del sale prodotto. Quando lo scambio commerciale con le regioni dell'entroterra era al suo massimo sviluppo, in città arrivavano anche 30.000 mezzi di trasporto trainati da 40.000–50.000 cavalli. Questi mezzi vi lasciavano, oltre a viveri di cui si riempivano le scorte dei capodistriani, anche parecchio denaro. Dapprima per uno staio di sale si pagavano 5 soldi di tassa, dopo il 1577 i mezzi di trasporto della Kranjska (Carniola) dovevano pagare per il carico (due staia di sale), oltre al dazio di Koper/Capodistria, un nuovo dazio veneziano nel territorio della Serenissima, che raggiungeva i 10 soldi, quindi anche la cosiddetta mitnina (il dazio) in territorio austriaco. Il nuovo dazio sul sale veneziano è rimasto lo stesso dalla sua introduzione nel 1577 fino alla fine del XVIII secolo, mentre l'ammontare della mitnina austriaca è lievitato da 5 soldi ad addirittura 14 lire per staio di sale nell'anno 1655. Con l'introduzione di tributi imperiali maggiori, di tempo in tempo una parte preponderante del commercio del sale si trasferiva da Koper/Capodistria a Trieste e l'attività delle saline, con brevi eccezionali parentesi, già nella seconda metà del XVII secolo ma soprattutto nel XVIII, entrò in crisi. Nonostante le difficoltà in cui si sono trovate le saline istriane nel XVII secolo, a causa della crescita d'importanza di Trieste e dei continui scontri militari tra Veneziani ed Austriaci, esse hanno vissuto a metà del XVIII secolo una nuova fioritura grazie all'aumento della domanda. I capodistriani hanno cominciato a rinnovare le vasche per il sale e addirittura a costruirne di nuove, lo stato aumentò il prezzo del sale e abrogò le limitazioni alla lavorazione. Il massimo sviluppo iniziò alla metà degli anni 80, quando fu di nuovo stabilito un limite e già negli anni 90 del XVIII secolo a causa della diminuzione del mercato i depositi di sale erano di nuovo pieni. Poiché nelle saline capodistiane (probabilmente a causa della vicinanza della città) non c'erano case, mentre in città c'erano troppo pochi depositi pubblici, i lavoratori delle saline raccoglievano il sale in grandi mucchi a forma di piramide. Con le piogge più forti l'acqua torrenziale poteva sciogliere il sale dal basso verso l'alto e portarne via una grande quantità; poiché non era sorvegliato a sufficienza era anche facile preda dei ladri. Accanto alla vendita ufficiale, nonostante i numerosi provvedimenti austriaci e veneziani contro il commercio illegale di sale, vi era in ogni tempo un forte contrabbando.

1.01 izvirni znanstveni članek

UDK 262.14(497.4 Ljubljana)"1631"
27(497.4 Ljubljana)"1631"
prejeto: 15. 6. 2005

Lilijana Žnidaršič Golec

dr. zgodovinskih znanosti, višja svetovalka - arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-mail: lilijana.znidarsic@gov.si

Dušni pastirji pri ljubljanskem Sv. Petru v ogledalu vizitacije leta 1631

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na duhovnike – dejansko gre za dva duhovnika – župnije Sv. Peter pri Ljubljani (danes župnija Ljubljana - Sv. Peter) v letu 1631, ko je del ljubljanske škofije prvič vizitiral novi škof Rinaldo Scarlichi. Ob odgovorih, ki sta jih šempetrska dušna pastirja dala na v duhu katoliške obnove in protireformacije vnaprej pripravljena vprašanja, spoznavamo njuno vlogo na župniji, njuno življenjsko pot, pa tudi odnose med njima in do drugih. Na podatkovni in še zlasti na interpretativni ravni nam ohranjeni vizitacijski zapisnik rabi kot ogledalo, v katerega je mogoče pogledati z več zornih kotov.

KLJUČNE BESEDE

župnija Ljubljana - Sv. Peter, škofijski duhovnik, škofovska vizitacija, katoliška obnova, protireformacija, konkubināt

SUMMARY

PARISH PRIESTS AT THE LJUBLJANA ST. PETER IN VIEW OF VISITATION IN THE YEAR 1631

The contribution focuses on the clergy – actually two priests – of the parish of St. Peter near Ljubljana (today parish of Ljubljana - St. Peter) in the year 1631 when the new bishop Rinaldo Scarlichi visited for the first time a part of the diocese of Ljubljana. Through the answers given by St. Peter's priests to the in spirit of Catholic renewal and Counter-Reformation in advance prepared questions, we are acquainted with their role in the parish, with their life path and with their relations with one another and towards others. On data and especially on interpretative levels, the preserved visitation registers serve as a mirror in which we can look from different angles.

KEY WORDS

Parish of Ljubljana - St. Peter, diocesan priest, bishop's visitation, Catholic renewal, Counter-Reformation, concubinage

Župnija pri cerkvi sv. Petra zunaj ljubljanskega mestnega obzidja je bila dolga stoletja edina župnija prebivalcev Ljubljane in njenega širšega zaledja.¹ Tudi po vzpostavitvi sedeža ljubljanske škofije pri podružnici sv. Nikolaja v mestu v letih 1461–1462² je župnija Sv. Petra v tem pogledu še naprej igrala pomembno vlogo. Ob ustanovitvi škofije je bila šenklavška cerkev sicer povzdignjena v stolnico in dušno pastirstvo pri njej so pod vodstvom kapitlja kmalu prevzeli stolni vikariji.³ Vendar pa je minilo več kakor sto petdeset let, preden je župnija Sv. Nikolaja dobila kanonika župnika, posebej zadolženega za župniška opravila.⁴ Glede na to,

da je šenklavška župnija obsegala le obzidani del mesta, Krakovo, Trnovo in del Karlovškega predmestja,⁵ lahko ugotovimo, da je bil obseg župnije Sv. Petra leta 1631 še vedno zelo velik.

Leto 1631 in generalna vizitacija ljubljanskega škofa Rinalda Scarlichija

Preden se posvetimo vizitaciji, v ogledalu kate-re naj bi se nekoliko поблиže seznanili z dušnimi pastirji pri ljubljanskem Sv. Petru, se kratko pomudimo pri vprašanju, kaj se je leta 1631 dogajalo v evropskem prostoru, posebej v (rimsko) katoliški

Šempetrska in sosednje župnije pred reformami 1782–1785 (iz M. Miklavčič, Predjožefinske župnije na Kranjskem /.../, Ljubljana 1945, priloga, izsek).

¹ O zgodovini šempetrske pražupnije in spremembah v njenem obsegu skozi čas Höfler, Gradivo, str. 329–332, 337 sl. Prim. Koršič Zorn, *Župnija*, str. 7 sl.

² O ustanovitvi škofije Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 37 sl.

³ O ljubljanskem stolnem kapitlju, kanonikih in vikarijih prav tam, str. 67 sl.

⁴ Prvi kanonik župnik je leta 1627 postal Jakob Stopper. Prim. NŠAL, ŠAL, Zapuščine duhovnikov, Kulavic Janez, š. 203 (zgodovinski zapiski o ljubljanskem stolnem kapitlju); Dolničar, *Zgodovina*, str. 238, op. 162. Župnija Sv. Nikolaja (danes Ljubljana - Sv. Nikolaj) je bila od kapitlja ločena leta 1967 – prim. *Ljubljanski stolni kapitelj*, str. 9.

Cerkvi, in pa v Ljubljani kot prestolnici dežele Kranjske in središču ljubljanske škofije. Evropa je bila tistega leta sredi tridesetletne vojne (1618–1648), za katero danes večji del velja, da je ni razumeti kot pretežno versko vojno. Politični interesi vojnih udeležencev so se namreč vse prepogosto izkazali za močnejše od nedvoumno verskih.⁶ V

⁵ Prim. Höfler, Gradivo, str. 344.

⁶ Prim. Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 50–53.

prizadevanju za mir med sprtimi stranmi znotraj katoliškega tabora zato ni mogel biti uspešen niti papež Urban VIII. (1623–1644).⁷ Na splošno je bilo v katoliški Cerkvi tistega časa čutiti veliko reformno vnetje, ki jo je bil obudil ali poživil Tridentinski koncil (1545–1563).⁸ Zlasti v Rimu so novi baročni umetniški spomeniki zdaj drznejše izražali zanos in zmagovalstvo od krize 16. stoletja opomogle si Cerkve.⁹ Ta se je po svojih misijonarjih vse bolj odpirala v zunajevropski svet, hkrati pa je v njej ostajalo marsikaj, kar bi bilo v duhu koncila potrebno bodisi odpraviti bodisi izboljšati.¹⁰ Kljub protireformacijskim in prenovitvenim uspehom škofa Tomaža Hrena (1597/99–1630)¹¹ je ostalo tudi v ljubljanski škofiji veliko stvari neurejenih. Pod Ferdinandom II., deželnim knezom Notranje Avstrije med letoma 1590 in 1637 (Svetemu rimskemu cesarstvu nemške narodnosti je vladal v letih 1619–1637), so morali na njegov ukaz notranje-avstrijske dežele in s tem ljubljansko škofijo najprej zapustiti protestantski pridigarji in učitelji (1598), trideset let pozneje pa še protestantizmu zavezano plemstvo (1628).¹² Hrenovega naslednika na ljubljanskem škofijskem sedežu, škofa Rinalda Scarlichija (1630–1640), so tako bolj kakor protireformacijski čakali notranjereformni napori.

Ko je Rinaldo Scarlich koncem leta 1630 prišel v Ljubljano in se naslednje leto spoprijel z delom, se v glavnem mestu Kranjske vsaj navzven ni dogajalo prav veliko posebej izstopajočega. Edina omemba vredna dogodka v letu 1631 sta bila, kot je videti, prihod hčere španskega kralja Filipa III. Marije Ane¹³ ter podrtje in zidava nove Tranče.¹⁴ Samoupravi mesta z nekaj nad 6000 prebivalci¹⁵ sta načelovala župan Jurij Vidič in sodnik Janez Cornian.¹⁶ Kar zadeva versko življenje, so temu poseben pečat dajali jezuiti. Ti naj bi tega leta "Lutrovemu žrelu iztrgali" pet oseb, njihova gimnazija pa naj bi pripravila "dvojno" predstavo s poučno versko vsebino.¹⁷ Vzgoje pri jezuitih je bil v mladosti deležen tudi Scarlich, ki je študij na univerzi v Gradcu končal z bakalavreatom iz teologije

(1611).¹⁸ Pot v cerkveno kariero so mu odprle zlasti zveze z dvorom: med drugim je služboval kot študijski vodja in vzgojitelj poznejših cesarjev Ferdinanda II. in Ferdinanda III. Bil je prošt v Pazinu, v letih 1621–1630 pa škof v Trstu. Ker je že kot tržaški škof pokazal precejšnjo zavzetost za prenovno škofijo v duhu Tridentinskega koncila, je bilo kajpak pričakovati, da bo takšno držo zavzel tudi na čelu svoje nove škofije. In res je bila kljub Scarlichijevi napredujoči bolezni¹⁹ do marca 1632 odločno izpeljana njegova prva vizitacija celotne ljubljanske škofije.²⁰ Napovedal jo je bil z listino, izdano v Gornjem Gradu 24. aprila 1631, o name-nih te t. i. generalne vizitacije pa je vse vernike v škofiji poučil s posebnim pastirskim pismom. Pismo, ki ga je dal sestaviti v latinskem in "kranjskem" oziroma slovenskem jeziku, je ljudi ne glede

Škof Rinaldo Scarlich (Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet, fotograf Tomaž Lauko).

⁷ Duffy, *Saints*, str. 234.

⁸ O koncilu glej Delumeau – Cottret, *Le Catholicisme*, str. 67–91; Po-Chia Hsia, *The World*, str. 10–25.

⁹ Prim. Duffy, *Saints*, str. 232–233.

¹⁰ Prim. Delumeau – Cottret, *Le Catholicisme*, str. 140 sl.; 344 sl.

¹¹ Prim. Petrič, *Življenjska pot*, str. 81–82.

¹² Prim. Štih – Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 215–217.

¹³ Prim. *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 112.

¹⁴ Za navedene podatke iz rokopisa Vladislava Fabjančiča o ljubljanskih sodnikih in županih – hrani ga Zgodovinski arhiv Ljubljana – se kar najlepše zahvaljujem kolegici Barbari Žabota.

¹⁵ "Približno 6000 prebivalcev" naj bi po oceni Vlada Valenčiča Ljubljana štela proti koncu 16. stoletja – Valenčič, *Etnična struktura*, str. 138.

¹⁶ Kot v op. 14. Prim. še *Ljubljanski župani*, str. 73.

¹⁷ *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 111–112.

¹⁸ O Scarlichiju pregledno predvsem Šah, Scarlicchio, str. 309–310; Kidrič – Miklavčič, Scarlich, str. 211; Dolinar, Scarlich, str. 618.

¹⁹ Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 956.

²⁰ Prim. Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 16, 18–19. Na splošno o vizitacijah v obdobju reformacije in zgodnjem novem veku Peters, *Visitation*, str. 153–159.

na stan pozivalo, naj škofu naznaniijo vse morebitne prestopke tako laikov kakor klerikov.²¹

V skladu s Scarlichijevo napovedjo se je vizitacija dejansko začela v nedeljo, 11. maja.²² V ljubljanskem škofijskem dvorcu so se tega dne zbrali kapitelj in drugi stolni duhovniki, in škofa pospremili v bližnjo stolnico. Tam sta po slovesni maši pred škofom, ogrnjenim v vijolični pluvial (plašču podobno bogoslužno oblačilo), potrdila svojo navzočnost in mu obljubila pokorščino tudi dva šempetrska duhovnika: Jurij Kozina in Matija Ambschel.²³ Župnijo Sv. Petra, sicer neodvisno od nedavno ustanovljene župnije Sv. Nikolaja,²⁴ sta torej takrat oskrbovala duhovnika iz kroga stolne duhovščine.²⁵ Že pod Scarlichijevim naslednikom Otonom Friderikom Buchheimom (1641–1664) pa se bo to spremenilo: status šempetrskih dušnih pastirjev bo enak statusu dušnih pastirjev drugih, škofovi menzi utelešenih župnij v škofiji. Šempetrska župnija bo imela vikarja – namestnika, podrejenega škofu kot pravemu župniku,²⁶ in sprva enega, pozneje pa dva ali več duhovnih pomočnikov, ki bi jim danes rekli "kaplani". Kozina in Ambschel sta bila na osebno vizitacijo klicana 3. junija.²⁷

Odgovori duhovnika Jurija Kozine

Najprej je škofu odgovarjal Kozina. Zastavljeno mu je bilo dvajset sklopov vprašanj, praktično povsem istovetnih s tistimi, ki jih je v vizitacijskem zapisniku najti pred odgovori duhovnikov stolne cerkve oziroma župnije.²⁸ Iz zapisa Kozinovih odgovorov izvedemo malo o njegovi dotedanji duhovniški poti, zato pa nekaj več o njegovem službovanju na župniji in njegovem odnosu do okolja, ki ga je obdajalo. Za duhovnega pomočnika pri Sv. Petru je Kozino pred približno petimi leti začasno nastavljal pokojni škof Tomaž Hren (u. 1630), vendar pisnega potrdila o tem Kozina ni imel. [1]²⁹

Prav tako ni mogel predložiti spričevala o posvečenju, zato so čas podelitve t. i. višjih redov (subdiakonata, diakonata in prezbiterata) preverili v ustreznih protokolih. Ugotovljeno je bilo, da je Kozina vse višje redove prejel leta 1623: 11. marca subdiakonata, 15. aprila diakonata in 10. junija mašniško posvečenje. [3] Ker so se protokoli škofa Hrena ohranili do danes, je navedene podatke mogoče preveriti – izkažejo se kot točni – hkrati pa jih je moč tudi dopolniti. Že pri vpisu o Kozinovem prejemu tonzure in t. i. nižjih redov posvečenja (ostiarata, lektorata, eksorcistata in akolitata) dne 24. septembra 1622 lahko preberemo, da je Kozina prihajal iz Smlednika in bil torej kandidat ljubljanske škofije, da je istega leta v Gradcu dosegel naslov magistra filozofije in da ga je kot dobro in zgledno osebo priporočil vikar na Vrhniki Jurij Bregant.³⁰ Za posvetitev v subdiakona je Kozini potrebni *titulus mensae* zagotovil Marijin kolegij v Gornjem Gradu.³¹ Takrat naj bi bil Kozina star 21 let, medtem ko naj bi jih ob posvetitvi v diakona mesec dni pozneje štel 25.³² Glede na to, da se v zapisu o Kozinovem mašniškem posvečenju pojavlja številka 26³³ in da bi si moral Kozina, če bi bil leta 1623 star (samo) 21 let, pridobiti poseben spregled – Tridentinski koncil je za prejem mašništva predpisal spodnjo starost 24 let³⁴ – je sklepati, da sta podatka 25 in 26 let pravilna in da je bil potemtakem Kozina rojen leta 1597 ali 1598. Obenem velja poudariti, da je kot duhovniški kandidat pri zadnjem izpraševanju pokazal "zadostno znanje".³⁵ Upošteva dejstvo, da je 26. aprila 1621 v Gradcu postal bakalaver³⁶ in 3. avgusta 1622 magister filozofije,³⁷ bi pri oceni Kozinovega znanja morda pričakovali bolj laskavo oceno.³⁸

Toda vrnimo se k vizitaciji. V odgovor na dve vprašanji glede dohodkov [2, 4] je Kozina povedal, da mu službovanje pri Sv. Petru prinaša v glavnem bero – redne naturalne ali denarne dajatve vernikov dušnemu pastirju, nevezane na kako cerkveno opravilo, in pa štolnino – skupek pristojbin

²¹ Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 8. Na katere prestopke naj bodo pozorni, je nakazovalo sedemnajst točk pastirskega pisma – prav tam, str. 34 sl.

²² Prim. prav tam, str. 31.

²³ "R(everen)dus D(ominus) Georgius Cosina cooperator ad S. Petrum", "R(everendus) D(ominus) Matthias Ambschel cooperator ibidem" – prav tam, str. 42–43.

²⁴ Kot zgoraj v op. 4.

²⁵ Ob vizitaciji leta 1638 sta bila oba duhovna pomočnika (cooperatores) označena kot vikarja – NŠAL, KAL, Spisi, f. 21/06. Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 70.

²⁶ O t. i. škofovih župnijah, med katerimi je bila tudi šempetrska, prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 44 sl.

²⁷ Odgovore obeh duhovnikov je najti v NŠAL, KAL, Spisi, f. 27/01, fol. 34–36. Besedilo je na več mestih težko berljivo, kar sem ter tja otežuje razumevanje.

²⁸ Prav tam, fol. 23–24. Nekoliko prirejen prevod vprašanj objavljam v dodatku.

²⁹ S številko v oglatem oklepaju sproti opozarjam na vrstni red vprašanj oziroma odgovorov. V prispevku je namreč ta red podrejen vsebini.

³⁰ Benedik – Kralj, *Protokoli*, str. 370.

³¹ Prav tam, str. 354.

³² Prav tam, str. 356.

³³ Prav tam, str. 358.

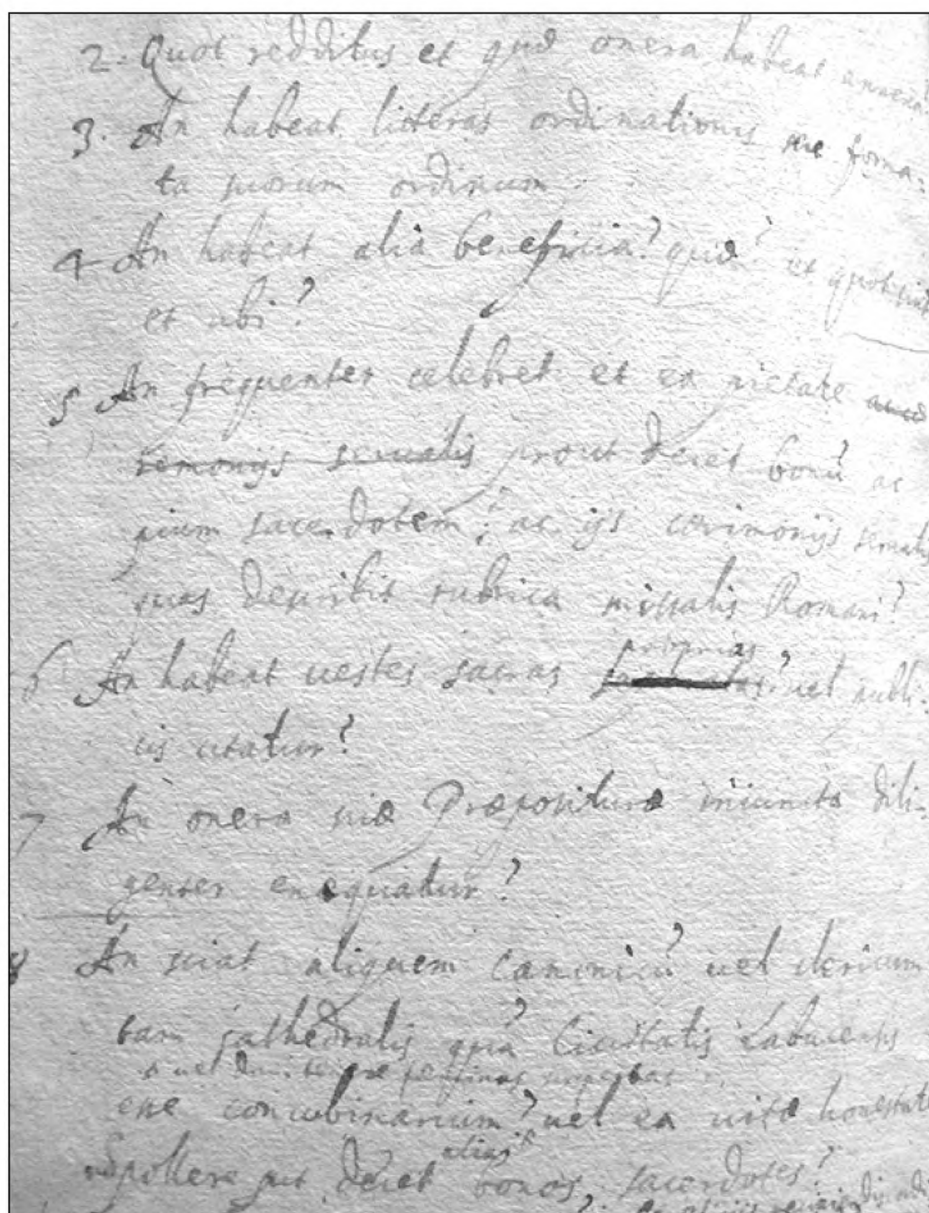
³⁴ Takšno starost je predpisoval še *Zakonik cerkvenega prava* iz leta 1917 (Codex Iuris Canonici, Can. 975).

³⁵ "Doctrinae est sufficientis" – Benedik – Kralj, *Protokoli*, str. 358.

³⁶ "Georgius Cosima, Carnio [lus] Labacensis" – *Die Matrikeln*, str. 133 (štev. 1137).

³⁷ "Georgius Cosnia, Carniolus, Labacensis" – prav tam, str. 136 (štev. 1243).

³⁸ Vprašanja pred posvečenjem so bila sicer večji del povezana z dušnim pastirstvom in kot taka Kozini z nedavno pridobljenim magisterijem iz filozofije bržčas nekoliko tuja. O vprašanih kandidatom za duhovniški poklic v lavantinski škofiji med letoma 1586 in 1670 Veselsky, *Zur Reform*, str. 29–31.

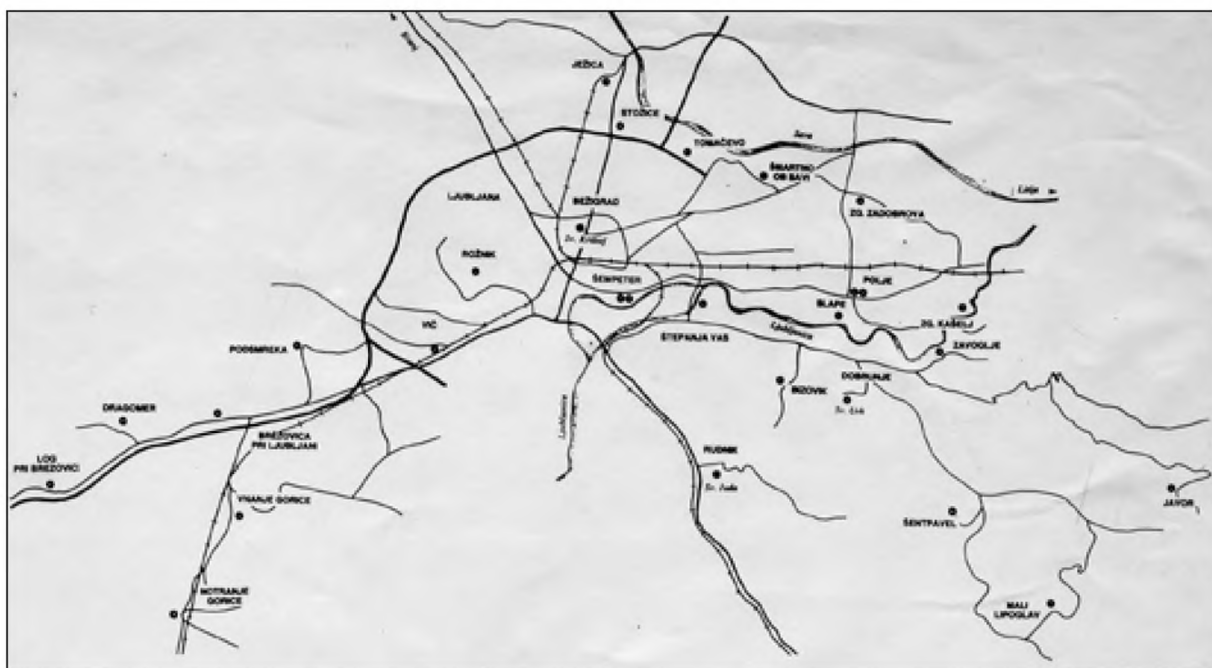
Del vizitacijskega vprašalnika za duhovnike (NŠAL, KAL, Spisi, f. 27/01, fol. 23v).

za zakramente, na primer krst in poroko, ter določene obrede, na primer pogreb. Za bero, ki si jo je Kozina delil z Ambshlom, naj bi v nižinskih predelih župnije vsako zemljišče dajalo en modij pšenice letno, v hribovitih predelih pa eno skodelo. Štolnina, pripadajoča samo njemu, naj bi znašala do 150 goldinarjev na leto, kar naj bi v tistem času približno ustrezalo vsoti, ki je jezuitom v Ljubljani ostajala za kritje enoletnih življenjskih stroškov enega člana kolegija.³⁹ Poleg tega je Kozina dobival hrano na škofiji, dohodkov od kake druge cerkvene službe ali beneficije pa ni imel. Njegova poglobljena zadolžitev so bila kajpak duš-

nopastirska opravila, ki jih v tako obsežni župniji, kot je bila šempetrska, gotovo ni bilo malo. [2] Med temi opravili je za posebej pomembno veljalo maševanje: Kozina naj bi maševal pogosto in "s pobožnostjo", držal pa naj bi se tudi določila, da morajo duhovniki maševati po Rimskem misalu. [5] Gre za tiskano knjigo z besedili za različne mašne obrede skozi t. i. cerkveno leto, ki jo je po naročilu Tridentinskega koncila objavil papež Pij V. leta 1570.⁴⁰ Lastnih liturgičnih oblačil, tj. oblačil za maševanje in drugo bogoslužje, Kozina ni imel; uporabljal je "skupna". [6] Drugače pa je bil prepričan, da marljivo izpolnjuje svoje obveznosti in

³⁹ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 138.

⁴⁰ Smolik, *Liturgika*, str. 29.

Vizitirane cerkve in kapele šempetrške župnije, 1631 (Lavrič, Ljubljanska škofija, str. 58).

da "se vede dobro", kar bi mogli navsezadnje potrditi tudi njegovi župljani. [7]

V odgovorih na ostala vprašanja, ki so se nanašala na druge, kleriške in laiške osebe v šempetrski župniji in zunaj nje, je Kozina postregel s prav malo konkretnimi podatki. Tako je odgovoril z "ne vem" na vprašanja, ali pozna klerike, ki bi kovali dobiček iz duhovnih reči [9],⁴¹ dalje osebe, ki bi "vnovič zapadle v kak prestopok in se izkazale za nepoboljšljive" [10], ljudi, ki bi si neupravičeno lastili cerkveno premoženje [12], morebitne heretike v laiških vrstah [13], osebe, ki bi se ukvarjale z vedeževanjem in čaranjem [14], morebitne "nečistnike, priležnike, prešuštnike" [15], osebe, kljub zakonskim zadržkom poročene z bližnjim sorodnikom [16],⁴² ljudi, ki bi pobirali previsoke obresti,⁴³ ki bi preklinjali in sramotili Boga, Marijo, svetnike in druge "svete reči" ali bili javni grešniki [17], osebe, ki bi jih bremenilo izobčenje ali kaka druga cerkvena kazen [18], ter klerike ali laike, ki bi bili krivi česa, kar je bilo "objavljeno na začetku vi-

zitacije in zadeva poboljšanje" [19].⁴⁴ Kozinovo "nevednost" je moč razumeti kot hoteno ali pa kot dejansko, namreč da Kozina v resnici ni poznal nikogar, ki bi živel ali deloval tako, da bi moral ob vizitaciji navesti njegovo ime. Kar zadeva šempetrške župljane, je bržčas upoštevati še možnost, da jih Kozini v petih letih pač ni uspelo spoznati dovolj dobro. Obstajali pa so morda še drugi razlogi, zaradi katerih vizitator pri teh vprašanjih od Kozine ni dobil konkretnjših informacij. A ker se s takšnim in podobnim razmišljanjem ne bi dokopali do česa bolj oprijemljivega, si raje oglejmo, kako je Kozina škofu odgovoril na preostala tri vprašanja. O cerkvenih uslužbencih v župniji – mišljeni so predvsem cerkovniki in ključarji župnijske in podružničnih cerkva – je denimo posplošeno izjavil, da ti dobro opravljajo svoje delo [11]. Bolj na široko se je razgovoril pri vprašanju, ali "ve za kakega klerika v mestu, ki bi bil priležnik" [8], še bolj pa pri zadnjem vprašanju, ki ga lahko opredelimo tudi kot "razno" [20].

Za to vprašanje, namreč "ali je še kaj, kar bi bilo v skladu s cilji vizitacije vredno popraviti oziroma izboljšati tako pri duhovščini kakor pri drugih ljudeh v župniji" [20], je Kozina prihranil štiri konkretne primere po njegovem prepričanju nesprejemljivega ravnanja in navad. Škofu je najprej potožil, da nosijo njegovi župljani otroke v stol-

⁴¹ V izvirniku je uporabljen izraz "simonističen" za klerika, ki morebiti krši kanonično prepoved simonije, tj. trgovanja z duhovnimi stvarmi, cerkvenimi službami ipd. Prim. Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 178–179, 623.

⁴² O zadržkih krvnega sorodstva in svaštva prim. prav tam, str. 435 sl.

⁴³ Glede na deželnoknežje generalne mandate iz let 1587, 1633 in 1659 – NŠAL, KAL, Spisi, f. 48/44 – je to pomenilo posojanje za obresti, višje od petih oziroma šestih procentov.

⁴⁴ Mišljena je objava zgoraj omenjenega pastirskega pisma – kot v op. 21.

nico, kjer jih "nevedni vikarji in duhovni pomočniki krstijo, rojstva župnijskih otrok pa pri tem ostajajo nezabeležena". Motilo ga je, da gospod Taller – Kozina je imel očitno v mislih ključarja župnijske cerkve sv. Petra in poštnega mojstra Mihaela Tallerja –⁴⁵ upravlja vse cerkveno imetje, da ima "polno oblast", da pa noče preskrbeti niti nujnih stvari, kadar ga zanje prosijo, in da celo zahteva, da sveče pred sv. Rešnjim Telesom ponoči ne gorijo. Kakor se pogosto pritožuje cerkovnik, Taller povrh tega nadvse skopo odmerja olje. Nedopustno je dalje ravnanje redovnikov, ko na območju župnije mašujejo in vodijo pogrebne obrede, čeprav je to v pristojnosti šempetrskih duhovnih pomočnikov. Težave mu povzročajo tudi ključarji podružničnih cerkev, ki se upirajo nakupovanju potrebne cerkvene opreme in okrasja. Vidi mo torej, da se je Kozina odločil svoje pritožbe strniti v en odgovor, in to kljub temu, da bi na ključarja župnijske cerkve Mihaela Tallerja in druge "uporne" ključarje v župniji lahko opozoril že pri vprašanju, izrecno namenjenem cerkvenim uslužbencem. Kakor koli, kot vprašanje, ob katerem se je vredno pomuditi dlje kakor pri pravkar predstavljenem, se zlasti v luči odgovora, ki ga je dal za Kozino izprašani duhovni pomočnik Matija Ambschel, kaže osmo vizitacijsko vprašanje. Le-to se je glasilo: "Ali [vprašani] pozna kakega klerika v mestu [Ljubljani], ki bi bil priležnik?" [8]

Vprašanje Kozinovega konkubinata

Kozina je na to vprašanje odgovoril z določeno mero previdnosti. Slišal da je za "gospoda Jakoba", kako je prav pred kratkim odpustil svojo nosečo priležnico, ki naj bi rodila mrtvega otroka, ki so ga potem z vednostjo duhovnih pomočnikov pokopali kmetje. Domnevamo lahko, da je bil "gospod Jakob" ljubljanski kanonik Jakob Stoppar (Stopper),⁴⁶ kaj več pa bi v tej zvezi mogli zapisati šele po posebej v ta namen opravljeni raziskavi. Kozinova "ovadba" kot taka v okviru pričujočega prispevka niti ne bi bila zanimiva, če je ne bi bilo glede na "pričevanje" njegovega tovariša mogoče razumeti kot "usmerjanje pozornosti drugam". Matija Ambschel je namreč v odgovoru na isto vprašanje kot priležnika obtožil Kozino samega.⁴⁷ "O gospodih kanonikih [Ambschel] ne ve nič," beremo v zapisniku, "pač pa o svojem kolegu Juriju Kozini, da ima ob kar največjem pohujšanju že štiri leta

priležnico, imenovano Marjeta Glavič (*Margaritham Clavizam*)." Ta naj bi mu bila rodila otroka, ki pa je umrl. Neko drugo, zdaj že pokojno žensko naj bi Kozina skupaj z otrokom sprejel k sebi leta 1628. Dve Kozinovi konkubini naj bi živeli v Šentvidu [nad Ljubljano]; za eno od njiju naj bi Ambschel slišal, da je s Kozino prav tako imela otroka. Peto priležnico naj bi odpustilo škofijsko vodstvo, šesto pa naj bi po Ambschlovih besedah odslovil Kozina sam. Pri tem naj bi ji obljubil 30 goldinarjev, če bi v primeru nosečnosti "to dejstvo spremenila" (in alium converteret hoc factum).⁴⁸ Poleg omenjene sta Kozino bremenili še dve Ambschlovi izjavi: da je bil Kozina med tistimi, ki so že bili ovadeni, in sicer zaradi nekega "skrivnega posla" [10],⁴⁹ in pa da mu je bilo poleg pohujšljivega življenja očitati prepirljivost, celo nasilnost. Eno svojih konkubin [Marjeto Glavič?] naj bi bil udaril tako močno, da se ji je brazgotina še vedno poznala. [19]⁵⁰ Isto žensko je imel Ambschel najbrž v mislih pri odgovoru na enajsto vprašanje, ko je glede šempetrskega cerkovnika povedal, da si ta po njegovem zasluži grajo, ker (med drugim) "doma že nekaj časa zadržuje gospo Marjeto, konkubino svojega tovariša". [11]⁵¹

Seveda se ob tem poraja vprašanje o verodostojnosti Ambschlovih očitkov. Kot vse kaže, je škof Scarlichi po vizitaciji od obeh šempetrskih duhovnikov uradno zahteval (zgolj) to, da si morata

Elia Naurizio, Congregazione generale del Concilio di Trento, 1633. Tridentinski koncil (1545–1563) je ukrepe zoper duhovniško priležništvo predpisal na svoji zadnji seji (Sess. XXV, Decretum de reformatione, Cap., XIV).

⁴⁵ Prim. NŠAL, KAL, Spisi, f. 44/1; Koršič Zorn, *Župnija*, str. 19.

⁴⁶ O Stopperju prim. NŠAL, ŽA Ljubljana - Sv. Nikolaj, Matične knjige, Mrliška knjiga 1658–1735, vpis za 14. september 1660.

⁴⁷ Ambschlovi odgovori so v NŠAL, KAL, Spisi, f. 27/01, fol. 35–36.

⁴⁸ Prav tam, fol. 35v.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam, fol. 36.

⁵¹ "Cum domi ab aliquo tempore detineat d(ominam) Margaritham concubinam socii sui" – prav tam, fol. 35v.

pod kaznijo suspenza v petnajstih dneh pridobiti pisno dovoljenje za opravljanje dušnega pastirstva.⁵² Da ni prišlo do kakih strožjih sankcij zoper Kozino, je domnevati tudi na podlagi dejstva, da ga srečamo v vlogi šempetrskega vikarja še sedem oziroma deset let pozneje, ob vizitacijah leta 1638 in 1641.⁵³ Edini indic, da Ambschel ni lagal, četudi je morda pretiraval, je v vizitaciji iz leta 1631 pripis k notici o Kozinovem posvečenju v subdiakona 11. marca 1623.⁵⁴ Ta nam jasno pove, da so Kozino "zaradi nepopoljšljivosti odpustili iz škofije",⁵⁵ resda (še)le trinajst ali štirinajst let pozneje. Potem ko je v prvi polovici štiridesetih let 17. stoletja še deloval v ljubljanski škofiji – bil je župnik in komisar v Gornjem Gradu –⁵⁶ naj bi med letoma 1645 in 1653 služboval kot vikar v Rušah.⁵⁷ Drugi šempetrski duhovnik Ambschel v nasprotju s Kozino pri Sv. Petru ni ostal dolgo; leta 1634 je odšel za župnijskega vikarja v Preddvor.⁵⁸ Kljub temu da je kot ordinand veljal za zelo obetavnega, da je bil novomašnik, ki se ga je "kar najbolj priporočalo",⁵⁹ pa so bile Ambschlu na nadaljnji poti zaupane manj pomembne službe, kakor jih je do odpusta iz škofije opravljal Kozina. Najbrž je bilo temu tako zaradi Ambschlovega slabega zdravja.⁶⁰

Duhovnik Matija Ambschel o sebi

In kaj je ob vizitaciji leta 1631 Ambschel povedal o sebi? Najprej to, da je duhovni pomočnik pri Sv. Petru četrto leto in da ga je za to mesto izbral in potrdil pokojni škof Hren. Vendar Ambschel za to ni imel pisnega dokazila [1], kakor tudi ni hranil spričeval(a) o posvečenju. [3] Po zapisih v Hrenovem protokolu je bilo zato ugotovljeno, da je tonzuro in nižje redove prejel 18. decembra 1621,⁶¹ subdiakonat in diakonat 11. marca oziroma 10. junija 1623, prezbiterat ali mašniško posvečenje

pa 21. septembra 1624.⁶² Z izjemo vizitacijskega zapisnika navajajo viri, v katerih je govor o Ambschlu, slovensko različico priimka, namreč Kos (iz nem. "Amsel").⁶³ Ambschel *alias* Kos naj bi bil po rodu iz Gornjega Grada ali bližnje okolice,⁶⁴ mizni naslov pa mu je tako kakor Kozini podelil gornjegrajski kolegij.⁶⁵ Gre za ustanovo, ki je po letu 1473, ko je cesar Friderik III. razpusil nekdanji imenitni benediktinski samostan, povezovala "zbor" svetnih duhovnikov, neke vrste bogoslovno seminšče ter šolo s pevovodjem in učiteljem.⁶⁶ Ambschel sam je bil gojenec tega kolegija in naj bi v Gornjem Gradu, če bi se to izkazalo za potrebno, sprejel svoje prve duhovniške obveznosti.⁶⁷ Dejstvo, da je pri izpraševanju za prejem diakonata s svojim znanjem "vse osupil",⁶⁸ je bržkone razlagati s tem, da se ni šolal samo v Gornjem Gradu, ampak tudi pri jezuitih v Ljubljani. Tam je pri profesorju patru Leonardu Bagniju "celi dve leti" pred mašniškim posvečenjem poslušal predavanja iz kazuistike – "predmeta", pri katerem so se na

Župnijska cerkev sv. Petra danes (Koršič Zorn, Župnija Svetega Petra, fotografija na naslovnici).

⁵² Prav tam, fol. 50.

⁵³ NŠAL, KAL, Spisi, f. 21/06 (10. junij 1638); NŠAL, KAL, Spisi, f. 21/08.

⁵⁴ NŠAL, ŠAL, Škofijski protokoli, f. 1/2 (11. marec 1623).

⁵⁵ "Ob incorrigibilitatem dimissus ex Dioecesi" – prav tam.

⁵⁶ Prim. NŠAL, Zapuščine duhovnikov, France Pokorn, Ljubljana – Sv. Peter.

⁵⁷ Prav tam. V kartoteki zlasti štajerskih duhovnikov Matije Slekovca – kartoteko hrani Pokrajinski arhiv Maribor – tega podatka ni. Zahvalo za informacijo dolgujem tamkajšnjemu arhivistu Ivanu Frasu.

⁵⁸ NŠAL, Zapuščine duhovnikov, France Pokorn, Preddvor; Zasip. Po Pokornovih podatkih naj bi Ambschel v Preddvoru župnikoval v letih 1634–1650, v Zasipu pa med letoma 1652 in 1660.

⁵⁹ "Bonae spei clericus" – Benedik – Kralj, Protokoli, str. 358; "optime commendatus" – prav tam, str. 389.

⁶⁰ Umrl naj bi leta 1661 – NŠAL, Zapuščine duhovnikov, France Pokorn, Preddvor.

⁶¹ Obj. Benedik – Kralj, Protokoli, str. 333. V vizitacijskem zapisniku – fol. 35 – stoji napačen datum, namreč 18. oktober (letnica pravilna).

⁶² Prav tam, str. 354, 358, 389.

⁶³ Na primer NŠAL, Zapuščine duhovnikov, France Pokorn, Ljubljana – Sv. Peter.

⁶⁴ Benedik – Kralj, Protokoli, str. 333.

⁶⁵ Prav tam, str. 354.

⁶⁶ Več podatkov o Gornjem Gradu kot vzgojnoizobraževalnem središču za klerike ljubljanske škofije imamo sicer šele za čas od dvajsetih let 16. stoletja naprej. Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 181–182. Do pomembnejše prenove "Marijinega kolegija" (*Collegium Marianum*) je prišlo pod škofom Hrenom, leta 1605.

⁶⁷ Prim. Benedik – Kralj, Protokoli, str. 358, 389.

⁶⁸ "/. in Examine responsis alios confudit omnes" – prav tam, str. 358.

podlagi konkretnih, največkrat nejasnih kazusov, tj. primerov vesti, izpeljevala (cerkvena) moralna načela.⁶⁹ Kljub nekonsistentnosti v navedbah, ki zadevajo Ambschlovo starost v času njegove "kandidature" za duhovniški poklic,⁷⁰ je z veliko verjetnostjo sklepati, da je bil Ambschel rojen leta 1599 ali 1600 in bil tako od Kozine mlajši kakšno leto ali dve.

Kar zadeva Ambschlove dohodke pri Sv. Petru, sta te poleg obrokov hrane, ki jih je dobival na škofiji, sestavljala štolnina in bera. V denarju naj bi njegovi letni prejemki dosegali okrog 120 goldinarjev. [2] Kaplanovanje na šempetrski župniji je bilo tudi zanj edini vir dohodkov iz kake cerkvene službe, pastoralno delo pa njegova temeljna dolžnost. [2, 4] Maševal naj bi pogosto in po predpisanem Rimskem obredniku. [5] Enako kakor Kozina naj bi pri bogoslužju nosil skupna in ne lastnih liturgičnih oblačil. [6] Vêdel naj bi se "dobro". [7] Razen o svojem stanovskem tovarišu Kozini in že omenjenem cerkovniku, ki da je "precej nameran", Ambschel ni vêdel povedati nič konkretnega. Tako naj ne bi poznal nobenega simonističnega klerika v mestu [9], nikogar, ki bi si prisvajal cerkveno premoženje [12], nobenega krivoverskega ali krivoverstva osumljenega laika [13], nobenega vedeževalca ali čarovnika [14], nobenega priležnika ali prešuštnika [15], nobenih parov, ki bi jih "vezal" zadržek bližnjega sorodstva [16], nikogar, ki bi za posojeni denar zahteval previsoke obresti ali se vdajal bogokletju [17], in nikogar, ki bi bil pod izobčenjem ali kako drugo cerkveno kaznijo [18]. Na zadnje vprašanje, pri katerem se je bil njegov kolega, kot smo videli, še najbolj razgovoril, je Ambschel samo odvrnil, da "nima pred očmi ničesar, kar bi bilo v skladu s cilji vizitacije vredno popraviti ali izboljšati", da pa bo, če mu bo kaj prišlo na misel, to povedal pri predmetni vizitaciji [20], tj. vizitaciji cerkva, kapel in (nekaterih) drugih župnijskih objektov.

Kozina "proti" Ambschlu

Ko je župnijo spomladi 1631 vizitiral novi škof Rinaldo Scarlichi, je bilo torej obema, Kozini in Ambschlu, dobrih trideset let, za njima pa osem oziroma sedem let duhovništva. Kozina je imel takrat pet let izkušenj s pastirovanjem v šempetrski župniji, Ambschel štiri. Oba je nadaljeval Scarlichijev predhodnik škof Tomaž Hren, oba naj bi maševala po Rimskem misalu in živela brez graje. Tudi na skoraj vsa vprašanja, povezana z laiki (in delno kleriki), sta odgovorila enako: da ne poznata nobenega, ki bi se zoper Cerkev "pregrešil" s pri-

lastitvijo njenega premoženja, s krivoverstvom, vedeževanjem ali čaranjem, nečistovanjem in prešuštvovanjem, s pobiranjem previsokih obresti ali preklinjanjem. Med Kozino in Ambschlom so po drugi strani obstajale vidne razlike, in to tako objektivne kakor subjektivne narave. Prvi je prihajal s Kranjske, drugi s Štajerske – oba sicer z območja, ki je spadalo v ljubljansko škofijo. Različna je bila nadalje njuna (formalna) izobrazba: Kozina je imel magisterij iz filozofije v Gradcu, Ambschla je priporočal dveletni kurz kazuistike pri patru Bagniju v Ljubljani. Kar zadeva znanje, zahtevano od kandidatov za duhovniški poklic, pa je bil, sodeč vsaj po "oceni" izpraševalcev, obetavnejši formalno manj izobraženi Ambschel.

Če odmislimo razliko v letnih dohodkih – večje je zaradi daljšega "staža" in položaja prejemal Kozina – in to, da se je Kozina pritoževal nad ključarjem župnijske cerkve, Ambschel pa nad njenim cerkovnikom, je razmeroma veliko neskladje med šempetrskima dušnima pastirjema razkrilo vizitacijsko vprašanje o duhovniškem konkubinatu. Medtem ko se zdi, da je Kozina spregovoril o domnevno mrtvorojenem otroku "gospoda Jakoba" predvsem zato, da bi odvrnil pozornost od sebe, se ob Ambschlovem odgovoru poraja vprašanje, iz kakšnih nagibov in s kakšnimi nameni je ta mož o svojem kolegu navedel toliko (vse?) konkretnih primerov priležništva. Ali zato, ker ga je dejansko motilo Kozinovo "dvojno" življenje in je hotel, da bi cerkvene oblasti končno kaj ukrenile, ali pa je morda skušal tovariša pred škofom očrniti iz osebnih zamer ali celo iz preračunljivosti. Seveda je moglo iti pri tem tudi za "mešanico" naštetega. V luči njune nadaljnje življenjske poti, natančnejše podatkov, ki so nam o obeh na voljo, naj tvegamo misel, da je Kozini trdno uveljavitev v cerkveni hierarhiji ljubljanske škofije dolgoročno preprečil njegov nemirni značaj, ki se je utegnil izraziteje (po)kazati prav v odnosu do nasprotnega spola. Po drugi strani je Ambschla, kot je bilo sugerirano že zgoraj, pri uspešnejši karieri slejkoprej oviralo slabo zdravje. Vsekakor samo dejstvo, da sta na šempetrski župniji službovala v mlajših letih, priča, da sta oba sodila med perspektivnejše duhovnike škofije.⁷¹

Za konec

Popis t. i. osebne vizitacije ljubljanske župnije Sv. Petra iz leta 1631 nam je za golima imenom razkril vsaj košček življenjske poti in osebnosti obeh duhovnikov, ki sta tistega leta delovala na

⁶⁹ Prim. Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 52–53.

⁷⁰ Benedik – Kralj, *Protokoli*, str. 333 (1621 – 22 let), 354 (1623 – 20 let), 358 (1623 – 23 let), 389 (1624 – 25 let).

⁷¹ Iskanje drugih podatkov o Kozini in Ambschlu, med drugim v Zgodovinskem arhivu Ljubljana – v imenski kartoteki k fondu Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige – žal ni obrodilo sadov.

župniji. Velika prednost popisa je nedvomno ta, da duhovnika govori sama – resda prek posebnega zapisovalca in po vsebinsko vnaprej oblikovanem vprašalniku. S prvo generalno vizitacijo Rinalda Scarlichija, v okviru katere je nastal zapis, imamo nasploh srečo. Vprašanja so takšna, da zajemajo različne plati duhovnikovega življenja in delovanja v konkretnem, četudi razmeroma ozkem družbenem okolju. Ob zavedanju, da sprašujejo predvsem po negativnem in da so izraz specifične rekatolizacijske oziroma katoliškoreformne cerkvene politike, jih more zgodovinar skupaj z odgovori vendarle brati kot dragoceno pričevanje⁷² – pričevanje tako o duhovnikih kot "udih" krajevne in vesoljne Cerkve kakor o duhovnikih kot osebah, od katerih ima vsaka svojo(e) podobo(e) in vsaka svojo življenjsko zgodbo. Seveda naj branje, razmišljanje in interpretiranje ne bodo namenjeni vrednotenju v smislu ločevanja na "dobre" in "slabe". Kajti ne pozabimo: ne omejuje nas le narava virov, ampak tudi naše lastne pomanjkljivosti.

DODATEK

Vprašanja duhovnikom ob prvi generalni vizitaciji škofa Rinalda Scarlichija (1631)*

1. Katero mesto zaseda, koliko časa opravlja to službo, kdo ga je imenoval na ta položaj in ali ima o tem pisno potrdilo?
2. Kakšne dohodke in kakšna bremena oziroma dolžnosti prinaša njegova služba?
3. Ali ima potrdilo o prejemu posvečenja?
4. Ali ima kak drug beneficij? Koliko in katere?
5. Ali mašuje pogosto in s pobožnostjo, kot se spodobi dobremu duhovniku? Ali mašuje po Rimskem misalu?
6. Ali ima lastna bogoslužna oblačila?
7. Ali marljivo izpolnjuje svoje obveznosti in živi zgledno?
8. Ali ve za kakega klerika v mestu, ki bi bil priležnik?
9. Ali ve za kakega klerika v mestu, ki bi bil kriv simonije?
10. Ali ve, da bi kdo vnovič zapadel v prestop in se izkazal za nepopoljšljivega?
11. Ali pozna cerkvene uslužbence in ali ti izpolnjujejo svoje dolžnosti?
12. Ali ve, da bi si kdo prisvojil cerkveno premoženje?
13. Ali ve, da bi bil kdo od laikov krivoverec ali krivoverstva osumljen?
14. Ali ve za koga, ki bi se ukvarjal z vedeževanjem, čaranjem ali magijo?

15. Ali ve za kakega nečistnika, priležnika, prešuštnika ali ujetnika kakega drugega mesenega greha?

16. Ali ve za koga, ki bi bil poročen z bližnjim sorodnikom?

17. Ali pozna koga, ki bi posojal denar za obresti, ki bi bil bogokletnež ali javni grešnik?

18. Ali ve za kakega bodisi klerika bodisi laika, ki bi bil izobčen ali pod kako drugo cerkveno kaznijo?

19. Ali ve, da bi bil kdo izmed klerikov ali laikov kriv česa, kar je bilo objavljeno na začetku vizitacije in zadeva poboljšanje?

20. Ali je še kaj, kar bi bilo v skladu s cilji vizitacije vredno popraviti ali izboljšati tako pri duhovščini kakor pri drugih ljudeh v župniji?

* Gre za nekoliko prirejen prevod latinskega izvirnika v NŠAL, KAL, Spisi, f. 27/01, fol. 23–24.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
KAL – fond Kapiteljski arhiv Ljubljana
ŠAL – fond Škofijski arhiv Ljubljana
ŽA – Župnijski arhiv

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- AES – Acta Ecclesiastica Sloveniae
PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon
SBL – Slovenski biografski leksikon
TF – Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
TRE – Theologische Realenzyklopädie
ZRC SAZU – Znanstvenoraziskovalni center slovenske akademije znanosti in umetnosti
- Benedik, Metod; Kralj, Angel: Protokoli škofa Hre-na 1614–1630. AES 19, Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri TF, 1997.
- Delumeau, Jean; Cottret, Monique: *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris : Presses Universitaires de France, 1996.
- Dolinar, France Martin: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704*. Ljubljana 1976 (doktorska disertacija).
- Dolinar, France Martin: Scarlichi Rinaldo. *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches: 1448 bis 1648* III. Berlin : Duncker & Humblot, 1996.
- Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana : Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 2003.
- Duffy, Eamon: *Saints and Sinners. A History of the Popes*. New Haven, London : Yale University Press, 2001.

⁷² O pomanjkljivostih, prednostih in velikem pomenu vizitacij kot vira za zgodovino prim. Lavrič, Vizitacije, zlasti str. 488–489.

- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda I*. Celje : Mohorjeva družba, 1992 (ponatis).
- Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Prazupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri TF (AES 20), 1998.
- Kidrič, France; Miklavčič, Maks: Scarlichi Rajnald. *SBL III*, Ljubljana : SAZU, 1960–1971.
- Koršič Zorn, Verena: *Župnija Sv. Petra v Ljubljani*. Ljubljana : Družina, 2000.
- Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana : Založba juridične fakultete, 1927.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri TF (AES 12), 1990.
- Lavrič, Ana: Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana : ZRC SAZU, 1996, str. 483–491.
- Lee, Stephen J.: *Tridesetletna vojna*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1591–1691)*. Ljubljana: Družina, 2003.
- Ljubljanski stolni kapitelj*. Ljubljana 1984.
- Ljubljanski župani skozi čas. 500 let ljubljanskih županov*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2004.
- Die Matrikeln der Universität Graz 1 (1586–1630)*. Graz : Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1977.
- Peters, Christian: Visitation – Kirchengeschichtlich. *TRE 35*, Berlin, New York: W. De Gruyter, 2003.
- Petrič, Franci: Življenjska pot Tomaža Hrena (1560–1630). *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje : Mohorjeva družba, 1998.
- Po-Chia Hsia, R: *The World of Catholic Renewal 1540–1570*. Cambridge : University Press, 1998.
- Smolik, Marijan: *Liturgika*. Celje : Mohorjeva družba, 1995.
- Šah, Maks: Scarlicchio Rinaldo. *PSBL 13*, Gorica : Mohorjeva družba, 1987.
- Štih, Peter; Simoniti, Vasko: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana : Korotan, Celovec: Mohorjeva družba, 1996.
- Valenčič, Vlado: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma. *Kronika*, 16, 1968, št. 3, str. 137–139.
- Veselsky, Oskar: Zur Reform der Priesterausbildung nach dem Trienter Konzil. Prüfungsfragen in den Weiheprotokollen der Diözese Lavant. *Blätter für Heimatkunde*, 69, 1995, št. 1, str. 26–31.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri TF (AES 22), 2000.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Seelsorger der Pfarrei St. Peter bei Laibach im Spiegel der Visitation im Jahr 1631

Die Pfarrei St. Peter bei Laibach (Ljubljana) wurde an der Wende von den zwanziger zu den dreißiger Jahren des 17. Jahrhunderts von zwei Geistlichen aus den Reihen der Laibacher Domherren versorgt: Georg Cosina (Jurij Kozina) und Mathias Ambschel (Matija Ambschel Kos). Als im Frühjahr 1631 die Pfarrei von dem neuen Bischof Rinaldo Scarlichi (1630–1640) visitiert wurde, waren beide gut dreißig Jahre alt und hatten acht bzw. sieben Jahre geistlicher Tätigkeit hinter sich. Cosina hatte damals fünf Jahre Erfahrungen im pastoralen Wirken in der Pfarrei St. Peter, Ambschel vier. Beide wurden von Scarlichis Vorgänger Thomas Chrön (Tomaž Hren) (1597/99–1630) eingestellt und sollen ein tadelloses Leben geführt haben. Auch auf alle sich auf Laien (zum Teil auch Kleriker) beziehenden Fragen gaben sie die gleiche Antwort: sie würden keine Person kennen, die gegen die Kirche durch Bemächtigung ihrer Güter, durch Ketzerei, Weissagung oder Zauberei, durch Unzucht und Ehebruch, durch Zinswucher oder Fluchen verstoßen hätte. Auf der anderen Seite bestanden zwischen Cosina und Ambschel deutliche Unterschiede sowohl objektiver als auch subjektiver Natur. Der erste stammte aus Krain, der andere aus der Steiermark – dennoch aus den Gebieten, die zum Bistum Laibach gehörten. Auch ihre Studienlaufbahn und (formelle) Ausbildung waren verschieden: Cosina absolvierte das Magisterstudium der Philosophie in Graz, Ambschel zollte man Lob, weil er "ganze zwei Jahre" bei dem Jesuiten Leonhard Bagni in Laibach die Kasuistik gehört habe. Was die zur Ausübung des Priesterberufs erfordernten Kenntnisse der Kandidaten anbelangt, scheint – mindestens den "Noten" der Prüfer zufolge – Ambschel vielversprechender zu sein.

Einen ziemlich großen Unterschied, der eigentlich eine tiefere persönliche Dissonanz erahnen lässt, enthüllte die Visitationsfrage über das Konkubinat der Geistlichen. Wenn Cosinas Aussage über das vermeintliche Konkubinat des "Herrn Jakob" vor allem als Ablenkungsmanöver gelten könnte, wirft Ambschels Antwort vor allem die Frage auf, aus welchen Beweggründen und mit welchen Absichten er so viele (alle?) seinen Kollegen belastende konkrete Fälle von Konkubinat anführte. Tatsache ist, dass Cosina noch

einige Jahre mehr oder weniger ungestört in der Pfarrei St. Peter wirkte, während Ambschel bald eine andere Dienststelle zugewiesen bekam. Aufgrund von Angaben über ihren weiteren Lebensweg liegt der Gedanke nahe, dass Cosinas Verankerung in der kirchlichen Hierarchie des Laibacher Bistums langfristig trotzdem durch seine unruhige Natur verhindert wurde – diese dürfte gerade in seinem Verhältnis zum zarten Geschlecht deutlicher zum Vorschein gekommen sein. Ambschel

dagegen dürfte durch seinen schlechten Gesundheitszustand daran gehindert gewesen sein. Wie auch immer, das erhaltene Verzeichnis der sogenannten persönlichen Visitation der Pfarrei St. Peter aus dem Jahr 1631 stellt sich als eine kostbare historische Quelle heraus, mit deren Hilfe man das Leben und Wirken der Geistlichen in Raum und Zeit näher kennen lernen kann – in unserem Fall der Geistlichen der Pfarrei St. Peter zur Zeit der katholischen Erneuerung.

1.03 kratek znanstveni članek

UDK 929 Vega J.
prejeto: 3. 8. 2005

Matija Žargi

dr. zgodovinskih znanosti, muzejski svetnik, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
e-mail: matija.zargi@narmuz-lj.si

Jurij Vega o sebi

IZVLEČEK

Jurij Vega je 31. julija 1800 ob prošnji cesarju Francu I., da mu podeli baronski naslov, napisal tudi svoj življenjepis. Poudarjal je predvsem svoje vojaške zasluge v bitkah za Beograd in v Porenju. Manj se je zadržal pri svojem strokovnem delu. Omenil je le četrti zvezek matematičnih predavanj in logaritemske tabele. Vegov življenjepis nam govori o ambicioznem človeku, ki je naglo vojaško napredoval, postal član več akademij in drugih znanstvenih združenj in končno 22. avgusta 1800 prejel dedni baronski naslov.

KLJUČNE BESEDE

Jurij Vega, baron, biografija

SUMMARY

JURIJ VEGA ABOUT HIMSELF

Jurij Vega wrote along with a request to Emperor Francis I to be granted baronial title his autobiography as well. In it, Vega emphasised his military merits in the battles for Belgrade and in the Rhineland while he did not describe his professional work as much. He mentioned only the fourth volume of mathematical lectures and the logarithmic tables. Vega's biography reveals to us an ambitious man who promoted rapidly in the military, that became member of several academies and other scientific associations, and was on August 22nd 1800 finally granted hereditary baronial title.

KEY WORDS

Jurij Vega, baron, biography

V državnem arhivu na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv) hranijo v fondu *Allgemeines Verwaltungsarchiv, Freiherrenstand, Georg Vega, 22. 8. 1800* tudi Vegov lastni življenjepis oziroma prošnjo cesarju, naj mu podeli dedni baronski stan. Ob robu je pismo opremil s črkami, ki označujejo priloge, kot so različna potrdila in predvsem vojaške izkaze. Jurij Vega je prošnjo cesarju oddal 31. julija 1800. V slovenskem prevodu se glasi:

Peter Wolf, Portret barona Jurija Vege, okoli 1802. (Narodni muzej Slovenije)

"11. maja 1796 mi je Vaše veličanstvo podelilo vojaško viteško odlikovanje Marije Terezije s pripadajočo brezplačno diplomo. (priloga A)¹ V skladu s 37 § statuta odlikovanja Marije Terezije mi pripada baronski stan in navadna, brezplačno izdelana diploma.² Zato si podpisani drznem prositi

Vaše veličanstvo, da mi najmilostneje podeli dedni baronski stan, brezplačno izdelano diplomo z osnutkom grba na koncu. (priloga B)³

Pripomniti morem, da sem se 24. marca 1754 rodil na Kranjskem. (priloga C)⁴ Eden mojih prednikov se je bojeval v Španiji. Od tam je s križevniškim komturjem odpotoval v Ljubljano, kjer mu je tukajšnji križniški red podelil hišo. Po končanem študiju filozofije⁵ sem se zaposlil kot navigacijski inženir (priloga D).⁶ Za svoje delo sem dobil najboljša spričevala. (priloga E)⁷ Zato se je moja plača do konca marca 1780 povišala na 600 goldinarjev. Kljub temu sem se po tehtnem premisleku odločil za vojaški stan, kjer bom po svojem trdnem prepričanju koristneje služil cesarju, kot sem v prejšnji službi navigacijskega inženirja. Tako sem 1. aprila 1780 kot navaden topničar pristopil k drugemu topniškemu polku, kjer so me 1. aprila 1781 imenovali za podporočnika. Nato sem 18. novembra 1782 na takratni topničarski šoli drugega polka postal učitelj matematike. 1. aprila 1784 sem napredoval v nadporočnika in še naprej ostal učitelj matematike. 1. marca 1787 sem s plačo stotnika postal profesor matematike (Profesor Matheseos). Ob izbruhu vojne proti Turkom leta 1788 sem prosil cesarja Jožefa II. za dovoljenje, da bi smel v tej vojni prostovoljno sodelovati in poudaril, da bi znanost lahko koristila pri vodenju oborožitve. Potem ko sem dobil dovoljenje, sem sodeloval pri bojnih pohodih v letih 1788, 1789 in 1790. Kot topniški stotnik sem sodeloval pri obleganju Beograda in po svojih močeh pripomogel k tako hitremu zavzetju te utrdbe.⁸

³ Priloga B je barvni osnutek za baronski grb z natančnim opisom.

⁴ Priloga C je prepis krstnega lista. Vega se je rodil 23. marca 1754 in bil naslednjega dne krščen. Vega je v svojem življenjepisju torej zapisal napačen datum rojstva.

⁵ Vega je končal študij na ljubljanskem liceju avgusta 1775.

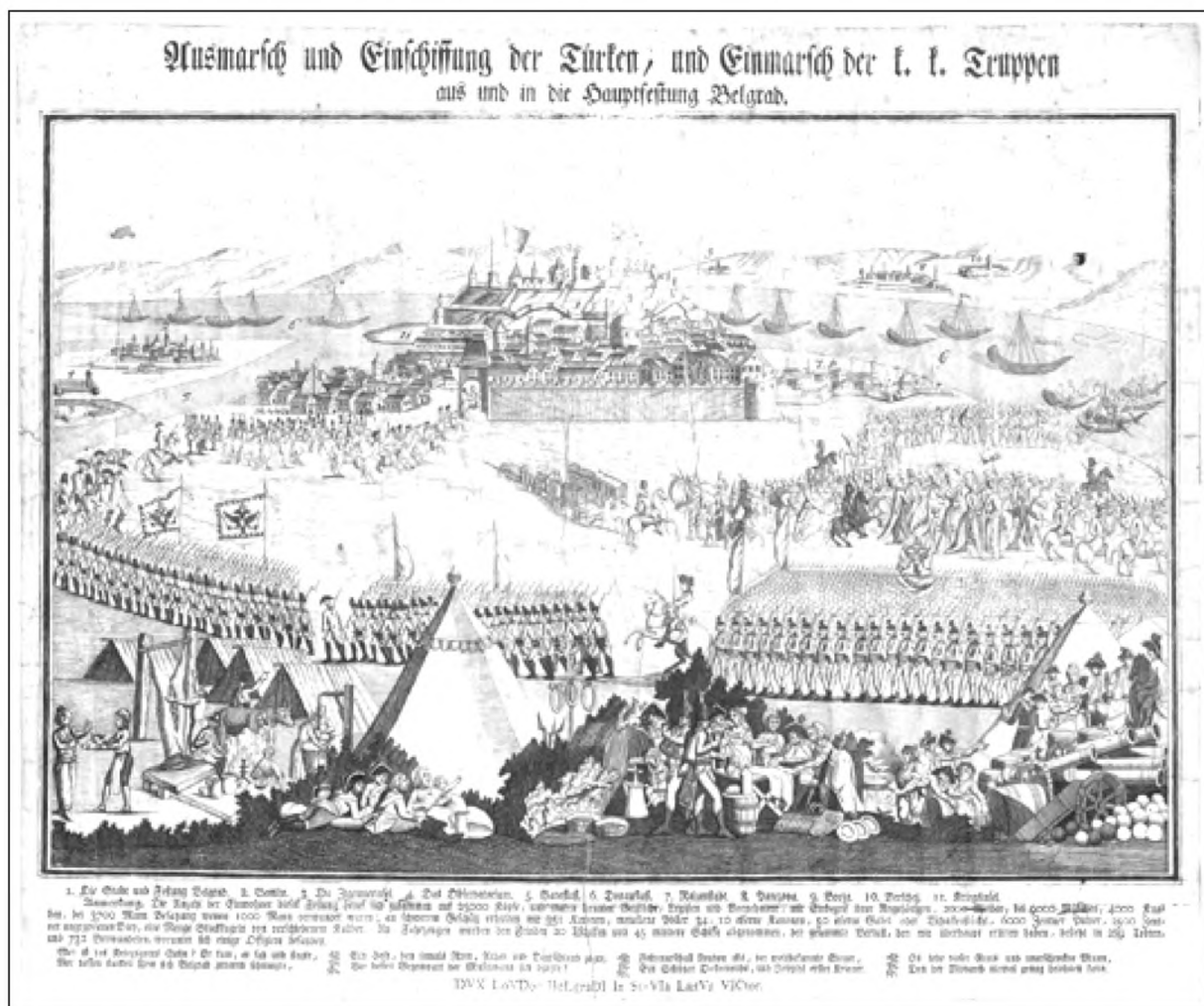
⁶ Priloga D je prepis dekreta o Vegovi zaposlitvi za navigacijskega inženirja pri regulaciji Save pod vodstvom navigacijskega direktorja za Notranjo Avstrijo Gabrijela Gruberja. Dekret, ki ga je podpisal deželni glavar Jožef grof Auersperg, je datiran 21. maja 1775, s pripombo, da lahko nastopi službo z mesečno plačo 400 goldinarjev 2. junija istega leta. Vega, kot sam piše, se je zaposlil po končanem študiju, to je šele avgusta.

⁷ Priloga E je datirana 31. marca 1780, ko se je Vega že odločil za vojaški stan. V njej pohvalno pišejo o njegovem delu in dodajajo, da je bil Gabrijel Gruber z njim nadvse zadovoljen.

⁸ Viri neposredno ne poročajo o Vegovem deležu pri zavzetju Kalemegdana. Bitka je pod poveljstvom Gideona Laudona potekala od prvih dni oktobra do 8. oktobra 1789. 9. oktobra so se Turki vdali.

¹ Priloga A je prepis diplome, ki jo je podpisal cesar Franc I.

² Hirtenfeld, *Der Militär Maria – Theresien Orden*, str. 12. Vega je bil odlikovan na dvainštirideseti promociji 11. maja 1796.

Avstrijska vojska 8. oktobra 1789 vkoraka v Beograd. (zasebna last)

V letih 1791 in 1792 sem bil nadzornik matematične šole pri bombardirskem zboru. Aprila 1793 sem napredoval v majorja in ostal nadzornik še do izbruha vojne s Francozi istega leta, ko sem bil z oblegovalnim topništvom premeščen v Alzacijo h "Corps D' Armée" grofa Wurmserja. Oblegovalnemu topništvu sem poveljeval od odhoda z Dunaja do prihoda v Zgornje Porenje. O tem poroča priloga F.⁹

Nato sem oktobra 1793 sodeloval pri zavzetju weißenburške in lauterburške linije in kot prostovoljec zavzel mesto Lauterburg. Moja dejanja in ukaze natančno opisuje priloga G.¹⁰ Pri obleganju in obstrejevanju nezavzetne utrdbe Fort Louis ali

Fort Vauban sem podpisani poveljeval topništvu ter s svojo hrabrostjo in modrostjo pripomogel k tako hitrem zavzetju te utrdbe, za kar sem bil prejel odlikovanje Marije Terezije. Priloga H.¹¹

Kot dokazuje spričevalo J¹² sem na pohodu v Zgornje Porenje ob izgubi okopa "Rheinschanze" na Renu pri Mannheimu rešil vse topove. Leta 1795 sem na poziv takratnega poveljnika vojvode Alberta Saškega Tešenskega dal pri Mannheimu

⁹ Izkaz F je v glavnem vojaškem stanu v mestu Hagenau 17. decembra 1793 podpisal feldmaršal Wallis.

¹⁰ Izkaz G je vojaško potrdilo, ki govori o tem, kako je Vega brez boja zavzel mesto Lauterburg, prevzel poveljstvo mesta, razpostavil straže in zahteval kjuče od skladišč.

¹¹ Prva večja preizkušnja v Alzaciji je bila zavzetje utrdbe Fort Louis, o čemer govori vojaški izkaz H. Vegi je poveljujoči general major Funk obljubil viteški križec Marije Terezije, če pripomore k zavzetju utrdbe, vendar ga to pot še ni prejel. Odlikovan je bil šele leta 1795, ko je z izumom daljnosežnih možnarjev odločilno pripomogel k zavzetju Mannheima.

¹² K prilogi J sodijo trije vojaški izkazi in Vegova primerjava dometa z možnarji, ki so bili dotlej v rabi, z njegovimi daljnosežnimi možnarji.

Jurij Vega, četrti zvezek predavanj o matematiki, 1800. (Narodni muzej Slovenije; foto: Roman Hribar).

po lastnem izumu izdelati dva nova možnarja.¹³ S tem izumom sem sodeloval pri obleganju Mannheim in konec leta 1795 pripomogel k zavzetju mesta. Leta 1796 sem sodeloval pri obrambi Mainza in pri obleganju Kehla. Kako sem se izkazal pri zavzetju Mainza in nagnal sovražnika, je opisano v prilogi L. Nato sem kot topniški poveljnik spet sodeloval pri obrambi Mainza.¹⁴ Po evakuaciji iz te utrdb in po miru v Campoformiju sem, kot piše v prilogi M,¹⁵ težko topništvo odpeljal nazaj. Od leta 1798 sem bil drugi štabni oficir pri oblegovalnem topništvu glavne armade v Nemčiji.

Poleg vojaške službe sem se ukvarjal tudi s slovstvenimi zadevami. Izdal sem novi matema-

tični učbenik za cesarsko-kraljevi topniški zbor.¹⁶ V prvem delu Böhmovega Magazina za inženirje in topničarje na strani 354 so bili očitki, "da so študentje matematike cesarsko-kraljevega topniškega zbora približno tam, kjer pruski topničarji začnejo."¹⁷ Treba je poudariti, da je v četrtem delu iste ga Magazina na strani 295 dvorni svetnik Kästner zapisal, da "je za nemške topničarje računanje kubičnega korena vrhunec njihovega znanja".¹⁸

¹⁶ Gre za četrti zvezek predavanj (Vorlesungen über die Mathematik, 1800).

¹⁷ Böhm, Magazin I, 1777, str. 354.

¹⁸ Böhm, Magazin IV, 1778, str. 259. Vega je to izjavo v nekoliko razširjeni obliki natisnil v predgovoru četrtega zvezka predavanj, ki ga je naslovil vsem cesarsko-kraljevim topniškim zborom: "Vaši presoji prepuščam, ali boste ob poznavanju mojih matematičnih učbenikov in na osnovi znanj, ki ste jih iz njih črpali, zavrgli mnenje nekega Kästnerja, ki je v Böhmovem Magazinu izjavil, da "matematični dokazi doslej v učbenikih za naše nemške topničarje niso bili v navadi, saj je bilo računanje kubičnega korena vrhunec njihovega znanja."¹⁹ V istem Magazinu so bili objavljeni še drugi podobni očitki. V letih, ko sta izšla oba Magazina, je bil Jurij Vega še navigacijski inženir, tako da ju je najverjetneje bral pozneje kot profesor matematike.

¹³ Vegova možnarja so hranili v Vojnem muzeju na Dunaju, vendar sta bila po zagotovitvi kustosa tega muzeja najverjetneje odtujena tik po koncu druge svetovne vojne.

¹⁴ O tem dejanju govori priloga L.

¹⁵ Prilogo M o evakuaciji topov iz Mainza je podpisal Vega.

Vrednost mojega slovstvenega dela bo zagotovo koristila cesarsko-kraljevim topničarjem, saj ga hvalijo doma in v tujini in sem zato postal član več akademij znanosti, kot je razvitno iz priloge N.¹⁹ Poleg tega sem v redkih službe prostih urah spisal več logaritemsko trigonometričnih del in jih dal tiskati tu in v Leipzigu.²⁰

Dunaj, 31. julija 1800

Jurij Vega

Major"

Življenjepis Jurija Vege nam vsekakor govori o ambicioznem, celo častihlepem človeku, ki ga zlahka potreže kakšen večji neuspeh. O tem pričajo hitra vojaška napredovanja, želja po vojaškem odlikovanju reda Marije Terezije in nazadnje želja po pridobitvi baronskega stanu. V resnici je postal ta kmečki fant iz Zagorice priznan matematik, učitelj in neustrašen vojak, ki je večkrat odločilno pripomogel k zmagam avstrijske vojske. V prošnji za pridobitev baronskega stanu je poudarjal predvsem svoje vojaške zasluge, manj se je zadržal pri svojem strokovnem delu. Od bogate bibliografije je omenil le četrti zvezek matematičnih predavanj in le v enem stavku svoja logaritemsko trigonometrična dela, ki so bila do uvedbe računalnikov pri pouku matematike obvezen pripomoček. Ta dela je, razen prvega, spisal na bojiščih v Porenju. Zanimivi so datumi, ko je logaritemske tabele in formule končal. Prve je izračunal leta 1783, ko je bil še učitelj matematike na dunajski topničarski šoli, ostale pa med odmori na bojiščih, praviloma v začetku oktobra. 13. oktobra 1793 je Vega brez boja zavzel Lauterbourg, 13. novembra istega leta je padla močno utrjena Vaubanov trdnjava Fort Louis. 24. decembra 1794 Vega rešuje topove prek Rena pri Mannheimu. V maju 1797 je v Mainzu izšel zadnji del logaritemsko-trigonometričnih ta-

bel. Istega leta je bil sklenjen mir v Campoformiju. Vega je reševal težko topništvo iz Mainza. To so bile torej okoliščine, v katerih so nastajali logaritemovniki.

Jurij Vega je ob dvajsetletnici vojaške službe 22. avgusta 1800 prejel dedni baronski naslov. Naslednje leto je svoja dela in vojaška spričevala podaril kranjskim deželnim stanovom, ki so ga medse sprejeli 26. novembra. 17. septembra 1802 je tragično umrl v Donavi pri Nussdorfu. Njegov sodobnik, ki je Vega videl na neki maškaradi, je ob priliki zapisal: *"Opazil sem, da se mi je zdel znani matematik Vega, trden mož, tako melanholičen. Ne vem, zakaj so se mi zdele njegove oči tako žalostne. Tragična slutnja. Kaj takega!"*²¹

VIRI

NEOBJAVLJENI VIRI

Österreichisches Staatsarchiv

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Freiherrnstand, Georg Vega, 22. 8. 1800.

OBJAVLJENI VIRI

Böhm, Andreas: *Magazin für Ingenieur und Artilleristen, I. Band*. Gießen, 1777.

Böhm, Andreas: *Magazin für Ingenieur und Artilleristen, IV. Band*. Gießen, 1778.

Vega, Georg: *Logarithmische, trigonometrische, und andere zum Gebrauche der Mathematik eingerichtete Tafeln und Formeln*. Wien 1783.

Vega, Georg: *Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch*. Leipzig 1793.

Vega, Georg: *Thesaurus logarithmorum completus*. Leipzig 1794.

Vega, Georg: *Logarithmisch-trigonometrische Tafeln*. Leipzig 1797.

Vega, Georg: *Vorlesungen über die Mathematik, IV. Band*. Wien 1800.

LITERATURA

Hirtenfeld, Jaromir: *Der Militär Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder, Band I*. Wien 1857.

Zörner, Christiane: *Georg, Freiherr von Vega, Leben und Werke als Offizier und Wissenschaftler*. Doktorska disertacija, tipkopis, Wien 1975.

¹⁹ Tu je Vega priložil naslovno stran njegovega četrtega zvezka svojih predavanj, kjer je razvidno, da je bil dopisni član kraljeve Britanske znanstvene družbe v Göttingenu (1794), član Akademije uporabnih znanosti volilne kneževine Mainz, član Fizikalno matematične družbe v Erfurtu (1793), član Češke kraljeve znanstvene družbe v Pragi in Pruske kraljeve akademije znanosti v Berlinu. Ob tem velja še pripomniti, da se je že pred bitko za Beograd leta 1789 in tudi pozneje neuspešno potegoval za članstvo akademije v St. Petersburgu, kjer so njegova poslana dela uvrstili v tamkajšnjo biblioteko.

²⁰ Ta so: *Logaritemske, trigonometrične tabele in formule*, Dunaj 1783; *Logaritemsko-trigonometrični priročnik*, Leipzig 1793 (*"Bil sem namreč na bojišču v Alzaciji"*; končano 1. oktobra 1793 v poveljstvu cesarsko-kraljeve zgornje armade, Frankenfeld ob Renu); *Popolna zakladnica logaritmov*, Leipzig 1794 (*"Končal v Mannheimu 1. oktobra 1794"*); *Logaritemsko-trigonometrične tabele I*, Leipzig 1797 (*"Ta predgovor pišem po umiku v prezimovališče po znamenitem obleganju Kehla"*); *Logaritemsko-trigonometrične tabele II*, Leipzig 1797 (*"Napisa-no pri cesarsko-kraljevi armadi v Mainzu v maju 1797"*).

²¹ Zörner, Vega, str. 67. Sodobnik je bil pisatelj, bibliotekar in založnik Franz Gräffer (1785–1852). Gräffer je bil ob Vegovi smrti star dobrih sedemnajst let, dogodek pa je opisal v *Kleine Wiener Memoiren und Wiener Dosenstücke*, ki so v petih delih izšli šele 1845/46.

ZUSAMMENFASSUNG

Jurij Vega über sich selbst

Im Österreichischen Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien wird das Gesuch Jurij Vegas, des späteren Georg Ritter von Vega, vom 31. Juli 1800 an Kaiser Franz I. um die Erteilung des Erbbarontitels aufbewahrt, der ihm als Inhaber des Ritterkreuzes des Maria-Theresienordens auch zustand. Das Gesuch enthält auch seinen Lebenslauf, den er mit militärischen Zeugnissen untermauerte. Stärker als seine wissenschaftliche Arbeit hob er seine militärischen Verdienste hervor.

Jurij Vega wurde am 23. März 1754 in Zagorica bei Moravče geboren. Nach Abschluss seines Studiums nahm er 1775 die Stelle eines Navigationsingenieurs an und trat 1780 als gemeiner Kanonier dem Zweiten Kanonierregiment in Wien bei. Bald wurde er zum Unterleutnant erhoben und an der dortigen Artillerieschule als Mathematiklehrer eingestellt. 1787 erhielt er den Rang eines Hauptmanns und wurde als Mathematiklehrer beim Elite-Bombardierkorps eingestellt. Im Jahr 1789 nahm er an der berühmten Türken Schlacht bei Belgrad teil. Darauf kämpfte er in den Jahren 1793-1795 gegen die Franzosen im Rheinland. Als Mathematikprofessor verfasste er vier Vorlesungsbände. Außer durch andere wissenschaftliche Arbeiten wurde er besonders durch seine Logarithmentafeln und Formeln berühmt.

1.01 izvirni znanstveni članek

UDK 371.21(497.4 Preddvor)(091)
prejeto: 11. 4. 2005

Jure Volčjak

univ. dipl. zgodovinar, arhivist, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana
e-mail: jure.volcjak@gov.si

Oris zgodovine šolstva v Preddvoru do konca 1. svetovne vojne

IZVLEČEK

Zgodovina preddvorskega šolstva je bila do sedaj predstavljena zelo pomanjkljivo. Članek poskuša podati kratek oris začetkov šolstva v Preddvoru vse do konca 1. svetovne vojne, odisejajo gradnje šolskega poslopja, ki je trajala preko 50 let, povečanje šole od enorazrednice do trirazrednice in kratek pregled preddvorskih učiteljev.

KLJUČNE BESEDE

osnovna šola, Preddvor, učitelj

SUMMARY

AN OUTLINE OF THE HISTORY OF SCHOOLS IN PREDDVOR TO THE END OF WORLD WAR I

The history of education in Preddvor has been until the present time presented inadequately. The article attempts to give a brief description of the beginnings of schooling in Preddvor as far as the end of World War I, the odyssey of the building of the school that lasted over 50 years, and a short list of the Preddvor teachers.

KEY WORDS

Primary school, Preddvor, teacher

Nekaj besed o osnovnem šolstvu

Reformo šolstva v avstrijskih deželah nemškega cesarstva je pričela cesarica Marija Terezija leta 1774 s potrditvijo Splošnega šolskega reda ali Splošne šolske naredbe. S tem je država prevzela temeljno pobudo za razvoj šolstva in s tem šolo namenila vsem otrokom. Splošni šolski red je priporočal splošno šolsko obveznost, ki je bila omejena na otroke med 6. in 12. letom. Šolska obveznost je bila namreč uzakonjena šele leta 1869.¹ Mlajši, t. j. otroci med 6. in 9. letom, naj bi obiskovali šolo v poletnem semestru, starejši, med 9. in 13. letom, pa v zimskem semestru, saj so v poletnem času morali delati na polju.

Šolsko leto je trajalo 10 mesecev, kot še danes, razlika je bila le v začetku in koncu pouka. Nekdaj se je pouk namreč začel z novembrom, končal pa konec julija: *"Došel je šolskim učencem preljudi mesec veliki serpan (mensis augustus), ki je zaperl šolska vrata, in nastopil je za dva meseca delapust po desetmesečnem trudu. Kar je mladina sejala od vseh svetih, ta žanje sedaj, in šolski letopisi razglašajo žetev z nastopom velikega serpana"*.² Šolsko leto se je vedno zaključilo s sv. mašo, po maši pa se je v šoli vršil preizkus znanja.³

Splošni šolski red je na novo opredelil tudi učiteljski poklic, nov način pouka in nove učne metode. Cesaričina šolska reforma je omogočila razvoj šolske mreže. Uvedene so bile tri vrste šol: trivialke, glavne šole in normalke. Glavne šole so bile ustanovljene v okrožjih, normalke pa v glavnih mestih dežel – obe sta omogočali nadaljnji študij.⁴ V našem primeru nas bolj zanima trivialna šola. Trivialke so ustanovljali na podežlju, v trgih in manjših mestih. Otroke so v njih poučevali verouk, branje, pisanje, računstvo, posvetno moralno in osnovne pojme gospodarstva. Na trivialkah naj bi praviloma poučeval na hitro priučeni cerkovnik. Pouk je večinoma potekal v domačem, t. j. slovenskem jeziku.⁵ Poleg teh treh vrst osnovnega šolstva pa so bile že leta 1805 s prvim osnovnošolskim zakonom uvedene t. i. nedeljske šole, ki so bile mišljene kot ponavljalne šole za starejše otroke do 20. leta. Mnogi otroci pa šole niso redno obiskovali, zato so bile nedeljske šole velikokrat tudi začetne šole. V nedeljskih šolah so poučevali krajevni duhovniki, in sicer brezplačno. Leta 1816 so nedeljske šole postale obvezne za šolsko mla-

dino od 12. do 15. leta, izumirati pa so začele po sprejetju splošne šolske obveznosti leta 1869.⁶

Nadzor nad šolami so vršila šolska nadzorništva, ki so bila prav tako sestavljena iz treh stopenj, in sicer iz šolske komisije v glavnem mestu dežele, višjega okrajnega nadzorništva in krajevnega šolskega nadzorništva. Slednje je skupaj s posameznimi župnijami in gospodstvu tudi odločalo o gradnji novih šol.⁷ Šolstvo je bilo v avstrijski monarhiji pod nadzorstvom katoliške cerkve, še zlasti od konkordata med monarhijo in Svetim sedežem leta 1855 dalje. Šolsko nadzorništvo je bilo sestavljeno iz treh stopenj. Neposredno nadzorstvo nad šolo v domačem kraju je vršil krajevni duhovnik, ki je svoja opažanja sporočal svojemu nadrejenemu, t. j. dekanjskemu šolskemu nadzorniku. Le-ta je bil odgovoren škofijskemu nadzorništvu, šele to pa je o stanju na osnovnih šolah obveščalo deželno oblast.⁸

Pod nadzor države je šolstvo prišlo leta 1869, ko je nova oblast v monarhiji sprejela tretji osnovnošolski zakon, ki je z dopolnitvami veljal vse do leta 1918. Le-ta je uveljavil splošno osemletno šolsko obveznost in odpravil delitev šol na tri vrste. Ustanavljati so začeli ljudske šole in meščanske šole. Na Kranjskem so se na podežlju večinoma zadovoljili s šestletno šolsko obveznostjo, zato pa so morali otroci do dopolnjenega 14. leta starosti obiskovati nadaljevalno oziroma ponavljalno šolo. Šoloobvezni so postali otroci med 6. in 14. letom. Izboljšalo se je tudi gnotno stanje učiteljstva. Učitelji so postopoma opuščali mesto cerkovnika, vedno več plačila je bilo v gotovini, manj pa v naturalijah. Učitelji so počasi prenehali s pobiranjem bére in šolnine po hišah, dobili pa so tudi pravico do pokojnine. Ta zakon je odpravil tudi cerkveno šolsko nadzorstvo in ga nadomestil s posvetnim.⁹

Problem reforme šolstva konec 18. stoletja je bila slaba materialna podlaga učiteljev. Sredstev, ki so se zbirala v Deželnem šolskem skladu, je bilo komaj dovolj za kritje stroškov normalke, zato je bilo financiranje glavnih šol in trivialk prepuščeno lokalnim oblastem, ki so bile z denarjem že tako ali tako na tesnem. Deželni šolski sklad je sestavljalo razlašeno premoženje jezuitskega reda in del, ki ga je dežela pridobila od deželnega glavarstva, raznih obveznih prispevkov, ki so jih morale plačevati cerkve in bratovščine ter prostovoljni prispevki. Ustanovitev šole je bil velik problem; tega so se lokalne oblasti večinoma branile. Po določbah terezijanske in jožefinske šolske zakonodaje

¹ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, str. 179 sl.; Enciklopedija Slovenije, 12, str. 202.

² *Novice*, 1859, št. 32, 10. avgust. *Šolski novičar*.

³ AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893*, leto 1880. Zahvaljujem se prof. Janezu Planincu, namestniku ravnatelja OŠ Preddvor, ki mi je omogočil dostop do šolske kronike.

⁴ Glej opombo št. 1.

⁵ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, str. 181, 232 sl.; Enciklopedija Slovenije, 8, str. 188–192.

⁶ Enciklopedija Slovenije, 7, str. 349.

⁷ Glej opombo št. 1.

⁸ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, str. 243 sl.; Enciklopedija Slovenije, 9, str. 385.

⁹ Glej opombo št. 5; *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja II*, str. 66; Ciperle, *Šolstvo v Šenčurju*, str. 288.

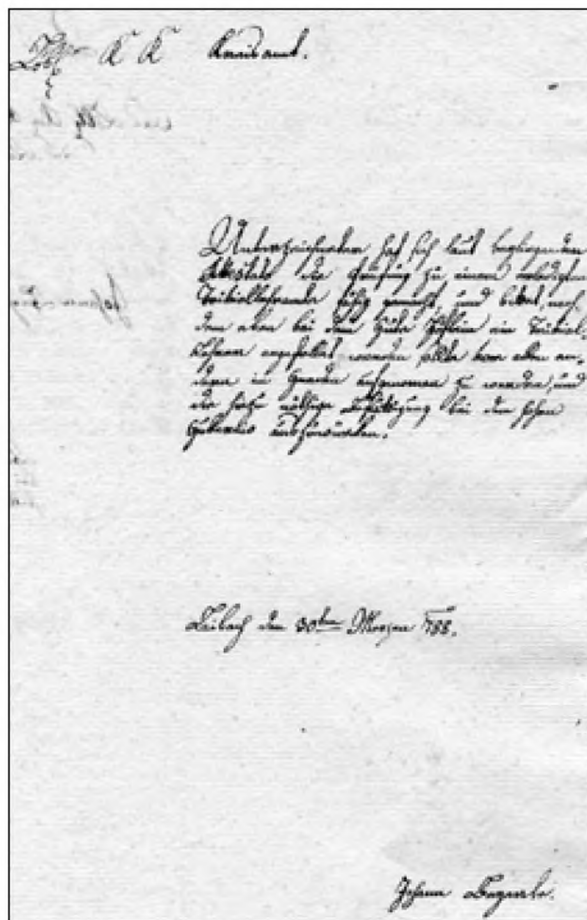
so morali namreč sami skrbeti za vzdrževanje šole in učitelja.¹⁰

Ustanovitev trivialne šole

Prva šola v Preddvoru je bila ustanovljena spomladi leta 1788 in ne šele leta 1790 ali kasneje, kot so do sedaj krožile domneve in ugibanja v raznih redkih člankih. V ta sklop ne smemo šteti privatnih šol po gradovih v okolici ali domnevne samostanske šole vetrinjskih cistercijanov v preddvorski graščini.¹¹ Po obliki je šlo za trivialno šolo, ki naj bi sprva imela sedež v preddvorski graščini. Ustanovljena naj bi bila pred 30. marcem 1788, saj je tega dne Johann Beyerle (Janez Bajerle) prosil c. kr. okrajni urad v Ljubljani za potrditev na učiteljsko mesto trivialne šole pri graščini Preddvor.¹² Tako se ne moremo strinjati z 2. členom Odloka o občinskem prazniku Občine Preddvor, ki določa osmi september za občinski praznik. Po odloku ta dan "predstavlja pričetek osnovnega ljudskega šolanja v Preddvoru v letu 1856".¹³ Kot bomo videli v nadaljevanju, so občinski svetniki določili tako napačen datum kot tudi napačno letnico pričetka šolanja. S tem so praktično prezrli predhodnih 68 let šolstva v Preddvoru.

Preddvorski učitelj je bil obenem tudi cerkovnik in organist v župnijski cerkvi sv. Petra.¹⁴ Trojna služba preddvorskega učitelja je bilo dolgo časa predmet razprav in raznih dopisov med tedanjimi uradi. Glavni razlog, da so učitelji opravljali tudi službo organista in cerkovnika, so bili slabi dohodki. Preddvorski učitelj je z dodatnimi dohodki komaj uspel za silo krmariti med mesečnimi izdatki in preživljati sebe in svojo družino. Učitelj Potočnik je zato dodatno opravljal še službo pisarja na gradovih Preddvor, Hrib in Turn.¹⁵

Anton Tomaž Linhart je kot okrožni šolski nadzornik zaman skušal doseči povečanje učiteljskih dohodkov. Če so dohodki učiteljev iz lokalnih virov po odbitku vseh stroškov znašali pod 130 goldinarji letno, jim naj bi država iz deželnega šolskega sklada dajala razliko do tega zneska. Na

Dopis učitelja Janeza Bajerleta (NŠAL, ŠAL, Spisi II, fasc. 42, 1788, Šolstvo (1–39), dokument št. 16).

splošno je prve šole obiskovalo malo otrok tudi zaradi šolnine, ki je bila sicer nizka – 10 krajcarjev mesečno – le-ta je še dodatno odvrnila starše otrok pri odločitvi, ali poslati otroka v šolo ali ne. Zaradi revščine na Kranjskem so bili starši na deželi pa tudi v trgih in mestih šolnine večinoma oproščeni. S tem je učiteljem izpadel del dohodkov. Le-te bi sicer lahko izterjali, a bi se s to potezo staršem še bolj zamerili. Linhart je nekaj več uspeha imel na področju cerkovniških dohodkov. Predlagal je, da bi cerkovniške dohodke po podružnicah začeli nakazovati cerkovniku pri župnijski cerkvi, s tem pa bi vsaj malo izboljšali gmotno stanje učiteljev, ki so večinoma opravljali tudi cerkovniško službo. To je posledično vodilo tudi k znatnemu dvigu ustanovljenih šol na Kranjskem spomladi 1788,¹⁶ saj učitelji niso več toliko obremenjevali lokalnih oblasti.

Preddvorska trivialka je imela vrsto pomanjkljivosti. Otroci so jo obiskovali le v zimskem času, saj so poleti otroke rabili na pašnikih. Prva pred-

¹⁰ Schmidt, A. Linhart kot okrožni šolski nadzornik, str. 146; Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I, str. 27–37; Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja II, str. 59–80.

¹¹ Tavželj, Šolstvo v Preddvoru, str. 249; SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Preddvor. Podatki v tej mapi so zelo nezanesljivi, nekateri pa popolnoma napačni!

¹² NŠAL, ŠAL, Spisi II, fasc. 42, 1788, Šolstvo (1–39), dokument št. 16 z dne 30. marca 1788.

¹³ Uradno glasilo Občine Preddvor, 10, 2004, št. 4, Odlok o občinskem prazniku Občine Preddvor.

¹⁴ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/62 z dne 10. januarja 1809; Roblek, Kulturno in športno življenje, str. 178.

¹⁵ NŠAL, Matične knjige, Preddvor, RMK 1784–1793, 22. september 1788.

¹⁶ Schmidt, A. Linhart kot okrožni šolski nadzornik, str. 146–148.

The image shows a handwritten document, likely a school register or inventory, with cursive handwriting and some printed text. The document is aged and slightly faded. It appears to be a list of names and dates, possibly related to school records or a community register. The handwriting is in a cursive script, and there are some printed elements like "Schulhaus" and "Status animarum".

Zapis v *Statusu animarum* o prebivalcih v šoli (NŠAL, *Matične knjige*, Preddivor, RMK 1771–1790).

dvorska šola ni imela lastnih prostorov, zato je pouk potekal v mežnariji, ki je bila od župnišča oddaljena 200 korakov – "pri Trepanu"¹⁷ s hišno št. Preddivor 2. Ko je bilo sezidano novo šolsko poslopje, je stavba dobila hišno št. Preddivor 3.¹⁸ Šola je obiskovalo zelo malo otrok, učiteljska plača pa je bila žalostno nizka.¹⁹

Preddivorski šolski okoliš je tedaj obsegal 6 vasi: Preddivor, Nova vas, Mače, Hrib, Breg in Tupaliče. Za šolo sposobnih otrok je bilo 84, t. j. 40 dečkov in 44 deklic, a je šolo obiskovalo le 15 otrok, od tega 10 dečkov in 5 deklic. Šoli je bila namenjena ena, slabo opremljena soba v mežnariji, poučevalo pa se je v materinščini, t. j. slovenščini. Pouk je trajal zjutraj od 8. do 10. ure, popoldne pa od 13. do 15. ure, hkrati za dečke in deklice v isti sobi. Verouk je poučeval župnik ali pa kaplan.

Plača preddivorskega učitelja je bila res slaba. Iz normalnega šolskega sklada je dobival 64 goldinarjev in 40 $\frac{1}{4}$ krajcarjev, gospostvo Preddivor, kamor je šola spadala, mu je dodalo še 10 goldinarjev v denarju, ostale dohodke pa je prejemal v

naturi: 9 mernikov pšenice v vrednosti 27 goldinarjev, 10 mernikov ajde v vrednosti 20 goldinarjev, 7 mernikov soržice v vrednosti 14 goldinarjev in 56 kosov sira v vrednosti 1 goldinar in 24 krajcarjev. Iz drugih virov je dobil le 14 goldinarjev in 9 $\frac{3}{4}$ krajcarjev v denarju. Skupaj je tako dobil 162 goldinarjev in 14 krajcarjev. Vzdrževati je moral tudi hlapca, za kar je porabil 66 goldinarjev in 54 krajcarjev, tako da mu je na koncu ostalo le še 95 goldinarjev in 20 krajcarjev. Na "srečo" je bil obenem tudi cerkovnik, tako da je imel na voljo vsaj stanovanje v mežnariji – četudi zelo slabo.²⁰

V šolskem letu 1805/06 je preddivorsko enorazrednico v dveh semestrih obiskovalo le 15 otrok: v zimski semester so hodili trije dečki in dve deklici, poletni semester pa je obiskovalo sedem dečkov in tri deklice. Iz tega šolskega leta je ohranjen tudi prvi seznam preddivorskih učencev (z njihovim uspehom). Zaradi pomanjkanja gradiva in zanimivosti ohranjenega na tem mestu objavljam imena učencev, njihovo starost in imena in poklic njihovih očetov – pri poletnem semestru le očetov poklic. Za večino sem našel tudi rojstne in mrliške podatke. Starost učencev ni bila navedena popol-

¹⁷ Rebol, Lovro Pintar, str. 2.

¹⁸ NŠAL, *Matične knjige*, Preddivor, Status animarum v PMK 1771–1790.

¹⁹ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Preddivor, dokument št. 6/40 z dne 23. januarja 1806.

²⁰ *Prav tam*, dokument št. 6/674 z dne 16. julija 1806.

noma točno, saj so bili eni starejši, nekaj je bilo pa tudi mlajših. Zanimivo je, da je bil učitelj Potočnik mlajšim (iz poletnega semestra) vsem krstni boter.

Zimski semester:²¹

učenec/-ka	oče, poklic	starost
Andrej Tomc	Luka Tomc, kajžar	13 let
Janez Lap ²²	Blaž Lap, kajžar	14 let
Janez Potočnik ²³	Jernej Potočnik, učitelj	12 let
Frančiška Švarc ²⁴	Janez Švarc, ključavničar (šlosar)	13 let
Frančiška Šavs	Franc Šavs, kajžar	13 let

Poletni semester:²⁵

učenec/-ka	poklic očeta	starost
Alojz Potočnik ²⁶	učitelj	8 let
Matjaž Potočnik ²⁷	učitelj	6 let
Jakob Pernuš ²⁸	kajžar	6 let
Matjaž Pernuš ²⁹	kmet	6 let
Gašper Tomc ³⁰	kajžar	8 let
Janez Šavs ³¹	kajžar	8 let
Jožef Kaštrun	kmet	8 let
Uršula Tičar ³²	kmet	6 let
Marija Šavs ³³	kajžar	8 let
Marija Lap ³⁴	kajžar	8 let

²¹ *Prav tam*, dokument št. 6/674 z dne 17. maja 1806.

²² NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1784–1793, PMK 1771–1790, MMK 1842–1897. Rojen je bil 21. aprila 1791 v Dolu 8 (pri Blažetu), umrl pa je zaradi starosti 9. decembra 1874.

²³ NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1793–1822. Rojen je bil 24. junija 1793 v Predvdvoru 2 (v šoli).

²⁴ NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1784–1793, PMK 1771–1790. Rojena je bila 9. marca 1793 v Predvdvoru št. 19 (pri Šlosarju).

²⁵ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Predvdvor, dokument št. 6/674 z dne 17. maja 1806.

²⁶ NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1793–1822. Rojen je bil 12. aprila 1796 v Predvdvoru 3 (v šoli).

²⁷ NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1793–1822, PMK 1771–1790. Rojen je bil 18. februarja 1800 v Predvdvoru št. 3 (v šoli).

²⁸ *Prav tam*. Rojen je bil 1. maja 1800 v Predvdvoru št. 6 (pri Koširju).

²⁹ *Prav tam*. Rojen je bil 9. februarja 1801 v Predvdvoru št. 6 (pri Koširju).

³⁰ *Prav tam*. Rojen je bil 28. decembra 1795 v Predvdvoru št. 13 (pri Karunu).

³¹ NŠAL, *Matične knjige*, Predvdvor, RMK 1793–1822, PMK 1771–1790, MMK 1842–1897. Rojen je bil 26. januarja 1797 v Predvdvoru št. 22 (pri Švedru), umrl pa je zaradi starosti 7. junija 1869.

³² Glej opombo št. 27. Rojena je bila 18. septembra 1801 v Predvdvoru št. 17 (pri Jeklu).

³³ Glej opombo št. 31. Rojena je bila 2. januarja 1796 v Predvdvoru št. 4 (pri Zalešneku), umrla pa za posledicami tifusa 13. aprila 1854.

³⁴ Glej opombo št. 31. Rojena je bila 31. marca 1795 v Dolu št. 8 (pri Blažetu).

Problem šolskih prostorov v Predvdvoru se je pokazal že takoj na začetku. Da je šola delovala v nemogočih razmerah, ni opozarjal le učitelj, pač pa je na nemogoče prostore opozarjal tudi kranjski dekan Avgust Sluga kot okrajni šolski nadzornik. Lahko bi rekli, da so bile razmere že kar katastrofalne in tudi kritične. Sluga je bil še celo bolj oster: šolo je treba obnoviti ali pa jo takoj zapreti! Mežnarija, kjer je potekal pouk, je bila namreč v klavrnem stanju. Stavba ni bila zidana, pač pa lesena, les pa že popolnoma strohnjen.³⁵ Mežnarija oziroma šola je bila praktično neuporabna že leta 1806, a agonija, kot bomo videli, je trajala še naslednjih petdeset let. Dekan Sluga je bil prav tako kritičen do bornega učiteljevega dohodka in majhnega števila šolajočih se otrok. Da pa ne bi dobili vtisa, da je vse samo kritiziral, je imel tudi nekaj predlogov za rešitev žalostnega stanja. Predlagal je namreč, da bi se šolskemu pouku začasno namenila ena soba v župnišču. Pred jožefinskimi reformami župnijskih meja je bila predvdvorska župnija namreč veliko večja. Obsegala je kar 16 podružnic, župniku pa sta bila v pomoč tudi dva kaplana.³⁶ Po reformah 1787 pa je v Predvdvoru ostal le še en kaplan, tako da je bila sedaj ena kaplanova soba prazna. S tem bi se šola v kraju ohranila, obenem pa ne bi bilo treba obremenjevati faranov s stroški za popravilo mežnarije. Predlogu je pritrdil tudi knezoškofijski ordinariat v Ljubljani.³⁷ Do realizacije pa ni prišlo, saj se je, kot običajno, zataknilo v samem Predvdvoru. Nasprotniki so se pritoževali nad lokacijo predlagane sobe – ker naj bi bil prostor v samem župnišču, bi bil preveč oddaljen od učiteljevega stanovanja, le-ta pa ga s svojimi skromnimi sredstvi tudi ne bi mogel vzdrževati. Poleg tega tudi ne bi mogel več služiti kot pisar v sosednjih gradovih in skrbeti za službo cerkovnika ter za svojo družino in otroke, saj mu to čas ne bi več dopuščal. Bil bi namreč preobremenjen že z opravljanjem trojne službe (učitelja, cerkovnika in organista).³⁸

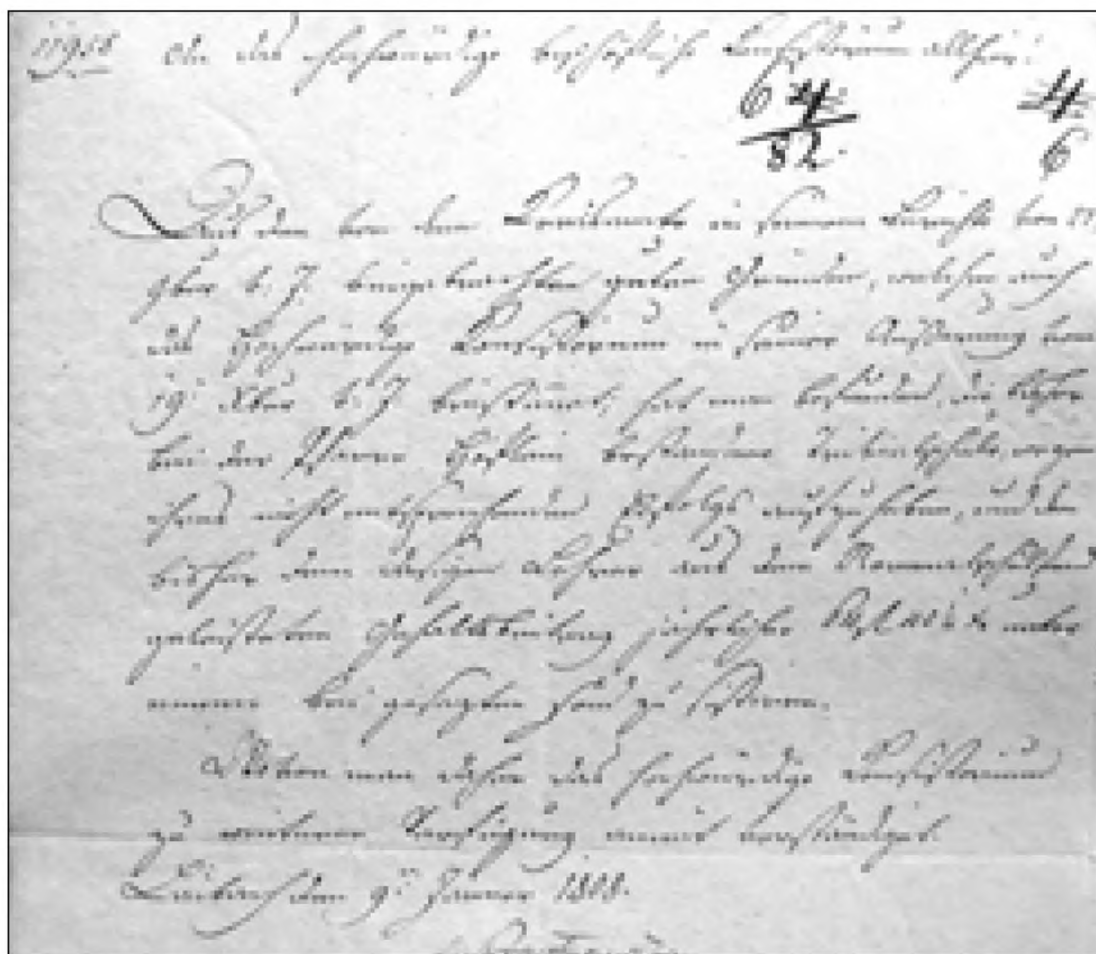
Človek bi pričakoval, da so se razmere vendarle začele izboljševati, a so bila nasprotovanja šoli očitno prevelika. Zaradi tega je prišlo do prelomne odločitve: trivialna šola v Predvdvoru je bila z dekretom deželne vlade devetega januarja 1808 razpuščena. Pričakovali bi, da zaradi neustreznih prostorov, a ne. Ukinitev šole je deželna vlada utemeljevala v nezadostnem uspehu predvdvorskich učencev.

³⁵ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Predvdvor, dokument št. 6/1085 z dne 10. oktobra 1806.

³⁶ Dolinar, Drobci iz zgodovine župnije Predvdvor, str. 106.

³⁷ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Predvdvor, dokument št. 6/1178 z dne 31. oktobra 1807 in odgovor z dne 7. novembra 1807.

³⁸ *Prav tam*, dokument št. 6/1280 z dne 19. novembra 1807.

Dopis deželne vlade o ukinitvi trivialne šole (NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, dokument št. 6/82 z dne 9. januarja 1808).

Plačevanje učitelja iz normalnega šolskega sklada je bilo zato začasno ustavljeno!³⁹ Odgovor pristojnega organa, t. j. škofijskega konzistorija, je prišel po enem letu. Škofijski konzistorij razpusta preddvorske trivialne šole ni dovolil!⁴⁰ Svoj "ne" so utemeljili z zakonom o nemških šolah. Ta zakon je določal, da je morala šola obstajati v kraju, kjer je prebival dušni pastir in kjer so se vodile matične knjige. Preddvorska trivialka je zato morala biti obnovljena. Prav tako so bila odmrznjena izplačevanja učiteljske plače iz normalnega šolskega sklada. Ugotovljeno je bilo, da je šolsko poslopje potrebno popravila in da je treba začeti aktivnosti v tej smeri. Sprejet je bil tudi sklep, da je treba starše otrok v skladu s šolskim kodeksom spodbuditi, da bodo svoje otroke v prihodnje bolj redno pošiljali v šolo.⁴¹ Starši v preddvorskem šolskem okolišu so bili namreč šoli in učitelju večinoma nenaklonjeni. Učitelji, ki so bili nastavljeni v

Preddvoru, so preživljali težke dneve in so se veselili premestitev. Velikokrat so bile zjutraj razbita stekla na šoli, ponoči so razgrajali pod učiteljevim oknom itd.⁴² Učitelj Luka Knific ml. je tako v šolsko kroniko pred odhodom iz Preddvora zapisal: "Tako je konec po nedolžnem mi prisojene muke v tem šoli tako sovražnem kraju".⁴³

Šola v Preddvoru je bila tako ponovno vzpostavljena, toda z nadaljevanjem pouka ni bilo nič. Razlogi so bili v bistvu že stari: pomanjkanje ustreznega in varnega prostora in pomanjkanje denarja. Rečeno je bilo, da naj bi pouk stekel potem, ko bodo našli ustrezne prostore in našli denar, s katerim bi le-te tudi primerno opremili. Prav tako bi morali poiskati stanovanje za cerkovnika oziroma učitelja. Plačevanje najemnine za drugo sta-

³⁹ Prav tam, dokument št. 6/82 z dne 9. januarja 1808.

⁴⁰ Prav tam, dokument št. 6/62 z dne 18. januarja 1809.

⁴¹ Prav tam, dokument št. 6/1178 z dne 27. februarja 1808.

⁴² AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893*, leto 1878.

⁴³ SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Pred-dvor, Zgodovina osnovne šole v Preddvoru z dne 9. aprila 1929. Zahvaljujem se prof. Marjetki Balkovec Debevec iz SŠM za prijaznost in poslane fotokopije gradiva o preddvorski osnovni šoli. AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893*, leto 1885.

novanje pa so takoj kategorično zavrnil. Smiselno bi namreč bilo le obnoviti obstoječo cerkovnikovo hišo, a to zaradi dela na polju v istem letu (1808) ni bilo mogoče.⁴⁴

K boljšim razmeram ni pripomoglo niti imenovanje novega okrajnega šolskega nadzornika, lastnika graščine Hrib in obenem preddvorskega mera (župana) Janeza pl. Gandinija.⁴⁵ Žal zgodba o obnovi preddvorske šole ni bila končana niti leta 1814, zato v Predvoru ni bilo moč ustanoviti normalne šole.⁴⁶ Iz tega razloga potem Predvor ni imel več niti trivialke! Po koncu Ilirskih provinc in s tem francoskega obdobja na naših tleh je ljubljanski gubernij izdal odločbo, da morajo šole spet začeti delovati s 1. novembrom. Kranjski dekan je zato skupaj s preddvorskimi gospostvi sklenil, da se šola zopet čimprej vzpostavi. Toliko časa pa je moral otroke v veri ter v branju in pisanju v kranjskem jeziku ob nedeljah in praznikih poučevati župnik Jožef Vode,⁴⁷ tako kot v drugih pokrajinah.⁴⁸ Avstrijski cesar Franc I. je v tem času tudi odredil, da z začetkom novega šolskega leta zopet začno normalno izplačevati plače učiteljem iz fonda komerčne blagajne. Leta 1815 je okrajni urad v Kranju za ponovno vzpostavitev šole v Predvoru predlagal guberniju, da poleg nekdanjega zneska 64 goldinarjev in 40 $\frac{1}{4}$ krajcarjev iz normalnega šolskega sklada primakne še 35 goldinarjev in 20 krajcarjev, iz okrajne blagajne pa je bil sam pripravljen dodati tudi 20 goldinarjev.⁴⁹

Po drugi ukinitvi in vnovični vzpostavitvi preddvorske šole so nekateri imeli v načrtu, da bi preddvorski kaplan prevzel tudi mesto učitelja, a je bilo to s strani škofijskega konzistorija zavrnjeno, ker je bil kaplan prezaposlen že s svojo službo. Upali so tudi na gradnjo novega šolskega poslopja z dvema prostoroma za pouk, s stanovanjem za učitelja in cerkovnika in njegovega hlapca,⁵⁰ a je bilo za vse to še odločno prezgodaj. Zatikalo se je namreč še vedno pri denarju – kdo bo financiral novogradnjo. Občina se sama v to ni želela spustiti, ampak se je zanašala na pomoč patrona preddvorske župnije, t. j. ljubljanskega škofa. Ker pa je bil status preddvorske župnije nedorečen – njen patron je bil namreč sporen, je 31. oktobra 1815 v Predvor prišla komisija z upraviteljem škofijskih

temporalij Janezom Murglom na čelu, da bi tej stvari prišla do dna. Komisija je ugotovila, da Predvor ni samostojna župnija, pač pa le vikariat v okviru župnije Kranj in da ljubljanski škof ni njen direktni patron. To pa je pomenilo, da gradnje šolske stavbe in cerkovnikove hiše ni dolžan financirati patron župnije (ljubljski škof), pač pa je morala gradnjo v celoti financirati lokalna skupnost, t. j. občina. Hkrati je bila zavrnjena tudi misel, da bi zgradili dva prostora za šolski pouk. To naj bi prišlo v pošteve le, če bi se pouk že sedaj odvijal dopoldne in popoldne v dveh ločenih prostorih, a za to ni bilo razloga, ker je bilo premalo šolajočih se otrok. Komisija je ocenila tudi dotedanjega učitelja Potočnika. Njen sklep je bil, da bi bilo za razcvet šolstva v Predvoru potrebno zamenjati tudi njega s študirano osebo.⁵¹

Z gradnjo nove šole pa so zaradi pomanjkanja financ še naprej odlašali, čeprav je bil za nadzornika gradnje določen lastnik graščin Predvor in Turn Alojz Urbančič.⁵² V pomoč mu je bil preddvorski župnik Vode, gradbeni mojster pa je bil neki Lipuš. Denar za gradnjo so skušali dobiti na najrazličnejše načine. Z vseh strani so že od ustanovitve šole prihajala priporočila, naj povečajo število šolajočih se otrok – leta 1816 jih je bilo za šolo primernih 160. Narejen pa je bil tudi sledeč načrt: od teh 160 otrok bi odpadla desetina takoj na začetku, potem pa še 1/3 zaradi revščine. Ostalo bi 96 otrok, za katere bi starši morali plačevati šolnino. Ta bi v 47 tednih pouka prinesla 75 goldinarjev in 12 krajcarjev. Omenjeni znesek bi pripadel šolskemu fondu podružnic, ki bi ga le-te nato prispevale za novogradnjo šolske stavbe. Skratka, iskali so vse mogoče načine, kako bi lahko našli še kako skrito zalogo. Okrajni urad v Ljubljani je občini namreč priporočil, naj usmeri vse svoje razpoložljive dohodke v izgradnjo nove mežnarje in šole.⁵³

Ljubljanski gubernij je 1. avgusta leta 1820 zahteval dodatna pojasnila o gradnji šolske in cerkovnikove hiše v Predvoru.⁵⁴ Za vodenje gradnje je bil pooblaščen okrajni urad v Ljubljani, ki pa se mu s popravilom oziroma novogradnjo ni preveč mudilo. Ker denarja ni bilo, je ljubljanski gubernij prosil škofijski ordinariat v Ljubljani za dovoljenje, da se proda odvečno premoženje župnije in podružnic. Ta denar bi potem uporabili kot posojilo, ki bi ga vrnil v petih letih.⁵⁵ Pri podružnični cerk-

⁴⁴ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predvor, dokument št. 6/48 z dne 25. aprila 1808.

⁴⁵ Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 321–322. Rojen je bil 22. oktobra 1765, umrl pa 9. januarja 1850.

⁴⁶ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predvor, dokument št. 6/112 z dne 25. februarja 1814.

⁴⁷ Jožef Vode je bil župnik v Predvoru od 1810 do 1828. Nekaj drobtinic o njem v: NŠAL, ŠAL/Zapuščine duhovnikov, fasc. 379, Franc Pokorn.

⁴⁸ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predvor, dokument št. 6/112 z dne 2. julija 1814.

⁴⁹ *Prav tam*, dokument št. 6/301 z dne 28. marca 1815.

⁵⁰ *Prav tam*, dokument št. 6/289 z dne 27. avgusta 1816.

⁵¹ *Prav tam*, dokument št. 6/322 z dne 28. oktobra 1819.

⁵² NŠAL, *Matične knjige*, Predvor, RMK 1793–1822, PMK 1771–1790. Rojen je bil 2. julija 1786, umrl pa 15. avgusta 1855.

⁵³ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predvor, dokument št. 1506 in 1507 z dne 20. februarja 1816.

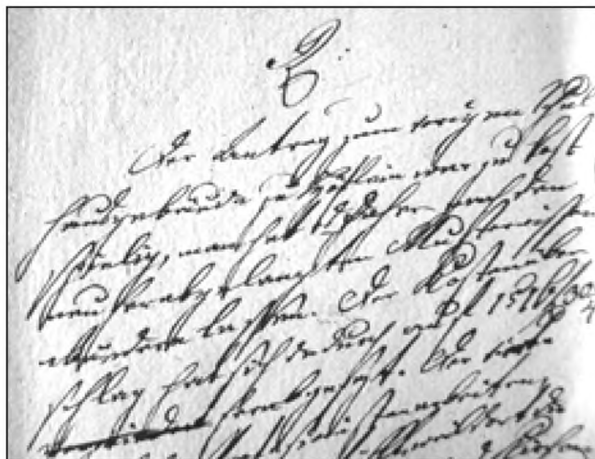
⁵⁴ NŠAL, ŠAL, *Ex. Pr.*, fasc. 9, Protokol št. 66, št. 889/251 z dne 1. avgusta 1820.

⁵⁵ *Prav tam*, št. 778/229 z dne 4. julija 1821; NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predvor, dokument št. 6/258 z dne 28. julija 1820.

vi sv. Dominika v Tenetišah, ki je tedaj spadala pod lokalno kaplanijo Trstenik,⁵⁶ je bilo dovoljeno najeti do 200 goldinarjev brezobrestnega posojila kot patronatski izdatek omenjene cerkve.⁵⁷ Pri tej podružnici je bila namreč že leta 1806 glavica v velikosti 5.052 goldinarjev, sama podružnična cerkev pa je imela malo izdatkov. Na škofiji so se s predlogom strinjali, a le pod pogojem, če bi gubernij izdal ustrezno jamstvo.⁵⁸

Gubernij v Ljubljani je julija leta 1820 izdelal predračun stroškov za gradnjo mežnarije oziroma šole. Skupni stroški gradnje naj bi znašali 1.516 goldinarjev in 30 $\frac{1}{4}$ krajcarjev.⁵⁹ Od tega je odpadlo na samo delo 749 goldinarjev in 42 $\frac{1}{2}$ krajcarjev, za gradbeni material pa so predvideli 766 goldinarjev in 48 krajcarjev. Župnija bi morala za gradbeno dela zagotoviti četrtnski delež stroškov v višini 187 goldinarjev in 25 krajcarjev, manjkajoči znesek 562 goldinarjev in 17 krajcarjev pa bi moral zagotoviti patron. Podobno je bilo pri stroških za nabavo gradbenega materiala. Četrtnski znesek v višini 191 goldinarjev in 42 krajcarjev je odpadel na zemljiška gospostva, patronu pa je ostalo za plačilo 575 goldinarjev in 6 krajcarjev.⁶⁰ Aprila 1821 je bila izdana uredba, s katero je ljubljanski gubernij naložil okrajnemu uradu v Kranju skrb za staro mežnarijo, kjer je včasih potekala šola. Poslopje je bilo treba vzdrževati v nespremenjenem stanju do zgraditve novega šolskega poslopja.⁶¹ Gradnja nove stavbe pa je bila dovoljena 15. junija 1821.⁶²

Alojz Urbančič, ki je bil pooblaščen za vodenje gradnje, je zaradi pomanjkanja gradbenega materiala in financ zaprosil za odlog začetka gradnje do spomladi leta 1823, kar je gubernij tudi dovolil. Urbančiču je bilo dovoljeno tudi, da izpelje gradnjo po načrtu v lastni režiji z opozorilom, da stroški gradnje nikakor ne smejo preseči predvidenih stroškov.⁶³

Dopis gubernija ljubljanski škofiji o stroških novo-gradnje (ARS, AS 14, fasc. 3515 (f. 55/65), dokument št. 7399/1868 z dne 15. julija 1821).

Upravitelj škofijskega premoženja Janez Murgel je po naročilu škofijskega konzistorija 20. marca 1823 obiskal Preddvor in pregledal knjige o župnijskem premoženju in premoženju podružnic. Ugotovil je, da glavica podružnice v Tenetišah znaša 4.988 goldinarjev in 26 $\frac{1}{4}$ krajcarjev.⁶⁴ V 17 letih se je tako glavica zmanjšala le za okoli 64 goldinarjev.⁶⁵ Zaradi tega je bilo dovoljeno najeti brezobrestno posojilo v višini 400 goldinarjev,⁶⁶ ki pa ga je bilo potrebno vrniti v roku petih let z letnim obrokom 80 goldinarjev.⁶⁷

Toda gradnja šole se ni začela niti spomladi leta 1823. Šolske razmere v Preddvoru pa so bile vsako leto slabše. Preddvorski učitelj zaradi slabega stanja mežnarije, kjer je bila tudi šolska učilnica, ni več redno poučeval. Otroke je občasno poučeval kar v svojem stanovanju – v svoji sobi. Zaradi tega je bilo predlagano, da bi mu dodali nekaj goldinarjev za ogrevanje, njegovi dekli pa za čiščenje.⁶⁸ A je bilo to odbito z utemeljitvijo, da učitelj, če ni na voljo šolske stavbe, v svojem stanovanju otrok ni dolžan poučevati. Tega leta pa je šolo obiskovalo 23 učenec: 17 dečkov in 6 deklic.⁶⁹

⁵⁶ Zaznamek v škofijskem protokolu, da podružnična cerkev v Tenetišah spada pod vikariat Preddvor, ne drži. Podružnična cerkev v Tenetišah je do jožefinskih reform res spadala pod župnijo Preddvor, po letu 1788 pa je postala del lokalne kaplanije Trstenik, danes pa je podružnica župnije Trstenik.

⁵⁷ NŠAL, ŠAL, Ex. Pr., fasc. 10, Protokol št. 67, št. 829/190 z dne 12. avgusta 1823.

⁵⁸ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/270 z dne 6. avgusta 1821; Prav tam, dopis z dne 18. avgusta 1821.

⁵⁹ ARS, AS 14, fasc. 3515 (f. 55/65), dokument št. 7399/1868 z dne 15. junija 1821.

⁶⁰ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/258 z dne 28. julija 1820.

⁶¹ ARS, AS 14, fasc. 3515 (f. 55/65), dokument št. 4477/1177 z dne 17. aprila 1821.

⁶² ARS, AS 14, fasc. 3531 (f. 55/32), dokument št. 5099 z dne 16. januarja 1827.

⁶³ ARS, AS 14, fasc. 3515 (f. 55/65), dokument št. 10320 z dne 13. avgusta 1822; NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/198 z dne 30. avgusta 1822; Prav tam, dokument št. 7628/926 z dne 4. oktobra 1822.

⁶⁴ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 1436/350 z dne 28. decembra 1822; Prav tam, dokument št. 349/77 z dne 3. aprila 1823; Prav tam, dokument št. 6/77 z dne 12. julija 1823; NŠAL, ŠAL, Ex. Pr., fasc. 10, Protokol št. 67, št. 349/77 s 6. aprila 1823; ARS, AS 14, fasc. 3523 (f. 55/82), dokument št. 9537 z dne 12. julija 1823.

⁶⁵ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/270 z dne 6. avgusta 1821; Prav tam, Dopis z dne 18. avgusta 1821.

⁶⁶ Glej opombo št. 63.

⁶⁷ ARS, AS 14, fasc. 3523 (f. 55/82), dokument št. 9537/2571 z dne 23. julija 1823.

⁶⁸ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 467/112 z dne 30. maja 1823.

⁶⁹ Prav tam, dokument št. 4715 6/156 z dne 18. junija 1823; Prav tam, dokument št. 731/156 z dne 28. julija 1823.

Okrajna gosposka Velesovo je 16. aprila 1823 pozvala vse vpletene okrog novogradnje, da v roku osmih dni nakažejo svoje deleže za gradnjo omejeni gosposki. Okrajni gosposki Kieselstein v Kranju pa je bilo naročeno, da mora cerkev v Tenetišah patronatski prispevek ljubljanske škofije nakazati preddvorskemu župniku Vodetu. Gradnja bi se potem morala začeti spomladi leta 1824, a se ni. To je bilo sprejeto z velikim začudenjem. Po poročilu kranjskega dekana se gradnja v letu 1824 ni premaknila nikamor, zato je bilo okrajni gosposki Velesovo 5. julija 1825 naročeno, da poizve za vzroke zamude pri gradnji. Po poizvedbah je bilo okrajnemu uradu v Kranju sporočeno, da se gradnja ni začela, ker ni bil nakazan patronatski prispevek ljubljanske škofije, brez tega pa, po besedah odgovornih za gradnjo, gradnje ni bilo mogoče začeti. Med tem časom je bilo v skladu za gradnjo zbranih že 199 goldinarjev in 28 $\frac{3}{4}$ krajcarjev s strani preddvorske občine in 266 goldinarjev in 4 $\frac{1}{4}$ krajcarja od gospostev; skupaj 465 goldinarjev in 33 krajcarjev. Gospostvi Preddvor in Turn pod Novim gradom sta poskrbeli tudi za nekaj gradbenega materiala.

Dogajanja okoli šolske gradnje v Preddvoru so se bolj začele jasni po imenovanju Antona Alojzija Wolfa za ljubljanskega škofa 12. julija 1824.⁷⁰ Po prevzemu službe se je zaradi številni prošnji za patronatski prispevek poglobil v gradivo, ki ga je hranil škofijski arhiv o preddvorski šoli. Na podlagi Wolfovih informacij in informacij okrajne gosposke v Velesovem je okrajni urad v Kranju 28. junija 1826 naložil okrajni gosposki v Velesovem, da poskrbi za takojšen začetek gradnje. Zaradi slabih izkušenj iz preteklosti, ko se z gradnjo ni pričelo, pa je bilo tudi naročeno, da je treba okrajnemu uradu v Kranju mesečno poročati o napredku pri gradnji. Toda gradnja se ni premaknila z mrtve točke, prav tako ni bilo nobenega poročila. Okrajni urad v Kranju se je zganil šele po ponovni pritožbi preddvorskega učitelja Potočnika. Okrajni gosposki Velesovo je okrajni urad v Kranju 19. decembra 1826 pod kaznijo zagrozil, da mora poročati o gradnji v roku 48 ur. Ker pa se to ni zgodilo in je le-ta rok zamudila, so v Velesovo poslali sodnega kurirja. Šele njemu je uspelo dobiti poročilo okrajne gosposke o vzrokih za zamudo pri gradnji. Navedena sta bila dva glavna razloga, in sicer: neizplačan patronatski delež ljubljanske škofije in samo tretjina zbranega denarja od predvidenega zneska v šolskem skladu, ki je bil predviden za gradnjo. Krivdo za tako stanje je okrajni urad v Kranju pripisal tudi okrajni gosposki Velesovo, ki ni imela toliko dobre volje in poguma, da bi začela s samo gradnjo – le-ta bi se lahko pričela tudi pri manjši zbrani vsoti.⁷¹

⁷⁰ Volčjak, *Listine imenovanj ljubljanskih škofov*, str. 26.

⁷¹ AS 14, fasc. 3531 (f. 55/32), dokument št. 5099 z dne 16. januarja 1827.

Trditev, ki jo najdemo v literaturi in nekaterih dokumentih iz mlajšega obdobja, da se je preddvorska šola gradila v letih 1822–1824, je tako popolnoma napačna!⁷²

Ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf, ki je leta 1826 vizitiral župnijo Preddvor, je zapustil v svojem poročilu tudi nekaj besed o žalostnem stanju šole. V vizitaciji pravi, da se je šola odvijala nekaj severneje od kaplanije v mežnariji, v kateri je poučeval slabo plačevan in prastar učitelj. Šoli je bila namenjena ena revna soba, v kateri je našel 2 tabli, vendar nobenih klopi, pač pa mizarso mizo. Očitno se je Potočnik za lažje preživetje poleg službe pisarja na okoliških graščinah ukvarjal tudi z mizarstvom. Nad žalostnim stanjem je bil škof Wolf več kot osupel: *"...ein erbärlicheres Lokale als dieses läst sich für eine Schule kaum denken". (Da tako reven prostor služi šoli, je komaj misliti)*. Otroke je poučeval kaplan Ignacij Holzapfel,⁷³ saj je bil učitelj Potočnik že zelo slab, predvsem pa star.⁷⁴ Septembra 1826 je bil namreč že v 65. letu starosti.

Tudi konec leta 1826 je bilo govora samo o olajšavah, ki naj bi jih bili deležni patroni in zemljiška gospostva za sodelovanje pri gradnji, z začetkom gradnje pa ni bilo nič.⁷⁵ Načrt za gradnjo šole in mežnarije se tako ni udejanil. Preddvorski župnik Vode je trdil, da so predvideni stroški gradnje še vedno previsoki. Nekatera gospostva so sicer pripravila že leta 1825 tudi nekaj gradbenega materiala, a to je bilo tudi vse. Spremembe v načrtu gradnje je predlagal tudi škof Wolf. Predlagal je, da se stari načrti o gradnji šole in mežnarije opustijo in da se ponovno začno pogajanja o samem načrtu. Okrajna gosposka v Velesovem naj bi med tem časom našla tudi ustrezne nadomestne prostore, ki bi jih za potrebe šole začasno najeli. Šlo naj bi za novo zgrajeno stavbo izven Preddvora, obdano tudi z zidano ograjo – v katerem kraju, ni znano. V njej naj bi za potrebe šole najeli dva prostora, letno pa bi morali plačevati 30 goldinarjev najemnine. Škof Wolf je obenem izrazil tudi mnenje, da je bolje denar podružnice v Tenetišah porabiti za nujna popravila na sami podružnici, kot pa da denar posojajo svoji nekdanji župniji.⁷⁶

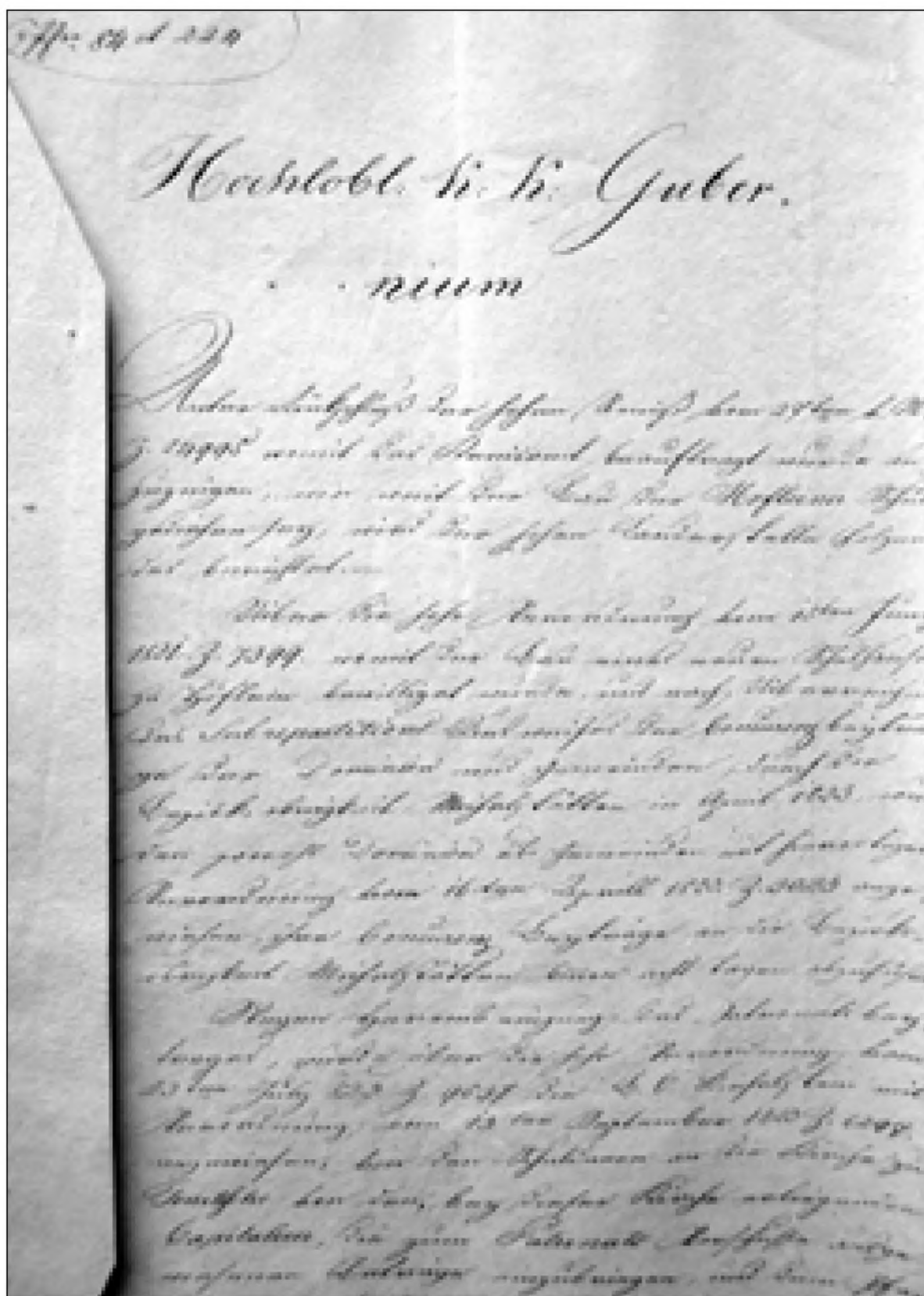
⁷² Navajam le tri primere: SŠM, dokumentacijska zbirka, Register osnovnih šol, Preddvor; *Prav tam*, Šolska mapa OŠ Preddvor, Zgodovina ljudske šole v Preddvoru z dne 27. junija 1940; Tavželj, Šolstvo v Preddvoru, str. 249.

⁷³ Ignacij Holzapfel je bil kaplan v Preddvoru od 1825–1827. Nekaj drobtin o njem v: NŠAL, *ŠAL/Zapuščine duhovnikov*, fasc. 379, Franc Pokorn.

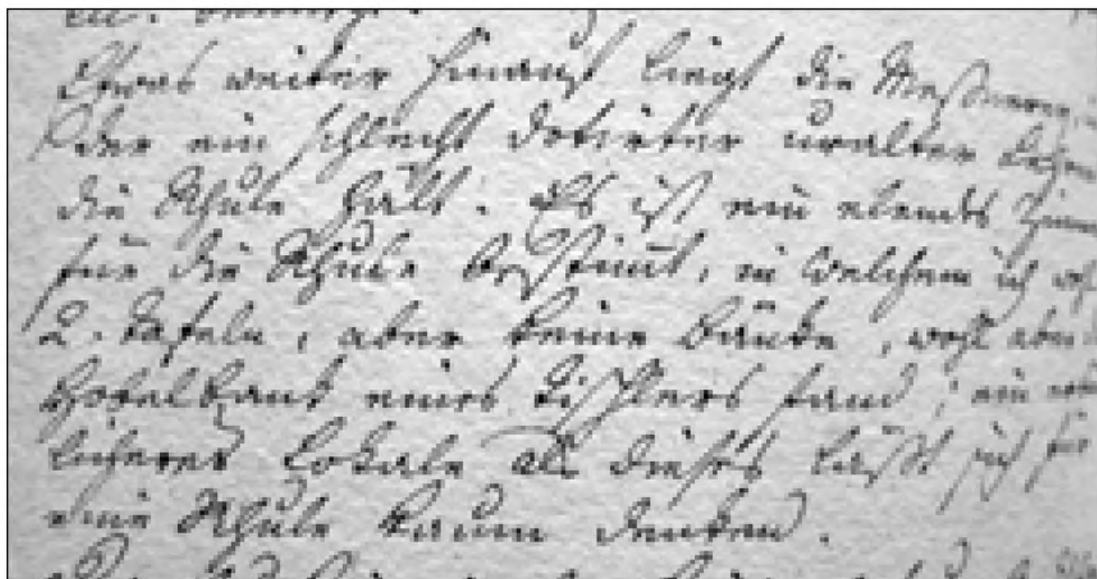
⁷⁴ NŠAL, *ŠAL/VIZ*, fasc. 9, str. 243–244, Vizitacija župnijskega vikariata Preddvor 25. septembra 1826.

⁷⁵ NŠAL, *ŠAL, Ex. Pr.*, fasc. 11, Protokol št. 68, št. 1464/314 z dne 24. novembra 1826.

⁷⁶ AS 14, fasc. 3531 (f. 55/32), dokument št. 5099 z dne 28. februarja 1827.

Poročilo okrajnega urada Ljubljana o gradnji šole
(ARS, AS 14, fasc. 3531 (f. 55/32), dokument št. 6/82 z dne 16. januarja 1827).

Del vizitacije škofa Wolfa o šoli (NŠAL, ŠAL/VIZ, fasc. 9, str. 243–244).

Okrajni urad v Kranju je dobil nalogo, da do 15. maja 1827 sporoči svoje ugotovitve.⁷⁷

Stvari se potem več kot dve desetletji niso premaknile nikamor. Po pregledu najrazličnejšega arhivskega gradiva, ki se dotika preddvorske šole, ni bilo moč najti potrditev za navedbo, da je bila za šolo najdena nadomestna lokacija. Sam se bolj nagibam k domnevi, da so za silo pokrpali staro mežnarijo, v kateri je potem šola životalila nadaljnjih 30 let in čakala boljših časov.

Ko je v Predvor prišel leta 1849 za kaplana Lovro Pintar,⁷⁸ so se razmere začele počasi izboljševati na vseh področjih. Ves čas je imel podporo tako pri svojem nadrejenem – župniku Keržišniku,⁷⁹ kot tudi pri takratnemu preddvorskemu županu Valentinu Nagliču.⁸⁰ Dejaven je bil na vseh področjih. Na njegovo pobudo je bilo med drugim leta 1851 postavljeno današnje župnišče in po njegovih načrtih se je končno začela in dokončala gradnja nove šole. V načrtu je imel tudi povečanje župnijske cerkve sv. Petra, a so mu pretekla dela "vzela" preveč denarja. Zgradil je tudi novo cesto na grad Turn.⁸¹ Odlikoval pa se ni le

po gradbenih delih v župniji, pač pa je bil dejaven tudi na kulturnem in političnem področju. Bil je učitelj prve slovenske pesnice Josipine Urbančič Turnograjske, na Kranjskem pa je bil znan po člankih v Bleiweisovih Novicah, zlasti z gospodarskimi temami. Poznan je bil po sadjereji, saj naj bi imel ob poti na Belo sadovnjak s preko 3.000 sadikami.⁸² Bil pa je tudi deželni poslanec v letih 1867–1874. Poleg vsega naštetega pa je bil tudi rešitelj preddvorskega šolstva. Dejansko je od prihoda v Predvor prevzel tudi učiteljsko mesto, saj je bil takratni učitelj Napret preveč nepriljubljen in zapit. Kraj, ki ga je tako ljubil, da ga je izbral za svoje zadnje bivališče in v katerem je tudi umrl, pa se mu žal še do danes ni primerno oddolžil. Poklonili so se mu le kranjski deželni poslanci in njegovi častitelji s spominsko ploščo ob vhodu v preddvorskou župnijsko cerkev.

Gradnja prve šole

Po letu 1850 so na Kranjskem začeli bolj intenzivno z gradnjami šol: "... tudi ljudske šole – prva podlaga ljudske omike – se množijo od leta do leta in dospevajo čedalje bolj svoj namen..."⁸³ Samo leta 1855 je bilo na Kranjskem zgrajenih 10 novih šolskih poslopij. V petih letih, od 1850 do 1855, se je število otrok, ki so vsak dan obiskovali šolo, povečalo za 40,7%, število otrok, ki so šolo obiskovali ob nedeljah (t. i. nedeljniki), pa za 33,6%.⁸⁴

⁷⁷ Prav tam, dokument št. 5099/1008 z dne 15. marca 1827.

⁷⁸ Lovro Pintar je bil kaplan v Predvoru od 1849–1859. Več o njem v: Rebol, Lovro Pintar, str. 1–2; Delavec, Lovro Pintar – narodnjak v senci, str. 197–209.

⁷⁹ SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Predvor, Zgodovina ljudske šole v Predvoru z dne 27. junija 1940.

⁸⁰ NŠAL, *Matične knjige*, Predvor, RMK 1822–1858, PMK 1771–1790, MMK 1842–1897. Rojen je bil 5. februarja 1825 na Zgornji Beli (pri Kosmatu), umrl pa je zaradi izčrpanosti 17. decembra 1866.; SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Predvor, Zgodovina ljudske šole v Predvoru z dne 27. junija 1940.

⁸¹ AS 792, fasc. 46, Korespondenca: Janko Urbančič, pismo Lovra Pintarja, 1854.

⁸² *Novice*, 1857, št. 20, 11. marec. *Sadjereja, kakor jo v predvorskou šoli že sedem let učimo in Živa priča, da je res treba ljudi sadjoreje učiti* (prispevka Lovra Pintarja).

⁸³ *Novice*, 1857, št. 13, 14. februar. *Šole na Kranjskem*.

⁸⁴ Prav tam.

leto	vsak dan	ob nedeljah
1850	11.272	8.778
1855	19.012	13.219
Razlika (število/v %)	+ 7.740 (40,7%)	+ 4.441 (33,6%)

Povečanje števila šolajočih se otrok je prisililo tudi kranjsko deželno vladu v Ljubljani, da je učiteljem poviševala plače in začela z ljubljansko škofijo pospeševati gradnjo šol. *"Duhovstvo ... je v vsem učiteljem desna roka. Visoka c. k. deželna vlada v zvezi s slavnim škofijstvom si marljivo prizadeva, da se učiteljem pičla plača poviksuje, da se že obstoječe šole pridno obiskujejo in da se pri farah, kjer šol še ni, priprave delajo, da bi se kmali naredile. V dokaz tega naj je, da so v 21 krajih obravnave za nove šole skor že končane, pri 30 farah pa se tudi že snujejo..."*⁸⁵ Popravek dohodkov je doživel tudi preddvorski učitelj, a o tem kasneje.

Konec decembra 1856 je bila za preddvorskega učitelja, organista in cerkovnika izdelana napoved prihodkov in odhodkov. V preddvorski šolski okoliš je tedaj spadalo 11 vasi, in sicer: Preddvor, Nova vas, Mače, Potoče, Tupaliče, Bela,⁸⁶ Hraše, Bašelj in Breg. V 50. letih se je šolski okoliš povečal za šest vasi: za Potoče, vse tri Bele, Hraše in Bašelj. Konec leta 1856 je bilo že 336 šoloobveznih otrok, od tega je bilo 191 fantov in 145 deklet. Razmerje šoloobveznih otrok po vaseh prikazuje spodnja tabela.⁸⁷

vas	fantje	dekleta
Preddvor	13	18
Nova vas	11	14
Mače	12	11
Potoče	15	19
Tupaliče	26	6
Bela	65	44
Hraše	7	3
Bašelj	22	16
Breg	20	14

Grafični prikaz šoloobveznih otrok v Preddvoru leta 1856

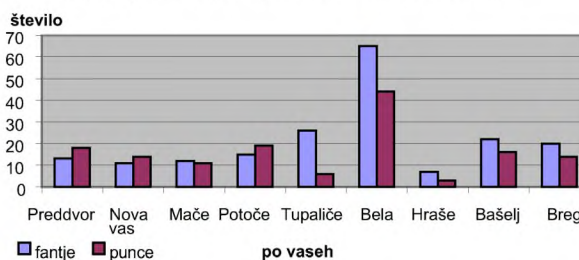

Tabela šoloobveznih otrok leta 1856.

Leta 1858 je preddvorsko trivialno šolo obiskovalo v obeh semestrih v prvem razredu 190 učenec: 98 dečkov in 92 deklic.⁸⁸ Pri učenju naj bi uporabljali le slovenske učne knjige, kot: Abecedna tabla, Abecednik za slovenske šole, Malo berilo, Mali katekizem in Listi evangelji.⁸⁹ Učencem je bila na razpolago še vedno samo ena učilnica, ena soba pa je bila namenjena stanovanju učitelja. Stanje je bilo katastrofalno. Stavba je bila razmajana in neprimerna za bivanje in poučevanje, obenem pa še požarno ogrožena, premajhna, temna in nezračna. Po poročilu knezoškofijskega konzistorija naj bi preddvorska šola delovala v tako žalostnih razmerah kot nikjer drugje v ljubljanski škofiji.⁹⁰

Okrajni šolski nadzornik Edvard Urbančič in šolski odbor, ki je bil oblikovan na preddvorski občini v sestavi župan Valentin Naglič ter odbornika Franc Roblek in Janez Povšnar,⁹¹ so se trudili spremeniti to žalostno stanje. Zaveznika in "garača" so dobili v osebi kaplana Pintarja.

Poleg vseh problemov, s katerimi so se spopadali ob načrtovanju gradnje, so morali rešiti tudi vprašanje, kje bo potekal pouk v času gradnje nove stavbe. Župnik Keržišnik je za ta čas iskal nadomestni prostor v Preddvoru, a je bil pri iskanju neuspešen. Našel naj bi sicer dve možni lokaciji, ki pa bi bili na voljo le v skrajni sili. Posvetoval se je z okrajnim šolskim nadzornikom in kaplanom Lovrom Pintarjem, a sta mu oba ponujeni lokaciji odsvetovala. Rezultat poizvedovanja je sporočil okrajnemu šolskemu nadzorništvu v Kranju,⁹² le-to pa je obvestilo knezoškofijski konzistorij v Ljubljani, ki je obvestilo vzelo na znanje.⁹³

Okrajno šolsko nadzorništvo v Kranju je po neuspešnem iskanju nadomestnih prostorov s strani preddvorskega župnika tudi samo pristopilo k iskanju nadomestnih prostorov, vendar je bilo tudi neuspešno. Zato je župniku Keržišniku in kaplanu

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Zgornjo Belo, Srednjo Belo in Spodnjo Belo dopis obravnava kot eno vas!

⁸⁷ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/122, Fassion über die Einkünfte und Ausgaben des Schul-Organisten- und Messnerdienstes zu Höflein, im Pfarrsprengel Höflein.

⁸⁸ NŠAL, ŠAL/ŽA, Kranj, Spisi, fasc. 34, 1857, dokument št. 185/19 z dne 30. aprila 1857.

⁸⁹ Prav tam, dokument št. 186/20 z dne 30. aprila 1857.

⁹⁰ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/349 z dne 6. oktobra 1856.

⁹¹ Glej opombo št. 87.

⁹² Prav tam, dokument št. 6/335 z dne 11. oktobra 1857.

⁹³ Prav tam, dokument št. 419/415 z dne 21. oktobra 1857.

Pintarju naložilo, da skupaj z okrajnim šolskim nadzornikom Edvardom Urbančičem raziščejo možnost najema prostora za šolo in stanovanja za učitelja do zgraditve nove šolske stavbe v vaseh okoli Preddvora. Okrajno šolsko nadzorništvo v Kranju je bilo namreč v skrbeh, da se ne bi prekinil šolski pouk. Ko je bilo tudi to iskanje neuspešno, je bilo izdano dovoljenje za pouk v stari šoli do zgraditve nove stavbe. In to navkljub katastrofalnemu stanju šolskega poslopja! Svojo odločitev so utemeljili na strahu, da ne bi številni talentirani in sposobni otroci, ki živijo v pred dvorskem šolskem okraju, ostali brez ustrezne izobrazbe.⁹⁴

Ob pripravah na gradnjo je ostalo še vedno glavno vprašanje financiranja same stavbe, še zlasti pa patronatski prispevek ljubljanskega škofa. Preddvorska občina je bila namreč pripravljena iti v novogradnjo šole samo pod pogojem, da bi župnijski patron prispeval izdatna finančna sredstva, saj naj bi bil celoten projekt za samo občino prevelik finančni zalogaj.⁹⁵ Patronatski prispevek se je nanašal na plačilo stroškov gradbenega mojstra,⁹⁶ saj je bila preddvorska župnija *liberae collationis episcopalis*, t. j. izključno ljubljanski škof je imel pravico do imenovanja preddvorskih župnikov.⁹⁷ V istem času je podoben problem nastal tudi v Križah pri Trziču.⁹⁸ Deželna vlada se je po pomoč obrnila na pristojno ministrstvo za bogočastje in pouk. Le-to je sporočilo, da sta občini sami dolžni v celoti financirati novogradnjo, razen v primeru, da bi bil podan ustrezen utemeljen ugovor.⁹⁹ Kljub temu je deželna vlada ljubljansko škofijo prosila za finančno podporo z utemeljitvijo, da se obe občini nahajata v težki finančni situaciji.¹⁰⁰ Škof Wolf je finančno pomoč tudi tokrat odklonil, saj zanjo ni imel ustrezne pravne podlage. Ker pa mu ni bilo vseeno za stanje v župniji, je že leta 1855 poskrbel za izboljšanje njenega finančnega stanja. Povečal je namreč župnijske prihodke s 5% letnim obrestovanjem glavnice 3.000 goldinarjev, "to pa daje upanje, da bo novogradnja uspešno dokončana".¹⁰¹

Pogajanja o novogradnji šole so bila zaključena leta 1856.¹⁰² Načrt je izdelal okrajni gradbeni urad v Kranju, odobrila pa ga je Deželna gradbena direkcija leta 1857. Šolo naj bi postavili na zemljišču, katerega lastnik je bil Urban Keržišnik.¹⁰³ Novogradnjo naj bi po dogovoru nadzoroval inženirski pomočnik Karel Souvan, ki je res prišel nekajkrat v Preddvor in za to dobil tudi ustrezna povračila potnih stroškov.¹⁰⁴

Po načrtu je bila predvidena učilnica za 100 otrok. Deželna gradbena direkcija je imela največ pripomb v načrtu pri postavitvi pečice v kuhinji in peči v učilnici zaradi prevelike temperature in nevarnosti požara. Zahtevana je bila tudi debelejša predelna stena, da bi na ta način postala uporabna tudi shramba. Vse te spremembe pa niso imele nobenega vpliva na predvidene gradbene stroške, česar so se vsi najbolj bali.¹⁰⁵

Stroški gradnje so bili ocenjeni na 3.715 goldinarjev in 33 krajcarjev, pri čemer so za mojstrska dela predvideli stroške v višini 1.882 goldinarjev in 33 krajcarjev, za gradbeni material pa 1.833 goldinarjev.¹⁰⁶

Deželna gradbena direkcija za Kranjsko je imela pripombe tudi glede popravljenega načrta in gradnje po predloženem načrtu ni dovolila. V presojanje so namreč dobili popolnoma spremenjeni načrt. Bil je veliko slabši kot tisti iz leta 1857. Vhod v učilnico je bil namreč predviden iz vrta oziroma dvorišča. Za šolo s 100 učenci in učiteljevo družino je bilo predvideno samo eno majhno stranišče, zato so zahtevali postavitev še enega stranišča na drugi strani dvorišča. Druga soba učiteljevega stanovanja bi bila neogrevana. Na stranišče bi učitelj moral iti na dvorišče skozi vežo in kuhinjo – tudi v slabem vremenu, kot so zapisali. Prav tako je bila napačno zasnovana postavitev dimnika. Za kuhinjo, učilnico in učiteljevo sobo je bil predviden en sam dimnik, a se iz načrta ni dalo ugotoviti, kako bo nanj priključen štedilnik v kuhinji. Pripombe so imeli tudi na debelino stene, obrnjene na dvorišče in debelino stopnic. Ob šoli so predvideli tudi izgradnjo hleva za krave in svinjak ter postavitev gumna¹⁰⁷ in senika. Spremenjen pa ni bil samo načrt, pač pa tudi mesto oziroma parcela,

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ AS 31, fasc. 31/9 (št. 210), dokument št. 23240/4341 z dne 8. decembra 1857.

⁹⁶ Prav tam, dokument št. 16978/3186 z dne 14. septembra 1857.

⁹⁷ Več o podeljevanju cerkvenih služb v: Kušej, *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne Cerkve*, str. 136 sl.

⁹⁸ NŠAL, ŠAL, Ex. Pr., fasc. 17, Protokol št. 80, št. 1895.

⁹⁹ AS 31, fasc. 31/9 (št. 211), dokument št. 3425/580 z dne 11. februarja 1858.

¹⁰⁰ Prav tam, dokument št. 3425/580 z dne 27. februarja 1858.

¹⁰¹ NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 255, Preddvor, leto 1857, Odgovor škofa Wolfa z dne 18. novembra 1857; NŠAL, ŠAL, Ex. Pr., fasc. 17, Protokol št. 80, št. 1909.

¹⁰² AS 31, fasc. 31/9 (št. 210), dokument št. 24583/4568 z dne 9. decembra 1857.

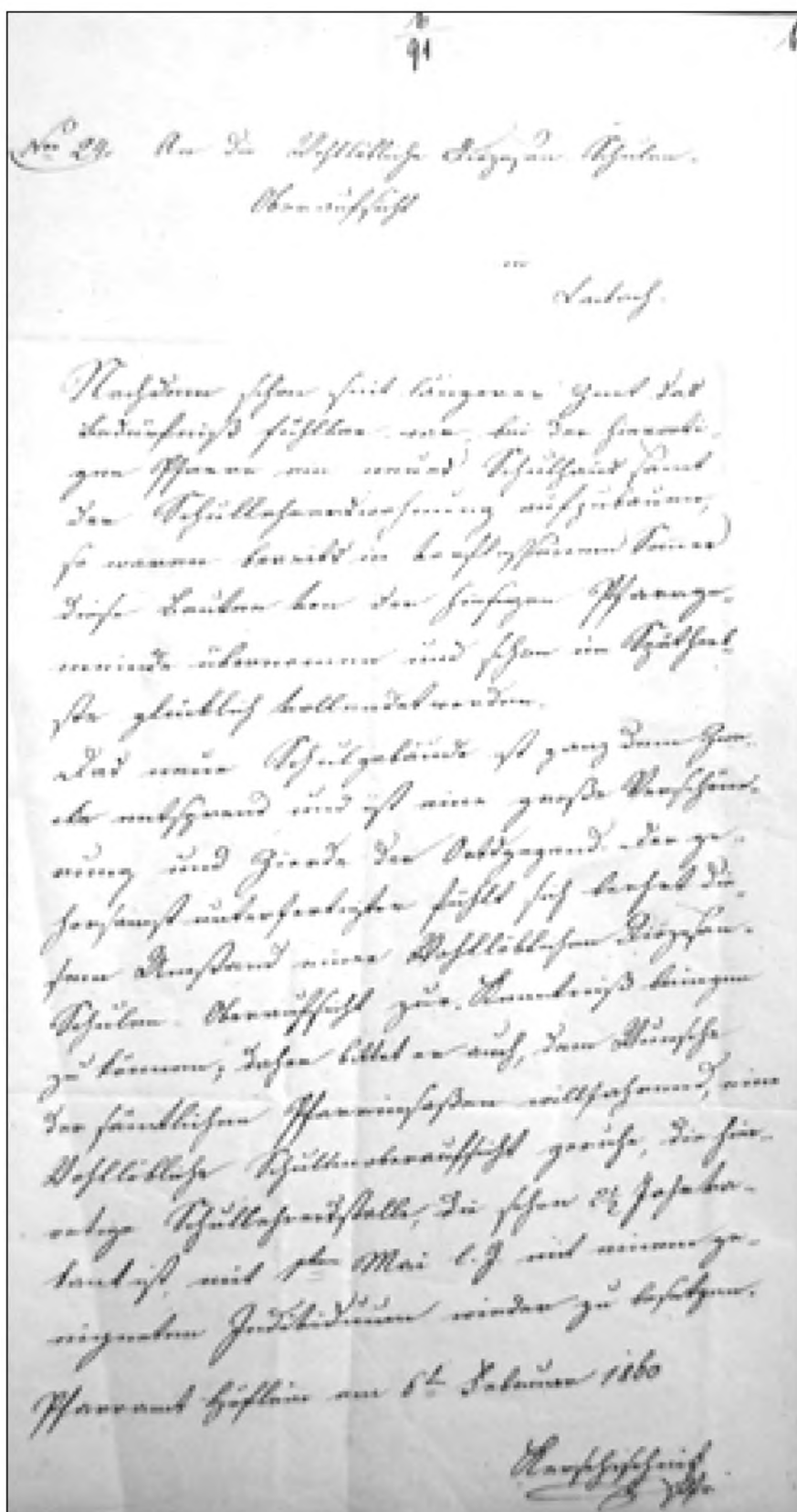
¹⁰³ Prav tam, fasc. 31/9 (št. 211), dokument št. 8967/1689 z dne 18. novembra 1857.

¹⁰⁴ NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 255, Preddvor, leto 1857, Dopis okrajnega urada Kranj št. 43/2009 z dne 18. septembra 1857.

¹⁰⁵ AS 31, fasc. 31/9 (št. 211), dokument št. 3425/580 z dne 4. maja 1858.

¹⁰⁶ Prav tam, dokument št. 3425/580 z dne 18. novembra 1857.

¹⁰⁷ Prostor za mlatenje žita. Glej: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, str. 266.

Slika 9: Župnik Andrej Keržišnik poroča o dokončanju šole (NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, dokument št. 6/91 z dne 6. februarja 1860).

kjer naj bi šola stala. Hram učenosti naj bi postavili na mestu stare, podirajoče se mežnarije. Občina Preddvor je to utemeljevala s precej manjšimi stroški. Šolo naj bi po novem načrtu postavili na zemljišču velikosti 68 klafter in 4 čevlje, po starem odobrenem načrtu pa bi šola merila v dveh nadstropjih 71 klafter in 3 čevlje. Dejansko bi bili stroški po starem načrtu manjši, pri kvaliteti pa je bila že večja razlika. Po občinskem predlogu naj bi uporabili pri novi stavbi kar ostreše podirajoče se mežnarije, nad čemer pa Deželna gradbena direkcija ni bila preveč navdušena. Načrta in s tem gradnje po predlaganih spremembah niso dovolili, pač pa so zahtevali gradnjo po že odobrenem načrtu; v nasprotnem primeru so zahtevali obnovitev postopka pridobivanja dovoljenj.¹⁰⁸

Občina je res predložila nov načrt v preverjanje, a tudi tokrat je Deželna gradbena direkcija imela še nekatere pripombe. Po načrtu sta bili za učitelja predvideni dve sobi, ena pa za cerkovnika. Po mnenju Deželne gradbene direkcije so bile sobe projektirane preveč prostorno, zato so zahtevali prestavitve predelne stene na sredini. Zadovoljna ni bila niti s predvidenimi razmerami na stranišču. Urediti ga je bilo potrebno do take mere, da se ni širil smrad. Predlagano je bilo, da se to prepreči z izdelavo dvojne pregrade. Prav tako se niso strinjali z načrtom kuhinje. Vztrajali so na zmanjšanju prostora, da bi šola tako pridobila priročno skladišče za drva. Dovoljena pa ni bila niti vgradnja predlaganih oken, pač pa so zahtevali vgradnjo drugačnih, kot tudi drugačno okrasitev fasade.¹⁰⁹ Ko je bil načrt končno usklajen in je Deželna gradbena direkcija dala pozitivno soglasje na popravljeni načrt, je deželna vlada dala 1. marca 1859 dovoljenje za začetek gradnje.¹¹⁰

Gradnja nove šole se je začela med 1. marcem in 15. majem 1859. Do 15. maja je bil namreč okrajni urad v Kranju dolžan poročati deželni vladi o začetku del na novi stavbi.¹¹¹ Dela so bila zaključena že pozno jeseni leta 1859.¹¹² Pred izdajo dovoljenja za uporabo nove šolske stavbe s strani deželne vlade pa je bilo na sami stavbi potrebno opraviti še nekatere malenkostne izboljšave.¹¹³

Pri zidavi so morali sodelovati vsi prebivalci župnije oz. ves šolski okoliš. Po ukazu ministrstva za bogočastje in pouk so morali prebivalci sodelovati ali s tlako z delom in živino ali pa z denar-

jem v višini davkov: *"Po ukazu c. k. ministerstva za bogočastje in nauk morajo pri zidanju cerkve ali farovža vsi farani, pri zidanju šole pa vsi v tisto šolo všolani sosesčani tlake z delom in živino se vdeležiti ali pa namesto nje v dnarjih po tolikšni meri plačati kakor plačajo davka..."*¹¹⁴

Na novo stavbo, katere gradnja se je snovala praktično od začetka 19. stoletja, so bili vsi izredno ponosni, saj *"je bila zgrajena namensko, je velika olepšava in v ponos kraju"*.¹¹⁵

Ko je bila gradnja praktično zaključena, je deželna vlada 14. septembra 1860 izdala uporabno dovoljenje za novo stavbo. Obenem je knezoškofijskemu konzistoriju predlagala, da v Preddvor z novim šolskim letom pošlje novega učitelja. Pouk je bil namreč že dve leti prekinjen, saj je knezoškofijski konzistorij pogojeval namestitve novega učitelja z izgradnjo nove šole.¹¹⁶

Nova šolska stavba v Preddvoru je bila ena izmed 12 novih šolskih poslopij, ki so bila na Kranjskem zgrajena leta 1859: *"... to leto 1859 zopet 12 novih šol na Kranjskem zidanih, ktere so ali že popolnoma dozidane ali se bodo pa skoraj dozidale..."*¹¹⁷ Med letoma 1851–1858 je bilo sezidanih kar 66 novih šol, tako da je skupno število šolskih poslopij na Kranjskem doseglo 95.

Dvorazredna ljudska šola

Šoloobveznih otrok je bilo vsako leto več, zato je postajala preddvorska enorazrednica premajhna. Učitelj Ivan Okorn je zato 16. januarja 1886 krajevnemu šolskemu svetu predlagal razširitev enorazredne šole v dvorazrednico. Ta je predlog soglasno podprl, zato so ga poslali okrajnemu šolskemu svetu.¹¹⁸ Enajstega julija 1888 je na zboru okrajne učiteljske skupščine v Kranju učitelj Okorn izvedel, da je bilo deželnemu šolskemu svetu predlagana razširitev enorazrednice v dvorazrednico. Sredi počitnic leta 1888 je nato kranjski deželni šolski svet res dovolil razširitev šole v dvorazrednico in naložil okrajnemu šolskemu svetu komisijski ogled prostorov preddvorske šole.¹¹⁹ Devetnajstega septembra 1890 je svojo odločitev predlagal v potrditev tudi kranjskemu deželnemu odboru. Le-ta je razširitev potrdil na seji 17. de-

¹⁰⁸ AS 31, fasc. 31/9 (št. 211), dokument št. 8967/1689 z dne 4. maja 1858.

¹⁰⁹ Prav tam, fasc. 31/9 (št. 212), dokument št. 3463/675 z dne 22. februarja 1859.

¹¹⁰ Prav tam, dokument št. 3463/675 z dne 1. marca 1859.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/91 z dne 6. februarja 1860.

¹¹³ AS 31, fasc. 31/9 (št. 212), dokument št. 14355/3220 z dne 7. septembra 1860.

¹¹⁴ Novice, 1859, št. 2, 12. januar. Tlaka je bila sicer v osebnem in stvarnem pogledu odpravljena s patentom o zemljiški odvezi že 4. marca 1849. Nekatera bremena so bila odpravljena takoj, za nekatera (tudi cerkvena) pa je bila določena možnost odkupa. Več o tem v: Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, str. 486; Enciklopedija Slovenije, 15, str. 159 in navedena literatura.

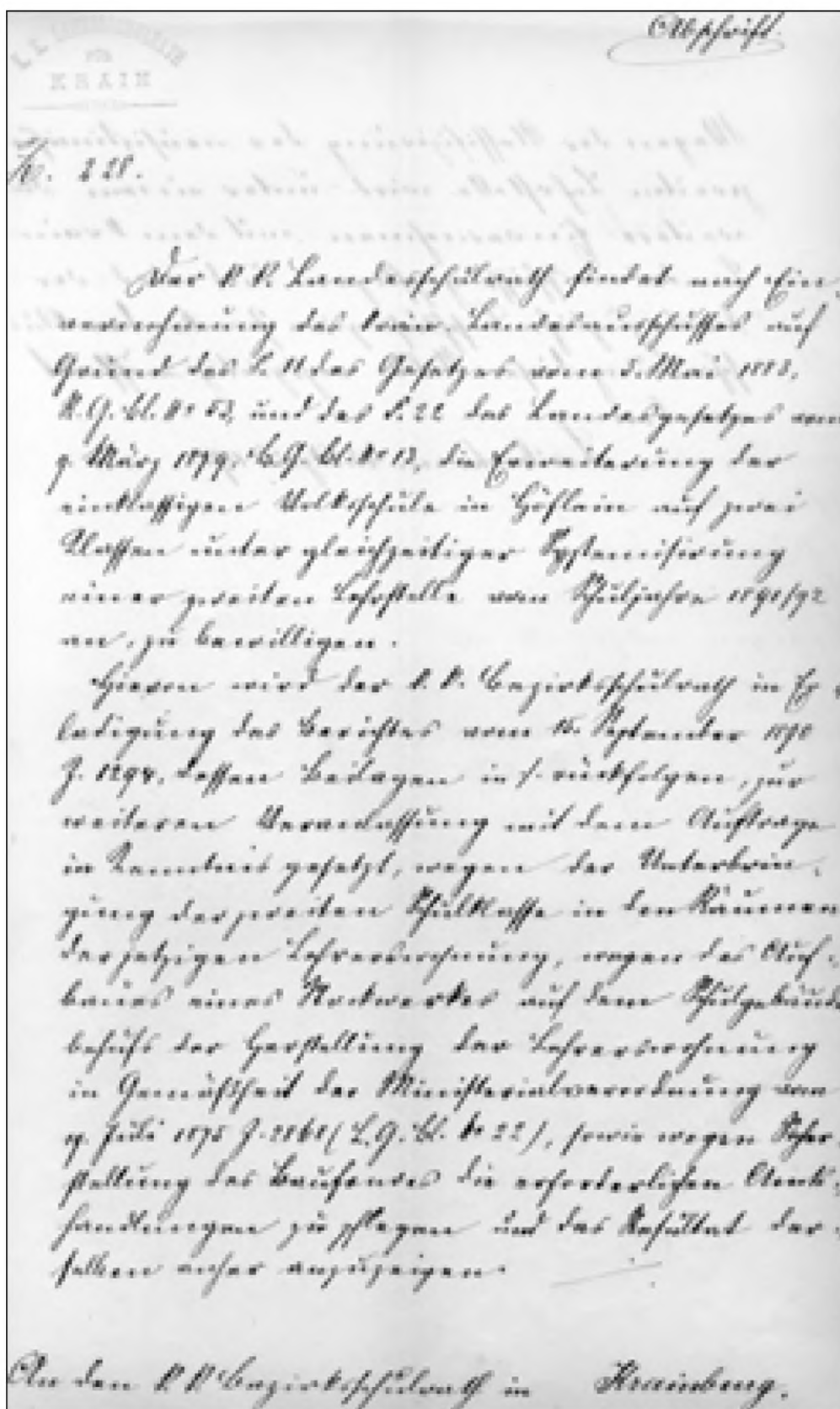
¹¹⁵ Glej opombo št. 112.

¹¹⁶ Prav tam, dokument št. 14355 6/315 z dne 14. septembra 1860; ARS, AS 31, fasc. 31/9 (št. 212), dokument št. 14355/3220 z dne 14. septembra 1860.

¹¹⁷ Novice, 1859, št. 42, 19. oktober. Šolstvo na Kranjskem.

¹¹⁸ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1886.

¹¹⁹ Prav tam, leto 1888.

Sistemizacija novega učiteljskega mesta (ARS, AS 38, III-26, fasc. 237, dokument št. 3062/1290 z dne 13. aprila 1891).

cembra 1890. S tem se je preddvorska enorazredna ljudska šola preoblikovala v dvorazredno.¹²⁰

29. novembra 1890 je nato inženir K. Toman predložil načrt razširitve šole in znesek predvidenih stroškov. Občina je za priprave na gradnjo iz svojega proračuna takoj namenila 300 goldinarjev.¹²¹ Deželni šolski svet je obenem z razširitvijo preddvorske šole svetoval kranjskemu deželnemu odboru tudi sistematizacijo mesta drugega učitelja s šolskim letom 1891/92.

Sedaj je bilo potrebno poiskati prostore za novo učilnico. Okrajni šolski svet je predlagal ureditev druge učilnice v učiteljevem stanovanju,¹²² le-ta pa bi dobil novo stanovanje v novem nadstropju – predvidena je bilo namreč nadzidava šole za eno nadstropje.¹²³ Temu predlogu je pritrdila tudi po sklepu kranjskega deželnega sveta oblikovana komisija, ki je ogled šole opravila četrtega junija 1891. Predlagala je, da se učitelj Okorn preseli iz svojega stanovanja, v njegovem stanovanju pa se pripravi druga učilnica za čas do izgradnje prvega nadstropja.¹²⁴

Dograditev enega nadstropja nad obstoječo šolo je povzročila velike stroške, ki so bili ocenjeni na okoli 5.000 goldinarjev. Občina Preddvor je zato leta 1892 in 1893 zaprosila za dovoljenje za povečanje občinskih davkov za 20%. Kljub povečanju davkov pa je zmanjkalo še okoli 2.000 goldinarjev. Občina in krajevni šolski svet sta zaradi tega zaprosila kranjski deželni odbor za brezobrestno posojilo oziroma za posojilo z znano obrestno mero v vrednosti 2.000 goldinarjev iz deželnega zaklada.¹²⁵ Odgovor je bil pozitiven, toda odgovorni na preddvorski občini so morali pred sprostitev posojila najprej pisno podati pojasnila, na kakšen način mislijo vrniti posojeni znesek.¹²⁶

Občina Preddvor je sklenila odobreno brezobrestno posojilo vrniti v treh letih: 1894–1896 z dvema obrokom po 666 goldinarjev in 66 krajcarjev in enim obrokom v vrednosti 666 goldinarjev in 68 krajcarjev.¹²⁷ Za verodostojnost svojega sklepa so deželnemu odboru v Ljubljani morali poslati tudi zapisnik seje občinskega odbora v Preddvoru, na kateri so sprejeli to odločitev.

Odobreni denar je bil nakazan na račun Davčnega urada v Kranju, dvigniti pa ga je bilo mogoče le ob predložitvi pobotnice, ki sta jo pod-

pisala preddvorski župan in en odbornik, overil pa okrajni glavar ali njegov namestnik.¹²⁸

Finančno je adaptacijo šolske stavbe podprl tudi kranjski deželni zbor s subvencijo iz fonda deželnega zaklada v vrednosti 400 goldinarjev v letu 1892,¹²⁹ 300 goldinarjev v letu 1893¹³⁰ in 100 goldinarji v letu 1895;¹³¹ skupaj z 800 goldinarji.

Gradnja se je začela z julijem 1893.¹³² Šestnajstega julija 1893 je srenjsko predstojništvo prosilo za čimprejšnje izplačilo posojila, ker sami niso imeli dovolj denarja.¹³³ Župnik Janez Debeljak¹³⁴ pa je pri oznanilih 16. julija pozval posestnike – takrat le iz sosesk Bela, Bašlej, Breg in Preddvor, da naj od četrta (20. julija), ko se je odprla opekarna, pa do sv. Ane (26. julija) za potrebe šolske gradnje vozijo opeko: "...vsaki gruntar 500 ceglov".¹³⁵ Dela je prevzel posestnik Jakob Kozelj iz Olševka za vsoto 2.790 goldinarjev, gradbeni material pa je morala zagotoviti občina.¹³⁶ Pozive za pomoč župljanov je župnik ponavljal skoraj vsako nedeljo. Treba je bilo navoziti zadosti opeke, peska in gline. Gradnja je potekala zelo intenzivno. Očitno so župljani poslušali prošnje svojega župnika, ki jih je vsako nedeljo spodbujal, naj marljivo vozijo gradbeni material, da delo ne bo zastalo. Pripraviti je bilo potrebno še stavbeni les in okoli 35.000 opek.¹³⁷ Gradnja je bila dokončana prve dni avgusta 1894.

Stroški gradnje so bili veliki. Denarja je začelo primanjkovati, zato je preddvorski župnik občini dal posojilo v vrednosti 1.000 goldinarjev.¹³⁸ Občina je nato zaprosila kranjski deželni odbor v Ljubljani za dovoljenje, da najame pri Kranjski hranilnici posojilo v vrednosti 1.000 goldinarjev. Vrniti ga je nameravala v treh letnih obrokih v letih 1895–1897,¹³⁹ uporabila pa bi ga za odplačilo dolga

¹²⁰ AS 38, III-26, fasc. 236, dokument št. 7920/2955 z dne 22. septembra 1890.

¹²¹ AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952*, leto 1890.

¹²² AS 38, III-26, fasc. 236, dokument št. 7920/2955 z dne 22. septembra 1890.

¹²³ Prav tam, III-26, fasc. 237, dokument št. 3062/1290 z dne 13. aprila 1891.

¹²⁴ AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952*, leto 1891.

¹²⁵ AS 38, III-26, fasc. 239, dokument št. 2985/937 z dne 20. marca 1893.

¹²⁶ Prav tam, dokument št. 2985/937 z 14. junija 1893.

¹²⁷ Prav tam, dokument št. 7280/2051 z dne 16. julija 1893.

¹²⁸ Prav tam, dokument št. 7280/2051 z dne 7. septembra 1893.

¹²⁹ Prav tam, III-26, fasc. 238, dokument št. 8036/3186 z dne 17. septembra 1892.

¹³⁰ Prav tam, III-26, fasc. 239, dokument št. 7482/2706 z dne 5. avgusta 1893.

¹³¹ Prav tam, III-26, fasc. 241, dokument št. 3538 z dne 1. aprila 1895.

¹³² AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952*, leto 1893.

¹³³ AS 38, III-26, fasc. 239, dokument št. 7280/2051 z dne 16. julija 1893.

¹³⁴ Janez Debeljak je bil župnik v Preddvoru od 1868–1901. Nekaj drobtin o njem v: NŠAL, *ŠAL/Zapuščine duhovnikov*, fasc. 379, Franc Pokorn (včasih NŠAL, *ŠAL/Zgodovinski zapiski*, fasc. 39, Pokorn, Preddvor).

¹³⁵ ZAP, *Oznanična knjiga 1892–1899*, oznanila na VIII. nedeljo po binokostih (16. julij 1893). Zahvaljujem se preddvorskemu župniku Mihi Lavrincu, ki mi je omogočil dostop do župnijskega arhiva.

¹³⁶ AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952*, leto 1893.

¹³⁷ AS 38, III-26, fasc. 238, dokument št. 8036/3186 z dne 25. avgusta 1892.

¹³⁸ Prav tam, XI-4, fasc. 1901, dokument št. 12188 z dne 18. decembra 1894.

¹³⁹ Prav tam, XI-4, fasc. 1900, dokument št. 6832 z dne 26. junija 1894.

pri župniku Debeljaku. Kranjski deželni odbor je prošnjo odobril četrtega julija, zopet pa je bilo potrebno poslati zapisnik občinske seje, na kateri je bil sprejet sklep o vračanju posojila.¹⁴⁰

Celotni stroški nadzidave preddvorske ljudske šole so po popravku z dne 17. novembra 1894 znašali 6.083 goldinarjev in 20 krajcarjev.¹⁴¹

Pregled ustreznosti novozgrajenega hrama učenosti se je vršil 12. novembra 1894 *"pod budnim očesom"* c. kr. okrajnega glavarja dr. Mihaela Gstettenhoferja in inženirja F. Bloudka.¹⁴² Otvoritev prenovljenega šolskega poslopja je bila v četrtek, 15. novembra. Ob deveti uri dopoldne je kranjski dekan Anton Mežnarc krenil v sprevedu iz šole proti župnijski cerkvi, kjer je daroval sv. mašo. Po sv. maši je bil blagoslov šole, ki je bila s tem predana svojemu namenu. Sprevedu in slovesnosti v cerkvi so se učenci morali obvezno udeležiti, povabljeni pa so bili tudi njihovi starši.¹⁴³ Slovesnosti sta med drugim prisostvovala tudi okrajni glavar dr. Mihael Gstettenhofer in okrajni šolski nadzornik Andrej Žumer.¹⁴⁴

Nova šola je imela sedaj na voljo tri učilnice in je morala služiti le šolskim namenom. Po odloku c. kr. okrajnega šolskega sveta z dne 20. decembra 1894 so tretjo učilnico namenili potrebam telovadnice; prej namreč za telovadbo ni bilo ustreznega prostora.¹⁴⁵

Trirazredna ljudska šola

Število šoloobveznih otrok v Predvoru se je stalno povečevalo. Konec šolskega leta 1911/12 je oba razreda vsak dan obiskovalo že 228 učencev. Začele so se debate o preureditvi šole oziroma šolskega pouka.

Krajani vseh treh Bel so razmišljali o ustanovitvi nove ljudske šole za vasi Zgornja, Spodnja in Srednja Bela, Bašelj in Hraše s sedežem na Zgornji Beli,¹⁴⁶ a so vsa poizvedovanja in načrtovanja v to smer kmalu ustavili, saj sta se tako občina kot tudi krajevni šolski svet izrekla proti temu predlogu. Prvič zato, ker je bila zadosti oddaljena (4 km) le vas Hraše, drugič pa zato, ker bi iz te vasi vsakodnevno oziroma v nedeljsko šolo v 5 letih hodil samo en otrok.

Ko so odgovorni videli, da z odprtjem nove šole ne bo nič, je bil podan predlog o razširitvi obstoječe dvorazrednice v trirazrednico. Predlog so

utemeljevali s številom učencev in določbami šolskega zakona iz leta 1883. Za tretji razred je bil na voljo tudi prostor v sami šoli. Po nadgradnji šole v letu 1894 so bile na voljo namreč tri učilnice. Še preden je bilo izdano dovoljenje za razširitev, so naročili tudi novo opremo za bodoči razred. Naročenih je bilo nekaj novih šolskih tabel in šolskih klopi, ki jih je naredil mizar Josip Kern iz Zgornje Bele.¹⁴⁷ Predlog za razširitev šole je 21. julija 1912 podprla najprej lokalna komisija, 16. oktobra pa je predlog podprl tudi kranjski deželni odbor in naročil kranjskemu deželnemu šolskemu svetu izpeljavo omenjene razširitve. Na podlagi te odločitve je bilo sistematizirano tudi tretje učiteljsko mesto.¹⁴⁸ Je pa šola s tem izgubila prostor za telovadnico, saj se je morala umakniti tretjemu razredu. Posledica tega je bila, da se telovadba po razširitvi šole ni več poučevala.¹⁴⁹

Novembra 1912 je bila po določilih ministrske odredbe iz aprila 1885 tudi v Predvoru ustanovljena Kmetijsko-nadaljevalna šola za odraslo mladino. Na njej so poučevali zemljepis, kmetijsko računstvo in spise, državljanstvo, narodno gospodarstvo, kmetijsko živinstvo in rastlinstvo. Poučevanje te šole je prevzel nadučitelj Mihelič, ki se je v ta namen udeležil učiteljskega kmetijsko-nadaljevalnega tečaja na Grmu pri Novem mestu.¹⁵⁰

V šolskem letu 1912/13 so kupili novo šolsko zastavo, za katero so odšteli 240 krajcarjev, prvi razred pa je dobil nove šolske klopi.¹⁵¹

Trirazrednica je začela delovati z začetkom šolskega leta 1913/14. Prva dva razreda sta imela nižjo in višjo skupino, tretji razred pa je potekal le v eni skupini.¹⁵²

Leta 1913 je bil podan tudi predlog, da se šolo elektrificira. Ko so v šolskem letu 1911/12 na šoli uvedli kmetijsko-nadaljevalni tečaj za odrasle mladence, se je pouk vršil v zimskem času ob nedeljah in praznikih po popoldanskem opraviilu v cerkvi. Na tem tečaju so poučevali med drugim tudi pisne vaje in branje. Zadnje pa je velikokrat odpadlo, pa ne zaradi pozne ure, pač pa zaradi teme. Šola je bila namreč brez elektrike. Ker so vaščani občine želeli, da se s poukom nadaljuje, so se za pomoč obrnili na Gilberta Fuchsa, lastnika graščine Hrib. Le-ta je namreč postavil majhno elektrarno in je bil šoli pripravljen elektriko odstopiti brezplačno. Obenem so imeli namen elektriko priključiti tudi v župnišću in cerkvi. Na šoli naj bi postavili tudi javno luč, ker je stala sredi vasi.

¹⁴⁰ Prav tam, dokument št. 6832 z dne 4. julija 1894.

¹⁴¹ Prav tam, III-26, fasc. 241, dokument št. 3538 z dne 14. marca 1895.

¹⁴² AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, leto 1894.

¹⁴³ ŽAP, *Oznanična knjiga 1892–1899*, oznanila na XXV. nedeljo po binkošti (4. november 1894).

¹⁴⁴ AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, str. 3.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 5.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 70.

¹⁴⁷ Prav tam.

¹⁴⁸ AS 38, III-26, fasc. 266, dokument št. 24195 z dne 5. novembra 1912; Prav tam, dokument št. 22247 z dne 29. oktobra 1912.

¹⁴⁹ AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, leto 1912/13, str. 77.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 71.

¹⁵¹ Prav tam, str. 79.

¹⁵² Prav tam, str. 80.

St. 62. / 2

Šola Vojna
dne 9. Febr. 1913.

Višoki učilni odbor, zbiranje Kranjske
Ljubljani!

Šolske svetlice s hranavono pravi, da bi se priinja
bukajinskega krajnega šolskega sveta s dne 27. jan. 1913
padi priporočilo pri napeljavi električne razsvetljave s
šolskemu postopku, jimpri; mogoče je.

Čeprav gradnik Gilbert Luchs je na priinja nijsi
priporočila s grom na kmetijsko napeljavat šole,
ki se je morala leta samo prija razsvetljave oprebiti,
obljubil, da bo brezplačno postopil električni tok, la
napeljava naj bi se hotel krajni šolski svet. V la namen
je na svoje stroške postavil s Lunaja montaža, kateri
je dne 4. t. m. šolske postopke pregleval in odločil staviti
Kamni.

Ker pa krajni šolski svet ne more vseh stroškov,
stati letni leta ne, ki se imel tudi razsvetljavi šole s

Prošnja za podporo pri napeljavi elektrike (ARS, AS 38, III-26, fasc. 267,
dokument št. 2435 z dne 9. februarja 1913).

Predvideni stroški so znašali okoli 1.000 kron. Če bi načrt speljali v predvideni obliki, bi bili stroški precej manjši, kot če bi napeljali elektriko samo v šolo. Fuchs je na svoje stroške poklical monterja iz Dunaja. Ta je četrtega februarja 1913 pregledal šolsko poslopje in določil mesta za postavitev žarnic. Fuchs je bil pripravljen na brezplačen priklop samo v tem trenutku, kasneje ne več, zato sta šolski upravitelj Mihelič in krajevni šolski svet zaradi pomanjkanja sredstev (leta 1913 je namreč preddvorska šola imela zaradi razširitve na tri razrede večje stroške) zaprosila kranjski deželni odbor za primerno posojilo. Prošnja je bila 17. februarja zavrnjena z utemeljitvijo, da dežela v ta namen nima potrebnih sredstev.¹⁵³ Kakšne so bile reakcije po prejetju tega sklepa, ni bilo moč ugotoviti, toda dejstvo je, da je bila elektrika jeseni istega leta v šolo vendarle napeljana. Žarnica je prvič zasvetila 13. novembra 1913.

Spomladi leta 1914 so šolo na novo prebelili, vrt pa ogradili z novo betonsko in žično ograjo. Malenkostno so preuredili tudi notranje prostore. Zazidali so vrata v sobo za učila, prebila pa so se vrata iz spodnje kuhinje. Prav tako so vzdicali nov kotel za pranje v spodnji kuhinji in pripravili vse ostalo za pričetek gospodinjsko-kuharskega tečaja za ponavljalno šolo, ki ga je predlagal nadučitelj Mihelič po navodilih ministrske odredbe iz februarja 1912. Žal je pričetek novega tečaja preprečil začetek prve svetovne vojne.¹⁵⁴

Po elektrifikaciji šole je prišel na vrsto še vodovod. Krajevni šolski svet je namreč leta 1918 zaprosil kranjski deželni odbor za denarno podporo pri napeljavi vode v šolsko poslopje.¹⁵⁵ Odgovor kranjskega deželnega odbora je žal ostal neznan, saj dokumentov o tem zaenkrat ni bilo moč najti. Zato zaenkrat ne moremo natančno ugotoviti, kdaj je šola dobila priključek na vodovod, zagotovo pa leta 1936, ko je bil napeljan vodovod po Preddvoru.

Za časa 1. svetovne vojne pouk v Preddvoru ni potekal redno; leta 1917 je trajal samo šest mesecev, leta 1918 pa osem mesecev. Redno pa je delovala ponavljalna šola.¹⁵⁶ Učenci so po odloku ministrstva za nauk in bogočastje morali v času vojne opravljati tudi poljska dela, tako da jih velikokrat ni bilo v šolo. Učenke so za potrebe vojakov pletle zimsko obleko, odeje in slamnice.¹⁵⁷ Nabirati je bilo treba suho sadje, koprive, robidovo

in jagodovo listje za čaj. Delali so tudi papirnate ovijalke za noge in podplate iz časopisnega papirja, ki so jih vojaki uporabljali proti mrazu. Po vaseh so zbirali različne kovinske ostanke, jedilni pribor in posodo, ki jo ljudje niso več rabili. Zbiralo se je tudi vreče, da so jih vojaki na italijanski fronti lahko napolnili s peskom in jih uporabili za kritje. Čas pouka je po odloku deželnega šolskega sveta zaradi vojnih razmer urejal krajevni šolski svet glede na krajevne razmere.¹⁵⁸ Učenci so morali od leta 1915 tedensko v šolo za potrebe vojske prinašati tudi denarne darove, ki so znašali od 2 vinarja do 1 krajcarja.¹⁵⁹ Delali so tudi za potrebe Rdečega križa in Sklada za pomoč vdovam in sirotam padlih junakov.¹⁶⁰ Zbirali so tudi božična darila in perilo.¹⁶¹

Vojska je v času prve svetovne vojne šolske prostore zasedla tudi v Preddvoru, zato je bil pouk moten. Velikokrat je potekal le enkrat tedensko, šolsko leto pa se je tudi prej končalo, npr. leta 1915 že 12. junija.¹⁶² Leta 1918 je vojska zasedla skoraj celotno šolsko poslopje. Šoli je tako ostala na voljo za vse tri razrede le ena učilnica.¹⁶³

Zaradi vojnih razmer je bil leta 1916 zaradi varčevanja z gorivom uveden poletni čas med 1. majem in 30. septembrom. Ure je bilo potrebno premakniti za eno uro naprej, 30. septembra pa so jih potem vrnili nazaj na srednjeevropski čas.¹⁶⁴

Učitelji so po odloku ministrstva za nauk in bogočastje po potrebi morali ustanoviti otroška zavetišča in zabavišča,¹⁶⁵ leta 1917 pa so morali poleg zvonov po cerkvah za potrebe vojne oddati tudi šolski zvonec. Po šolah je bil tega leta uveden tudi protialkoholni pouk.¹⁶⁶

Učitelji so prav tako kot ostali ljudje trpeli pomanjkanje. Med vojno so prejeli posebne vojne draginjske doklade, ki so bili na začetku leta 1918 ukinjeni. Ostala jim je le borna predvojna plača, s katero so se morali znati, kakor so vedeli in znali. Odnos države lepo kaže naslednji zapis v šolski kroniki: "*Učitelj, tu imaš namesto kruha – kamen!*"¹⁶⁷

Po koncu prve svetovne vojne je bila namesto nemščine kot učni jezik ljudskih šol uvedena slovenščina. Novim razmeram so priredili tudi pouk zgodovine. Večji poudarek je bil dan slovenski in jugoslovanski zgodovini. Svoj dan pa so leta 1918 doživeli tudi učitelji v ljudskih šolah. 30. decembra

¹⁵³ AS 38, III-26, fasc. 267, dokument št. 2435 z dne 9. februarja 1913; *Prav tam*, Potrdilo Frana Lakmayerja z dne 28. januarja 1913.

¹⁵⁴ AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, str. 85.

¹⁵⁵ AS 38, Indeks št. 283: M–Z (1918), dokument št. 12241.

¹⁵⁶ NŠAL, *ŠAL/VIZ*, fasc. 15, Vizitacija 1919, dokument št. 33, Promemoria. Predvor 1919.

¹⁵⁷ AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, leto 1917/18, str. 111.

¹⁵⁸ Prav tam, str. 92–98.

¹⁵⁹ Prav tam.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 106.

¹⁶¹ Prav tam, str. 110–111.

¹⁶² Prav tam, str. 100.

¹⁶³ Prav tam, str. 109.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 99.

¹⁶⁵ Prav tam, str. 100.

¹⁶⁶ Prav tam, str. 106–107.

¹⁶⁷ Prav tam, str. 110.

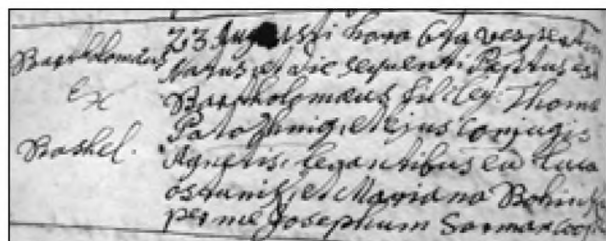
1918 so bili namreč na seji narodne vlade SHS izenačeni v plačah z državnimi uradniki.¹⁶⁸

V oktobru in novembru 1918 je tudi med pred-dvorskimi učenci razsajala t. i. španska gripa. Obo-lelo je zelo veliko učencev, zato je bil več kot tri mesece pouk okrnjen, nekaj časa pa celo preki-njen.¹⁶⁹

Preddvorska šola je bila leta 1920 razširjena v štirirazrednico, leta 1921 pa v petrazrednico. Leta 1927 je postala zaradi pomanjkanja otrok zopet šti-rirazrednica. Leta 1923 je pouk že potekal od 1. septembra do konca junija – kot danes.¹⁷⁰

Preddvorski učitelji

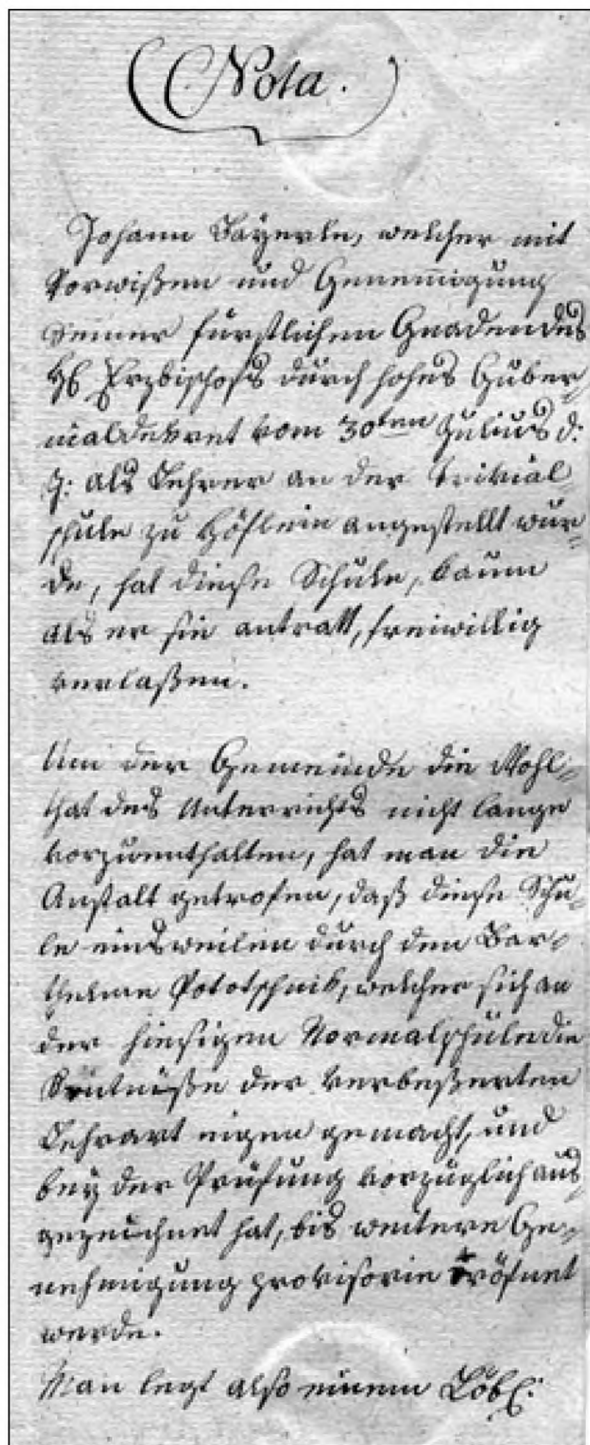
Prvi učitelj v Preddvoru, ki ga lahko dokaže-mo, je bil Janez Bajerle. O njem ni najti skoraj nobenih podatkov. Na mesto učitelja trivialne šole v Preddvoru je bil imenovan na predlog prvega ljubljanskega nadškofa Mihaela Leopolda barona Brigida¹⁷¹ z dekretom gubernija dne 30. julija 1788. Toda še preden se je na novo službo lahko privadil, je iz neznanih razlogov svojo službo prostovoljno zapustil kmalu po začetku šolskega pouka novembra 1788, t. j. v slabih 14 dneh.¹⁷²

Vpis rojstva Jerneja Potočnika v rojstni knjigi (NŠAL, Matične knjige, Preddvor, RMK 1760–1771, str. 23v).

Preddvorski "veljaki" so se zavedali, da pre-dolgo odlašanje z nadaljevanjem pouka ne bo dobro, zato je bil kot začasni učitelj še istega leta nastavljen domačin Jernej Potočnik. Posebej je treba poudariti, da je bil on po vrstnem redu drugi preddvorski učitelj in ne prvi, kot se je domnevalo do sedaj. Rodil se je v Bašlju pri Šišenku 23. av-gusta 1762 očetu Tomažu in materi Neži.¹⁷³ Prvo

plačo so mu določili 18. decembra 1792,¹⁷⁴ kakšne dohodke pa je prejemal pred tem, pa do sedaj ni bilo moč ugotoviti.

Prostovoljna odpoved službe učitelja Bajerleta (NŠAL, ŠAL, Spisi II, fasc. 42, 1788, Šolstvo (1–39), dokument št. 38).

¹⁶⁸ Sejni zapisniki Narodne vlade, str. 230; AOŠP, Šolska kronika 1894–1919, str. 115.

¹⁶⁹ AOŠP, Šolska kronika 1894–1919, str. 115–116.

¹⁷⁰ SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Pred-dvor, Šolska popisnica za javne, zasebne, osnovne, me-ščanske šole v Preddvoru z dne 23. decembra 1923.

¹⁷¹ Volčjak, Listine imenovanj ljubljanskih škofov, str. 23.

¹⁷² NŠAL, ŠAL, Spisi II, fasc. 42, 1788, Šolstvo (1–39), doku-ment št. 38, Nota z dne 28. novembra 1788 (Verjetno gre za dopis gubernija knezonadškofijskemu konzisto-riju v Ljubljani).

¹⁷³ NŠAL, Matične knjige, Preddvor, RMK 1760–1771, PMK 1771–1790.

¹⁷⁴ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/112 z dne 25. februarja 1814.

Kot je bilo že omenjeno, je bil Potočnik obenem tudi cerkovnik in organist v župnijski cerkvi. Toda dohodki vseh treh služb mu niso zadoščali za preživljanje družine, zato se je ukvarjal tudi z mizarstvom – resda kar v prostoru, kjer se je vršil šolski pouk – občasno pa tudi kot pisar na graščinah v Preddvoru in njegovi okolici. Čeprav je bil po vrstnem redu drugi preddvorski učitelj, lahko rečemo, da je bil on tisti, ki je vzpostavil šolski pouk in izobraževanje mladine pod Storžičem in Zaplato. Njegovi vztrajnosti se moramo zahvaliti, da je šola v kraju sploh obstala in se razvijala, pa čeprav je bila v času njegovega učiteljevanja kar dvakrat ukinjena. Omenjeno je bilo tudi, da je imel zelo malo učencev. Nekaterim je bil krstni boter. To velja zlasti za otroke staršev, ki so stanovali v bližine mežnarije.

Jernej Potočnik je umrl 30. marca 1827 za posledicami prsne vodenice, star 66 let.¹⁷⁵ Izplačila se denarnih in naturalnih dohodkov, ki jih je prejemal, so bila zato ustavljena,¹⁷⁶ hkrati pa je bilo predlagano, da bi novemu učitelju okrajni urad zaradi slabe plače naturalne dajatve povečal. Preddvorska občina je bila namreč do svojega učitelja zelo mačehovska in za njegovo vzdrževanje ni prispevala prav nobenih sredstev.¹⁷⁷

Učiteljsko mesto je bilo izpraznjeno, zato je bil izdan poziv, da se zainteresirani kandidati prijavijo na prosto mesto. S postopkom se je že kar mudilo, saj se je začetek novega šolskega leta hitro bližal. Toda kandidatov, ki bi se prijavili, ni bilo. Vsi so namreč poznali nemogoče razmere, ki so tedaj vladale v Preddvoru. Kranjskemu dekanu in okrajnemu šolskemu nadzorniku Avgustu Slugi ni preostalo drugega, kot da je imenoval začasnega učitelja. To mesto je bilo dodeljeno Jakobu Praprotniku, ki je v kranjski dekaniji že do tedaj deloval kot šolski pomočnik. Ta rešitev je bila mišljena res kot začasna. Praprotnik je moral namreč opraviti še ustrezno preverjanje usposobljenosti za samostojnega učitelja.¹⁷⁸

Jakob Praprotnik naj bi bil rojen 20. julija 1803.¹⁷⁹ V letu 1825 je dokončal šest mesečno usposabljanje v Ljubljani, toda naslednje leto ni

opravi konzistorialnega izpita za učitelje. Eno leto je bil privatni učitelj na gradu Zalog pri Moravčah.¹⁸⁰ Zaradi predhodne prakse se je z njegovo začasno namestitvijo v Preddvoru strinjal tudi ljubljanski škofijski konzistorij. Na svoje novo delovno mesto je bil imenovan 28. oktobra 1827, službo pa je nastopil z začetkom šolskega leta – verjetno s ponedeljkom 5. novembra 1827. V tem letu je uspešno opravil tudi konzistorialni izpit za učitelje. Iz šolskega sklada mu je pripadla plača v višini 64 goldinarjev in 40 $\frac{1}{4}$ krajcarjev, ki se je izplačevala v polletnih obrokih.¹⁸¹

Po pol leta službovanja v Preddvoru je vložil prošnjo za podelitev redne službe učitelja in organista.¹⁸² Pozitivno mnenje pri okrajnem šolskem nadzorništvu v Kranju je dobil 1. oktobra 1828, zato ga je knezoškofijski konzistorij z dekretom z dne 22. novembra 1828 imenoval za rednega učitelja, organista in cerkovnika župnijske šole v Preddvoru.¹⁸³ Praprotnik pa je želel dobiti dekret o namestitvi tudi s strani deželnega urada,¹⁸⁴ verjetno zaradi boljšega občutka gmotne varnosti. Pri tem je imel podporo ljubljanskega knezoškofa Wolfa in okrajnega šolskega nadzornika Blaznika iz Nakla.¹⁸⁵ Tako želeni dekret je bil potrjen 30. julija 1831.¹⁸⁶

V Preddvoru ni bil več dolgo, ker je bil 5. junija 1834 prestavljen na mesto učitelja, cerkovnika in organista v Šenčur. Preddvorsko delovno mesto je uradno zapustil 30. septembra 1834.¹⁸⁷ Učiteljsko mesto pa ni bilo dolgo izpraznjeno. Nakelški dekan in okrajni šolski nadzornik Blaž Blaznik je za začasnega učitelja, organista in cerkovnika 28. julija 1834 predlagal Gašperja Napreta. Pred tem imenovanjem je ta zasedal enako mesto v Šenčurju, tako da sta si s Praprotnikom samo zamenjala kraj službovanja. Po dokumentu iz leta 1853 naj bi bil imenovan brez ustreznega dekreta, kar pa ne drži.¹⁸⁸

Gašper Napret naj bi bil rojen 1. januarja 1795.¹⁸⁹ Novo službo v Preddvoru je nastopil s prvim oktobrom 1834.¹⁹⁰ Njegovi novi dohodki so

¹⁷⁵ NŠAL, *Matične knjige*, Preddvor, MMK 1802–1842, str. 57. Umrl naj bi 1. aprila 1827 in ne 30. marca. Pri tej MMK gre verjetno za vpise pokopov pokojnikov in ne za datume smrti, zato je prišlo do razhajanja v virih!; NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/37 z dne 6. marca 1828; ARS, AS 14, fasc. 3531 (f. 55/19), dokument št. 3901 z dne 8. februarja 1828.

¹⁷⁶ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/66 z dne 29. maja 1827.

¹⁷⁷ Prav tam, dokument št. 6/66 z dne 29. maja 1827.

¹⁷⁸ Prav tam, dokument št. 6/205 z dne 26. oktobra 1827; ARS, AS 14, fasc. 3531 (f. 55/19), dokument št. 3901 z dne 8. februarja 1828.

¹⁷⁹ NŠAL, *Matične knjige*, Preddvor, Status animarum v PMK 1771–1790.

¹⁸⁰ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/38 z dne 11. marca 1828.

¹⁸¹ Prav tam, dokument št. 1127/205 z dne 8. februarja 1828.

¹⁸² Prav tam, dokument št. 6/38 z dne 11. marca 1828.

¹⁸³ Prav tam, dokument št. 1119/147 z dne 22. novembra 1828.

¹⁸⁴ Prav tam, dokument št. 6/138 z dne 12. marca 1831.

¹⁸⁵ Prav tam, dokument št. 847/138 z dne 20. julija 1831.

¹⁸⁶ Prav tam, dokument št. 17367/6/157 z dne 30. julija 1831.

¹⁸⁷ AS 14, fasc. 3545 (f. 55/15), dokument št. 11238 z dne 18. maja 1835.

¹⁸⁸ NŠAL, *ŠAL/Ž*, fasc. 255, Preddvor, leto 1853, dokument št. 29/2242 z dne 20. oktobra 1853.

¹⁸⁹ NŠAL, *Matične knjige*, Preddvor, Status animarum v PMK župnije 1771–1790.

¹⁹⁰ NŠAL, *ŠAL, Šolstvo*, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 551/95 z dne 18. maja 1835; Prav tam, dokument št. 6/95 z dne 13. maja 1835; NŠAL, *ŠAL, Ex. Pr.*, fasc. 12, Protokol št. 71, št. 779/142 z dne 24. junija 1834.

ostali še vedno enaki, kot jih je leta 1815 prejemal Jernej Potočnik, zato je bil tudi on v težki finančni situaciji.¹⁹¹ Položaj je bil kritičen tudi zato, ker je njegov predhodnik dobil plačilo do konca leta 1834, odšel pa je dva meseca prej. Gubernij je zato od knezoškofijskega konzistorija zahteval, da Praprotnik vrne razliko v normalni šolski sklad. Knezoškofijski konzistorij je omenjeno zahtevo poslal okrajnemu šolskemu nadzorniku v Naklo, ki je moral izterjati vračilo preveč izplačane vsote. V istem času pa so se začeli tudi pogovori o dvigu plače iz normalnega šolskega sklada,¹⁹² ki bi se naj povečali na 130 goldinarjev.¹⁹³

Kot je bilo rečeno, so bili tudi starši šolajočih se otrok dolžni prispevati določen znesek – neke vrste šolnino. Leta 1847 je v zimskem semestru preddvorsk šolo obiskovalo zelo malo otrok, in sicer le 22. Starši dvajsetih otrok so bili lastniki cele oziroma polovične hube, zato so bili obvezani k plačevanju šolnine, ki je znesla tri krajcarje tedensko. Šolo pa sta obiskovala tudi dva otroka kajžarjev, katerih starši so bili oproščeni plačevanja šolnine. Ob koncu zimskega semestra je bilo iz naslova šolnine zbranih skupaj 22 goldinarjev, v poletnem semestru pa 11 goldinarjev, tako da je prispevek staršev v šolskem letu 1847/48 znašal 33 goldinarjev.¹⁹⁴

Leta 1848 so se prihodki preddvorskega učitelja povečali za 26 goldinarjev in 49 krajcarjev.¹⁹⁵ Tako je sedaj učitelj Napret dobival iz šolskega sklada 91 goldinarjev in 29 $\frac{1}{4}$ krajcarjev plače, lokalni prihodki pa so znašali 73 goldinarjev in 11 krajcarjev. Skupaj je na leto od tega povišanja prejemal 164 goldinarjev in 40 $\frac{1}{4}$ krajcarjev.¹⁹⁶

Vse tri službe pa Napret ni opravljal do konca svojega službovanja v Preddvoru, pač pa le do leta 1849. Ker je opravljal tudi cerkovniško službo, mu je bil ves čas na voljo tudi hlapec.¹⁹⁷ Po letu 1849 pa je do konca leta 1853 opravljal samo službo učitelja, pa še to le občasno s poučevanjem najmlajših. Službo organista je prevzel Alojz Potočnik, upokojeni učitelj iz Kranja, mesto župnijskega cerkovnika pa je po dogovoru med učiteljem in

župnijskimi ključarji opravljal cerkovnikov hlapec. Učitelj Napret je s tem izgubil pomemben del dohodkov in je bil v še večji finančni zagati.¹⁹⁸

Glavni razlog za postopno opuščanje svojih služb, nenazadnje pa tudi za zelo slab obisk otrok v šoli se skriva v Napretovi osebnosti. Gašper Napret naj bi bil namreč velik pijanec, povrhu vsega pa še pedofil, ki naj bi dolga leta zlorabljal svoje učence in drugo mladino. Branil naj se ne bi niti starejših. Silil naj bi jih k spolnemu občevanju, zato so se otroci upirali hoditi v šolo, prav tako pa so pošiljanju otrok v šolo nasprotovali njihovi starši. Starši in predstavniki občine naj bi se ob različnih priložnostih večkrat pritoževali na ustreznih mestih, a niso nikoli uspeli.

Preobrat se je zgodil šele takrat, ko naj bi Napret k občevanju nagovarjal Jerneja Valjavca, sina preddvorskega župana. Takrat sta se oglasila tudi cerkovnikov hlapec Janez Šavs, ki je učitelja prav tako obtoževal nadlegovanja in Luka Markun iz Nove vasi. Slednji je obtožil Napreta, da je že pred več leti svojo perverzno izvajal tudi nad njegovim sinom Antonom. Občina je zato skupaj z župnikom Keržišnikom in kaplanom Pintarjem poslala dopis kranjskemu dekanu in okrajnemu šolskemu nadzorniku, v katerem je zahtevala Napretovo takojšnjo brezpogojno razrešitev z mesta preddvorskega učitelja. Kaplan Pintar pa se je prostovoljno javil, da prevzame šolske obveznosti do konca šolskega leta.¹⁹⁹ Sicer pa je Pintar tako ali tako že od leta 1849 večinoma sam poučeval v šoli.

Okrajni šolski nadzornik, kranjski dekan Anton Kos, je reagiral zelo hitro in knezoškofijskemu konzistoriju predlagal takojšnjo Napretovo razrešitev in ukinitvev izplačevanja njegove plače iz šolskega sklada. Predlagal pa je tudi, da Napreta razglasijo za nesposobnega in neprimernega za opravljanje učiteljske službe. Napret se namreč ni poboljšal kljub večkratnim ustnim in pisnim opozorilom, da ne sme zanemarjati šolskih obveznosti. Na podlagi vladnega odloka je bil Napret 30. maja 1854 nato res razrešen učiteljske službe v Preddvoru, prepovedano mu je bilo pa tudi opravljanje učiteljskega poklica.²⁰⁰ Po razrešitvi je kljub obtožbam do svoje smrti četrtega junija 1871 ostal v Preddvoru. Umrl je zaradi starostne oslabelosti.²⁰¹

Do prihoda novega učitelja je šolo v Preddvoru tako reševal kaplan Lovro Pintar.

¹⁹¹ AS 14, fasc. 3545 (f. 55/15), dokument št. 25455 z dne 23. septembra 1835.

¹⁹² NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, Dopis Gašperja Napreta z dne 23. septembra 1835; *Prav tam*, dokument št. 8110 6/90 z dne 9. aprila 1836; *Prav tam*, dokument št. 521/90 z dne 27. aprila 1836.

¹⁹³ AS 14, fasc. 3545 (f. 55/15), dokument št. 11238, Ad gub. N.^{um} 11238 de 835 z dne 30. maja 1835 v dopisu ilirskega gubernija v Ljubljani št. 11238/2183.

¹⁹⁴ *Prav tam*, fasc. 3574 (f. 55/168), dokument št. 23129/4204 z dne 27. maja 1848.

¹⁹⁵ *Prav tam*.

¹⁹⁶ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 153/17 z dne 9. maja 1854.

¹⁹⁷ NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 255, Preddvor, leto 1853, dokument št. 29/2242 z dne 20. oktobra 1853.

¹⁹⁸ *Prav tam*.

¹⁹⁹ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 127/15 z dne 23. aprila 1854.

²⁰⁰ *Prav tam*, dokument št. 153/17 z dne 9. maja 1854.

²⁰¹ NŠAL, *Matične knjige*, Preddvor, MMK 1842–1897, str. 117.

[illegible]

*Zahteva občine in župnije Preddvor za odstavitev učitelja Napreta
(NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, dokument št. 127/15 z dne 23. aprila 1854).*

Lovro Pintar (1814–1875) (ŽAB).

Ker je bilo učiteljsko mesto v Predddvoru sedaj zopet prazno, je bil objavljen razpis za novega učitelja. Zanj so hoteli zagotoviti povečanje dohodkov najmanj do višine 200 goldinarjev. Po več dopisih med gubernijem in knezoškofijskim konzistorijem so novemu učitelju zagotovili plačo v višini 222 goldinarjev in 9 $\frac{1}{4}$ krajcarjev.²⁰²

Knezoškofijski konzistorij v Ljubljani je pred začetkom novega šolskega leta 19. oktobra 1854 le imenoval novega začasnega učitelja, organista in cerkovnika ali po Pintarju: *"kar imam zeta, tako imenujem noviga šomoštra..."*²⁰³ 26-letnega začasnega učitelja v Borovnici Andreja Štamcarja.²⁰⁴ Po njegovem prihodu je Pintar učil le še verouk. Po Pintarjevem opisu je bil Štamcar zelo sposoben: *"...če se bo stanovitno tako deržal, kakor je začel, so predvorci slabodno hvaležni, de so takiga moža dobili... Zaderžanja se posebno lepiga kaže, v šoli kaj priden in se čez in čez po moji metodi ravna, kar mu je tudi g. dehant naročil."*²⁰⁵ Novo službo je nastopil drugega novembra 1854.²⁰⁶ S kaplanom Pintarjem sta bila v zelo dobrih odnosih; skupaj

sta snovala celo knjigo za glasovne vaje, ki sta jo imela namen *"Glasovavnica imenovati"*.²⁰⁷

Kot pri vseh njegovih predhodnikih se je tudi pri Štamcarju zataknilo pri denarju, ki bi ga moral prejemati iz normalnega šolskega sklada. Dogovorjeno povečanje dohodkov še ni bilo pravno formalno potrjeno, zato do aprila ni prejel nobenega denarja in finančne težave so bile tu. Zanj sta se potegnili tako preddvorski župnik kot tudi župan Lovro Valjavec, ki sta se obrnila na knezoškofijski konzistorij. Le-ta je na deželno vlado vložil prošnjo po rešitvi problema v korist marljivega učitelja.²⁰⁸ Problem financiranja iz normalnega šolskega sklada je bil rešen že v začetku maja, tako da se je učitelj lažje osredotočil le na svoje delo. Povečanje plače iz ostalih virov pa je še naprej ostalo odprto.²⁰⁹

Toda Štamcarjev dohodek je bil slab, izdatki pa vsako leto večji. To dejstvo potrjuje tudi dopis Štamcarja ljubljanskemu knezoškofijskemu konzistoriju. V njem je svoj položaj opisal kot žalosten in beden, ker se je moral vsak dan truditi, da so z družino sploh preživeli. Stanje naj bi bilo tako slabo, da je že po dveh letih službovanja v Predddvoru porabil dediščino po svojem očetu, drugače z družino sploh ne bi mogli preživeti. Dejansko naj bi bila njegova plača celo nižja, kot bi morala biti. Prejemal naj bi le 154 goldinarjev, saj občina ni bila v stanju izpolnjevanja svojih obveznosti. Situacije, ko se je moral vsak dan boriti za preživetje, se je Štamcar že po dveh letih naveličal, zato je prosil za premestitev na drugo delovno mesto. V prošnji je zapisal, da naj bi bili v Predddvoru še zelo daleč od dneva, ko bodo sposobni zgraditi novo šolsko stavbo in ustrezno poskrbeti za svojega učitelja.²¹⁰ S premestitvijo se je strinjal tudi okrajni šolski nadzornik, kranjski dekan Anton Kos, ker naj bi se Štamcar v dveh letih službovanja v Predddvoru izredno izkazal.²¹¹

Prošnje po premestitvi ni opustil niti konec leta 1856, ko so preddvorskemu učitelju končno popravili dohodke. Po napovedi so le-ti od konca 1856 znašali 187 goldinarjev in 51 krajcarjev dohodka in 14 goldinarjev odhodkov. Učitelj je dobival tako denarne kot tudi naturalne dajatve. Dohodke je črpal iz različnih dejavnosti. Letni čisti donos od sadovnjaka mu je prinašal 2 goldinarja in 30 krajcarjev, ena senožet pa en goldinar. Prihodki od gozda so znašali 5 goldinarjev. V naturalijah je od treh njiv dobil 1 mernik pšenice v vrednosti enega goldinarja in 18 krajcarjev ter 3 $\frac{1}{2}$ mernika ajde v vrednosti dveh goldinarjev in $\frac{3}{4}$ krajcarjev. Iz

²⁰² NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predddvor, dokument št. 6604 6/314 z dne 30. septembra 1854.

²⁰³ Glej opombo št. 31.

²⁰⁴ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predddvor, dokument št. 6/314 z dne 19. oktobra 1854.

²⁰⁵ Glej opombo št. 31.

²⁰⁶ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predddvor, dokument št. 6/362 z dne 7. novembra 1854.

²⁰⁷ Glej opombo št. 31.

²⁰⁸ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Predddvor, dokument št. 6/105 z dne 28. aprila 1855.

²⁰⁹ Prav tam, dokument št. 7197 3/133 z dne 5. maja 1855.

²¹⁰ Prav tam, dokument št. 6/459 z dne 20. novembra 1856.

²¹¹ Prav tam, dokument št. 358/83 z dne 25. novembra 1856.

normalnega šolskega sklada je dobil 91 goldinarjev in 29 $\frac{1}{4}$ krajcarjev, od drugih davkov pa še 84 goldinarjev in 33 krajcarjev. Od skupne vsote prihodkov je moral odšteti za davke in takse dva goldinarja, za čiščenje šole pa 12 goldinarjev. Tako mu je ob koncu ostalo 173 goldinarjev čistega dohodka. Za kurjavo pa je moral skrbeti sam, medtem ko je skrb za kurjavo v novi šolski stavbi prevzela župnija.²¹² S koncem marca 1857 pa je bil učiteljski dohodek malenkostno še povečan, in sicer na 207 goldinarjev.²¹³ Štamcar pa je kljub temu vztrajal na premestitvi in jo končno tudi dočkal. Devetega septembra 1857 je bil namreč predstavljen za začasnega učitelja v Selca.²¹⁴ Preddvorsko učiteljsko mesto je zapustil 26. oktobra 1857.²¹⁵

Novega učitelja v Preddvoru po odhodu Štamcarja v Selca leta 1857 pa ni bilo. Knezoškofijski konzistorij je namreč obvestil okrajno šolsko nadzorništvo v Kranju, le-to pa tudi preddvorskega župnika Keržišnika, da v Preddvoru ne bodo poslali novega učitelja vse do tedaj, dokler ne bo sezidana nova šolska stavba.²¹⁶ Ko je bilo v pozni jeseni leta 1859 končno le sezidano novo šolsko poslopje, je bilo učiteljsko mesto izpraznjeno že dve leti. Župnik Keržišnik je to omenil tudi škofijskemu šolskemu nadzorništvu in prosil, da bi se mesto učitelja zasedlo čimprej, toda prošnja je ostala neuslišana. Dobil je namreč odgovor šolskega nadzorništva v Ljubljani, da zaradi pomanjkanja učiteljev do konca šolskega leta novega učitelja ne morejo poslati.²¹⁷ Glavni vzrok za pomanjkanje učiteljev pa so bili slabi dohodki in slabe nastanitvene možnosti učiteljev, da ne govorimo o stanju učilnic. Stalno se je govorilo o povečanju učiteljskih dohodkov, nihče pa ni vedel, odkod vzeti.²¹⁸

V začetku oktobra 1860 pa je v Preddvoru le prišla bolj spodbudna novica. Za začasnega učitelja v Preddvoru je bil namreč 8. oktobra imenovan šolski namestnik v Gotenici Anton Kunšič. Novo delovno mesto je nastopil 15. novembra 1860,²¹⁹ potem ko ga je v Gotenici zamenjal Valentin Krek, ki je bil do tedaj začasni učitelj v Dolenjskih Toplicah.²²⁰

Njegovi nasledniki so se potem menjali veliko hitreje, kot v prvi polovici 19. stoletja. Že čez dve leti, 5. novembra 1862, je bil Anton Kunšič predstavljen za začasnega učitelja v Škocjan pri Novem mestu. Umrl je umrl 6. januarja 1878 v Litiji.²²¹ Za Kunšičem je mesto učitelja v Preddvoru zasedel Janez Škerbinc, ki je bil pred tem začasni učitelj v Kropi. Zaradi slabih izkušenj s preddorskimi učitelji v preteklosti je moralo okrajno šolsko nadzorništvo v Kranju spremljati njegovo delo. V primeru, da ne bi vestno opravljal svojega poklica, mu je bilo zagroženo z odpustom.²²² Janeza Škerbinca je 22. aprila 1864 zamenjal Franc Cvek, ki je bil do tedaj dve leti učitelj v Cerkljah.²²³ Učiteljski poklic pa je opravljal le kratek čas, saj je že 13. novembra 1868 v starosti 23 let umrl za posledicami pljučnega edema.²²⁴ Njegovo mesto je nato zasedel Franc Škerbinc, do tedaj učitelj v Kamni Gorici.²²⁵

Leta 1875 je bil za preddorskega učitelja imenovan Anton Cirman, ki je z začetkom šolskega pouka 27. oktobra začel pisati šolsko kroniko.²²⁶ S tem nam je zapustil bogat vir najrazličnejših podatkov. Iz zapisov v kroniki lahko spremljamo število učencev, vremenske razmere, klimo v kraju, ki se je odražala v odnosu prebivalcev do posameznega učitelja, itd. Na ta način so se ohranili pomembni zapisi za sam kraj, sicer bi za vedno izginili v pozabo. Se pa podatki iz kronike krasno dopolnjujejo s podatki iz oklicnih knjig preddorske župnije.²²⁷ Zanimivo je, da je bil Cirman s strani je krajevnega šolskega sveta leta 1879 obtožen, da je učil zoper vero. Anton Cirman je bil 2. junija 1879 predstavljen v Poljane, s poučevanjem do konca šolskega leta pa je nadaljeval kaplan Martin Molek.²²⁸

Antona Cirmana je s 1. septembrom 1879 zamenjal Luka Knific, ki je ob koncu šolskega leta 1881/82 že upal, da bo predstavljen. V šolski kroniki,

²¹² Glej opombo št. 87.

²¹³ Prav tam, dokument št. 660/122 1857 z dne 21. marca 1857.

²¹⁴ Prav tam, dokument št. 1795/267 1857 z dne 6. oktobra 1857.

²¹⁵ NŠAL, ŠAL/ŽA, Spisi, Kranj, fasc. 34, 1857, dokument št. 469/58 z dne 5. novembra 1857.

²¹⁶ Prav tam, dokument št. 1795/267 z dne 6. oktobra 1857.

²¹⁷ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/91 z dne 6. februarja 1860 in odgovor z dne 17. marca 1860.

²¹⁸ Apih, Ustanovitev narodne šole na Slovenskem (drugi del), str. 217.

²¹⁹ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 6/449 z dne 18. novembra 1860.

²²⁰ Prav tam, dokument št. 1822/315 1860 z dne 8. oktobra

1860; Prav tam, dokument št. 1863/330 z dne 8. oktobra 1860.

²²¹ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1878.

²²² NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 1561/351 1862 z dne 5. novembra 1862.

²²³ Prav tam, dokument št. 551/95 1864 z dne 22. aprila 1864; Lapajne, *Od Ilirije do Jugoslavije*, Cerklje 1931, str. 55.

²²⁴ NŠAL, *Matične knjige*, Preddvor, MMK 1842–1897, str. 110.

²²⁵ NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 28/6/2/6, Preddvor, dokument št. 1800/371 1868 iz novembra 1868. Verjetno gre za 26. november 1868, kot je razvidno iz dopisa okrajnemu šolskemu nadzorništvu v Radovljici.

²²⁶ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1875.

²²⁷ ŽAP, Oklicne knjige od 1868–1918.

²²⁸ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1879. Martin Molek je bil kaplan v Preddvoru od 1876–1879. Nekaj drobtin o njem v: NŠAL, ŠAL/Zapuščine duhovnikov, fasc. 379, Franc Pokorn (včasih NŠAL, ŠAL/Zgodovinski zapiski, fasc. 39, Pokorn, Preddvor).

Načrt šolskega okoliša Preddvor (ŠŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Preddvor).

kjer je opisal nehvaležnost in nenaklonjenost kraja do učitelja, se je poslovil z besedami: "...ker niso ne starši ne otroci šoli prijazni ... Nehvaležnost je plačilo sveta! Tedaj: Z Bogom! Preddvor!!" Toda njegovo upanje je bilo zamen. Šolska oblast ga ni hotela prestaviti iz službenih ozirov, t. j. zaradi prevladnega stanovanja, prevelikega števila učencev, ker je bil cerkovnik nastanjen v učiteljevem stanovanju in ker cela župnija ni premogla niti enega šolskega prijatelja.²²⁹

V letu 1882 je ljubljanski knezoškof Janez Zlatoust Pogačar²³⁰ med drugimi vizitiral tudi župnijo Preddvor. V svojem poročilu je nekaj besed namenil tudi preddvorski šoli. Župnik Debeljak ni prav pogosto zahajal med šolske zidove, kar bi kljub liberalnejši zakonodaji v monarhiji moral. Službo kateheta je opravljal kaplan, ki je verouk poučeval tri ure tedensko. Pri svojem delu naj bi bil zelo marljiv.²³¹ Knezoškof Pogačar je spoznal

tudi učitelja Knifica. Ta po njegovem ni bil preveč dober v cerkvenem petju in igranju na orgle.²³²

Marca 1883 je Knific le dobil odlok o premestitvi v Ljubno, a se je premestitvi takoj odpovedal zaradi žalostnih razmer na tamkajšnji šoli. Upanje na zamenjavo pa je še vedno gojil. Ko je julija potekala slovesnost ob 600. letnici Kranjske pod Habsburžani in je šel 16. julija na poti iz Kamnika skozi Luže sam cesar Franc Jožef I., pa je Knific odpeljal šolarje na Luže, da so lahko njegov mimohod počastili s šolsko zastavo s podobo sv. Alojzija. Tega leta je okoli 40 učencev dobilo tudi novo obutev. Pokojna Marija Urbančič je namreč v oporoki za obutev revnih učencev zapustila 100 forintov.²³³

Odlok o razrešitvi s preddvorskega učiteljskega mesta je Luka Knific dobil 22. novembra 1884. Imenovan je bil za nadučitelja na Trati. Odločbe je bil izredno vesel: "Tisučera hvala bodi zato milemu Bogu in 'Mariji pomagaj' za rešenje iz te sovražne sužnosti. Deo gratias!"²³⁴ Mesto začasnega učitelja je po odločbi okrajnega šolskega sveta 24. novembra 1884 zasedel njegov sin, Luka Knific mlajši. "Po

²²⁹ Prav tam.

²³⁰ Volčjak, *Listine imenovanj ljubljanskih škofov*, str. 28; Ambrožič, *Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar*, str. 1-464.

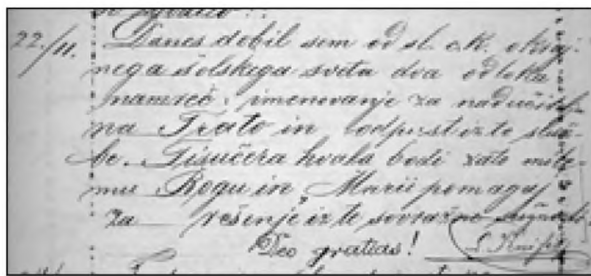
²³¹ NSAL, *ŠAL/Z*, fasc. 256, Preddvor, leto 1882, dokument št. 3/1836, Promemoria über den Zustand der Pfarre Höflein bei der canonischen Visitation derselben durch den hochwürdigsten Fürstbischof Johann Chrisostomus im Jahre 1880.

²³² Prav tam, Bericht über die canonische Visitation der Pfarre (Curatie) Preddvor am 10. August 1882.

²³³ AOŠP, *Šolska kronika 1875-1893, 1919-1952*, leto 1883.

²³⁴ Prav tam, leto 1884.

*krivici za ta kraj imenovani*²³⁵ začasni učitelj je bil nad svojo novo službo razočaran, saj ni bil imenovan na zeleno mesto v Besnici. Poleg tega ni imel za svojo novo službo niti ustreznih kvalifikacij, saj je imel opravljeno le maturo v Kopru. Na mesec je za poučevanje dveh razredov dobil le 25 forintov.²³⁶ Učiteljsko službo v *"šoli tako sovražnem kraju"* je sklenil že po koncu šolskega leta 27. avgusta 1885. Predvdvor in trpljenje na preddvorski šoli je zapustil z olajšanjem, saj *"muka terpela se je za – očeta!!!"*²³⁷

Zapis v šolski kroniki (AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1884/85).

Luka Knifica ml. je 29. septembra 1885 zamenjal Ivan Okorn, do tedaj učitelj v Postojni. Na novo delovno mesto je bil z dekretom deželnega šolskega sveta št. 195 imenovan že 8. marca 1885. Bil je pobudnik razširitve preddvorske šole v dvo-razrednico. Šolsko leto 1885/86 se je zaključilo že na začetku avgusta, da se je lahko začelo popravljati učiteljevo stanovanje. Leta 1886 je šola pridobila šolski vrt. Okoli vrta je bila postavljena ograja, za katero je bilo plačano 155 forintov.²³⁸ Verjetno je bila velikost vrta enaka kot leta 1923, t. j. 575 m².²³⁹ Spomladi leta 1887 so bili storjeni prvi koraki za izselitev cerkovnika Antona Ekarja iz šole.²⁴⁰ V tem letu je bil izvoljen tudi nov predsednik krajevnega šolskega sveta – župnik Debeljak, saj se je staremu predsedniku Blažu Ekarju zmešalo in je bil zato odpeljan v deželno blaznico na Studenec pri Ljubljani.²⁴¹ Leta 1889 je bila preddvorska šola bila zopet obdarovana. Leonia Pesendorfer, roj. Fuchs iz Rottenmanna je namreč poslala 20 forintov za pridne in revne otroke preddvorske šole.

Kranjski deželni šolski svet je 23. aprila 1891 sklenil v Predvdvoru razpisati drugo učiteljsko mesto in ga dohodkovno razporedil v 4. plačilni raz-

red.²⁴² S šolskim letom 1891/92 je novo razpisano mesto zasedla učiteljica Filomena Koceli. Na to mesto je bila imenovana z odlokom okrajnega šolskega sveta 21. avgusta 1891. Drugi učitelj, Ivan Okorn, je ostal v Predvdvoru do konca šolskega leta 1892/93 – do 30. junija 1893, ko je zaključil osemletno službovanje v tem kraju. Tega leta se je šola končala 6 tednov prej kot ponavadi, saj se je prvega julija 1893 začela obnova šolske stavbe.²⁴³

Po zgraditvi novega šolskega poslopja je z začetkom novega šolskega leta novembra 1894 Predvdvor dobil dva nova učitelja. Šolsko vodstvo je prevzel nadučitelj Rudolf Završnik, ki je prišel iz Olševka. Za preddvorskega učitelja je bil imenovan že 13. junija 1893. Mesto drugega učitelja pa je 28. avgusta 1894 kot začasna učiteljica prevzela Albina Prevc, do tedaj pomožna učiteljica v Smledniku.²⁴⁴ Leta 1896 je bila zaradi obolelosti na šesttedenskem bolniškem dopustu.²⁴⁵ Za stalno učiteljico v Predvdvoru jo je deželni šolski svet imenoval devetega oktobra 1896.²⁴⁶ Ponovno je bila na bolniškem dopustu od 4. aprila 1908 do 15. julija. V času njene odsotnosti je kot pripravnica njeno mesto zasedala nekdanja pripravnica v Besnici Karolina Zupančič.²⁴⁷

Leta 1908 je preddvorski šoli smrt odpeljala nadučitelja Rudolfa Završnika. 14. junija je utonil v Kokri. V Predvdvoru je služboval 14 let, t. j. od leta 1894. Začasno je šolsko vodstvo prevzela Karolina Zupančič.²⁴⁸ Z začetkom novega šolskega leta pa je 16. septembra 1908 vodstvo šole prevzela učiteljica Angela Miklavčič.²⁴⁹ Vodja je bila le eno leto, saj je s septembrom z novim šolskim letom 1910/11 vodstvo šole prevzel nadučitelj Josip Mihelič, prej nadučitelj v Št. Lovrencu na Dolenjskem. Angela Miklavčič pa je kmalu po začetku pouka zbolela in odšla na tritedenski bolniški dopust. Toda že konec prvega četrletja je zopet zbolela, zato je dobila bolniški dopust do konca šolskega leta 1910/11. Okrajni šolski svet je zamenjavo našel v izprašani učiteljski kandidatki Davorini Dežela, zato jo je 15. decembra 1910 imenoval na mesto obolele učiteljice Miklavčič. Angela Miklavčič pa je bila očitno preveč bolna za nadaljevanje učiteljske kariere, zato je bila z odlokom deželnega šolskega sveta 30. avgusta 1911 upokojena.²⁵⁰

Na začetku meseca julija 1911 je šolo obiskal domačin, sicer pa duhovnik v Ameriki, Matija Šavs in

²³⁵ Prav tam.

²³⁶ Prav tam.

²³⁷ Prav tam, leto 1885.

²³⁸ Prav tam, leto 1885 in 1886.

²³⁹ SŠM, dokumentacijska zbirka, Šolska mapa OŠ Predvdvor, Šolska popisnica za javne, zasebne, osnovne, meščanske šole v Predvdvoru z dne 23. decembra 1923.

²⁴⁰ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1887.

²⁴¹ Prav tam.

²⁴² AS 38, III-26, fasc. 237, dokument št. 3062/1290 z dne 17. aprila 1891.

²⁴³ AOŠP, Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952, leto 1893.

²⁴⁴ AOŠP, Šolska kronika 1894–1919, str. 4.

²⁴⁵ Prav tam, str. 7. Odlok okrajnega šolskega sveta št. 267 z dne 23. februarja 1896.

²⁴⁶ Prav tam, str. 9.

²⁴⁷ Prav tam, str. 55.

²⁴⁸ Prav tam, str. 59–60.

²⁴⁹ Prav tam, str. 61.

²⁵⁰ Prav tam, str. 63–64.

šoli daroval 100 kron. Omenjeni denar je bil predviden za nakup šolske zastave oziroma šivalnega stroja. Šola je potrebovala denar tudi za druge namene, npr. za šolske izlete. V ta namen sta bila 15. in 21. julija 1912 organizirani veselici v šolskem poslopju. Učenci so deklamirali in odigrali dve gledališki igri, zbrani denar pa so namenili organiziranju izleta v Postojno. Tega leta so za potrebe domoznanskega pouka organizirali izlet tudi na sv. Jakoba. Odpravili pa so se tudi v deželno glavno mesto Ljubljana, kjer so si ogledali tiskarno, knjigovoznico, deželni muzej, cerkve in druge pomembne spomenike. Denar za pot v Ljubljano sta darovala graščak Gilbert Fuchs in župnik Lakmayer.²⁵¹

Po sistematizaciji tretjega učiteljskega mesta zaradi razširitve preddvorske šole v trirazredno ljudsko šolo je okrajni šolski svet devetega septembra 1912 na tretje učiteljsko mesto kot začasno učiteljico imenoval Marijo Novak, nekdanjo pripravnico v Kranju. V Preddvoru je ostala pol leta, do 30. marca 1912. Po odločitvi deželnega šolskega sveta z dne 20. februarja 1912 pa je njeno mesto zasedla Josipina Mihelič-Majde. Pred tem je bila učiteljica v Križah pri Trziču. Na novo delovno mesto, za katerega je sama prosila, je prišla prvega aprila 1912.²⁵² V Preddvoru je ostala do 12. septembra 1922.²⁵³

Kranjski deželni šolski svet je z začetkom šolskega leta 1913/14 zaradi razširitve šole v trirazrednico sistematiziral tretje učiteljsko mesto.²⁵⁴ Novo učiteljsko mesto je po odloku deželnega šolskega sveta zasedla Marija Sajovic, do tedaj začasna učiteljica na Dobravi pri Kropi. Na to mesto je bil imenovana kot začasna učiteljica. V Preddvoru je ostala le do 1. marca 1914, ko je odšla na Šenturško goro, mesto stalnega učitelja pa je po odloku deželnega šolskega sveta zasedla Ljudmila Vizjak-Kovač, do tedaj učiteljica v Loškem Potoku.²⁵⁵ Marija Kovač se je v šolskem letu 1917/18 poročila z nadučiteljem Cirilom Vizjakom. Ob koncu prve svetovne vojne je bila sedaj Marija Vizjak-Kovač po sklepu višjega šolskega sveta z dne 6. julija 1919 št. 8600 prestavljena na Koroško v Št. Peter na Vašinjah. Na njeno mesto pa je kot začasna učiteljica prišla po sklepu okrajnega šolskega sveta št. 944 z dne 3. septembra 1919 Antonija Kuralt, nekdanja nadomestna učiteljica v Predosljah. Tu je ostala do 31. januarja 1931, ko je bila premeščena v Križe pri Trziču.²⁵⁶

²⁵¹ Prav tam, str. 69.

²⁵² Prav tam, str. 69–70.

²⁵³ AOŠP, *Šolska kronika 1875–1893, 1919–1952*, leto 1921/22.

²⁵⁴ AS 38, III-26, fasc. 266, dokument št. 24195 z dne 5. novembra 1912; *Prav tam*, dokument št. 22247 z dne 29. oktobra 1912.

²⁵⁵ AOŠP, *Šolska kronika 1894–1919*, str. 84–85.

²⁵⁶ AOŠP, *Šolska kronika 1919–1952*, šol. leto 1930–31.

Preddvorski učitelji do leta 1919²⁵⁷

št.	ime in priimek	čas službovanja v Preddvoru
1	Johann Bayerle	november 1788
2	Jernej Potočnik	december 1788–30. marec 1827
3	Jakob Praprotnik	28. oktober 1827–5. junij 1834
4	Gasper Napret	28. julij 1834–30. maj 1854
5	Andrej Štamcar	19. oktober 1854–9. september 1857
6	Anton Kunšič	8. oktober 1860–5. november 1862
7	Janez Škerbinc	5. november 1862–1864
8	Franc Cvek	22. april 1864–13. november 1868
9	Franc Škerbinc	november 1868–1875
10	Anton Cirman	27. oktober 1875–2. junij 1879
11	Luka Knific	1. september 1879–22. november 1884
12	Luka Knific ml.	24. november 1884–27. avgust 1885
13	Ivan Okorn	8. marec 1885–30. junij 1893
14	Filomena Koceli	21. avgust 1891–1894
15	Rudolf Završnik	13. junij 1893–14. junij 1908
16	Albina Prevc	28. avgust 1894–1908
17	Karolina Zupančič	4. april 1908–1911
18	Angela Miklavčič	16. september 1908–30. avgust 1911
19	Josip Mihelič	15. september 1910–12. september 1922
20	Davorina Dežela	15. december 1910–1911
21	Marija Novak	9. september 1912–30. marec 1912
22	Josipina Mihelič-Majde	20. februar 1912–12. september 1922
23	Marija Sajovic	15. september 1913–1. marec 1914
24	Ljudmila Vizjak-Kovač	1. marec 1914–6. julij 1919
25	Antonija Kuralt	3. september 1919–31. januar 1931

²⁵⁷ Seznam učiteljev je bil narejen po meni trenutno razpoložljivih virih.

Preddvorska šola in okoliški kraji

Poučevanju otrok v Preddvoru lahko kontinuirano sledimo od leta 1788 naprej. Istega leta se je začelo s poučevanjem tudi v Cerkljah na Gorenjskem (že tri leta kasneje je bila šola zaradi pomanjkanja učencev ukinjena)²⁵⁸ in verjetno tudi v Šenčurju, čeprav naj bi bila šenčurska šola uradno ustanovljena šele leta 1820.²⁵⁹ Preddvorsko šolo je obiskovalo vsaj trikrat manj učencev kot cerkljansko, a je kljub temu preživela – če smo odkriti, samo zaradi prizadevnosti učitelja Potočnika. Ne samo, da so si maloštevilni učenci v šoli pridobili osnovno znanje, tudi kraj kot tak je začel pridobivati. Začel je kulturno in gospodarsko rasti in napredovati. Iz preddvorske šole je izšla vrsta izobražencev.²⁶⁰ Občudovati je treba starše tistih otrok, ki so svoje otroke prvi poslali v šolo. Ostali prebivalci so se jim prav gotovo posmehovali. Le-ti so verjetno tudi precej pripomogli k odlašanju z gradnjo novega šolskega poslopja v letih 1822–1824. Pomanjkanje denarja je bilo le eden izmed vzrokov, ne pa glavni vzrok za status quo. Preprosto ni bilo ne volje ne denarja in ne osebe, ki bi izpeljala ta smeli načrt. Zato pa so kraji v okolici Preddvora imeli s tem več sreče; uspeli so tako v Šenčurju kot tudi v Cerkljah na Gorenjskem.

Da se je začarani krog odvrtil, se Preddvor lahko zahvali svojemu nekdanjemu kaplanu Lovru Pintarju. Brez njega kraj ne bi ujel zaostanka s sosednjimi vasi. Leta 1859 se je nova preddvorska šola že lahko primerjala z novimi šolami v Cerkljah na Gorenjskem, Šenčurju in Naklem – vse so bile dograjene leta 1859 oziroma 1860.²⁶¹ Pri razširitvi šole na več razredov pa je Preddvor omenjene kraje krepko prehitel. To pomeni, da so se ljudje počasi začeli zavedati pomena šole. Šola vasem ni samo jemala, ampak jim je tudi vračala – resda dolgoročno, pa vendar. To pa je bil včasih, sedaj in bo tudi v prihodnje namen vsake šole!

VIRI IN LITERATURA

VIRI

AOŠP – Arhiv Osnovne šole Matije Valjavca Pred-dvor

Šolska kronika 1875–1893 in 1919–1952

Šolska kronika 1894–1919

AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 14 – Gubernij v Ljubljani

AS 31 – Namestništvo v Ljubljani

AS 38 – Deželni zbor in odbor

AS 792 – Gospodstvo Turn pod Novim gradom

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

Matične knjige (MK), župnija Preddvor:

Mrliški matični knjigi (MMK) 1802–1842, 1842–1897

Poročna matična knjiga (PMK) 1771–1790 (Status animarum 1763–1876)

Rojstne matične knjige (RMK) 1760–1771, 1784–1793, 1793–1822, 1822–1858

ŠAL, Ex. Pr.

ŠAL, Spisi II.

ŠAL, Šolstvo

ŠAL/VIZ

ŠAL/Zapuščine duhovnikov

ŠAL/Ž, Preddvor

ŠAL/ŽA, Spisi, Kranj

SŠM – Slovenski šolski muzej, dokumentacijska zbirka

Register osnovnih šol, Preddvor

Šolska mapa OŠ Preddvor

ŽAB – Župnijski arhiv Breznica
fotografija Lovra Pintarja

ŽAP – Župnijski arhiv Preddvor
Oznanične knjige 1868–1918

ČASOPISI

Novice, XV, št. 13, 14. februar 1857

Novice, XV, št. 20, 11. marec 1857

Novice, XVII, št. 2, 12. januar 1859

Novice, XVII, št. 32, 10. avgust 1859

Novice, XVII, št. 42, 19. oktober 1859

²⁵⁸ Lapajne, *Od Ilirije do Jugoslavije*, str.7; <http://users.volja.net/tomusic/cerklje/zgodovina.htm>.

²⁵⁹ Ciperle, *Šolstvo v Šenčurju*, str. 288.

²⁶⁰ Roblek, *Kulturno in športno življenje v Preddvoru*, str. 178–182.

²⁶¹ <http://www2.arnes.si/~conaklokr/>.

INTERNET

<http://users.volja.net/tomusic/cerklje/zgodovina.htm>
<http://www2.arnes.si/čonaklokr/>

LITERATURA

- Ambrožič, Matjaž: *Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar : njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev*. Acta Ecclesiastica Sloveniae, 25. Ljubljana : Inštitut za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti, 2003.
- Apih, Jožef: Ustanovitev narodne šole na Slovenskem (drugi del). *Letopis matice slovenske*, 27, 1895, str. 146–233.
- Ciperle, Jože: Šolstvo v Šenčurju in okolici do leta 1945. *Kranjski zbornik : 1990* Kranj : Skupščina občine Kranj, 1990.
- Delavec, Mira: Lovro Pintar – narodnjak v senci. *Kronika*, 53, 2005, št. 2, str. 197–209.
- Dolar, France M.: Drobci iz zgodovine župnije Preddvor. *Preddvor v času in prostoru : zbornik občine Preddvor* (ur. Tone Roblek). Preddvor : Občina, 1999, str. 105–121.
- Enciklopedija Slovenije*, 7, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1993.
- Enciklopedija Slovenije*, 8, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994.
- Enciklopedija Slovenije*, 9, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995.
- Enciklopedija Slovenije*, 12, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998.
- Enciklopedija Slovenije*, 15, Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001.
- Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne Cerkve : s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana : Juridčna fakulteta, 1923.
- Lapajne, Josip: *Od Ilirije do Jugoslavije : spomenica Davorin Jenkove narodne šole v Cerkljah pri Kranju : 1788–1891 : 1811–1931*. Cerklje : Cerkljanska šola, 1931.
- Rebol, Frančišek: Lovro Pintar. *Dom in svet*, 12, 1899, št. 1, str. 1–6.
- Roblek, Tone: Kulturno in športno življenje v Preddvoru. *Preddvor v času in prostoru : zbornik občine Preddvor* (ur. Tone Roblek). Preddvor : Občina, 1999, str. 177–214.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.
- Schmidt, Vlado: A. Linhart kot okrožni šolski nadzornik. *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 143–154.
- Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 1. del, 1. ponatis. Ljubljana : Delavska enotnost, 1988.
- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželni vlad za Slovenijo: 1918–1921, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919* (ur. Peter Ribnikar). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana : DZS, 1994.
- Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I. : katalog stalne razstave*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1988.
- Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja II. : katalog stalne razstave*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1999.
- Tavželj, Milena: Šolstvo v Preddvoru. *Preddvor v času in prostoru : zbornik občine Preddvor* (ur. Tone Roblek). Preddvor : Občina, 1999, str. 249–256.
- Uradno glasilo Občine Preddvor*, 10, 2004, št. 4, Odlok o občinskem prazniku Občine Preddvor.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ponatis 1 izd. Ljubljana : Slovenska matica, 1996.
- Volčjak, Jure: *Listine imenovanj ljubljanskih škofov : kratki življenjepisi ljubljanskih (nad)škofov in pomožnih škofov ob razstavi listin Arhiva Republike Slovenije in Nadškofijskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2004.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Abriss der Geschichte des Schulwesens in Preddvor bis zum Ende des Ersten Weltkriegs

Das Schulwesen in Preddvor (Höfflein) kann auf eine vielseitige Geschichte zurückblicken. Einigen Annahmen zufolge soll schon vor 1788 im vermuteten Kloster im Preddvorer Schloss eine Schule bestanden haben. Fest steht jedoch, dass es eine Schule in Preddvor seit 1788 gab. Im hier behandelten Zeitraum sind zwei Persönlichkeiten für die Entwicklung des Schulwesens in Preddvor von Bedeutung: Jernej Potočnik und Lovro Pintar. Der erste leitete die Schule in ihren Anfängen, der andere ließ ein neues Schulgebäude errichten. Beide verhinderten die Aufhebung der Schule und ermöglichten ihre Weiterentwicklung.

Von Anbeginn stellten der Schulraum und das niedrige Gehalt des Lehrers ein Problem dar. Der "Kampf" um ein neues Schulgebäude dauerte bis 1859 und nicht nur bis 1824, wie es bisher in der Literatur zu lesen war. Die unsichere Existenzgrundlage der Lehrer war auch der Hauptgrund

dafür, dass diese schnell wechselten, vor allem nach der Errichtung des neuen Schulgebäudes, und dass es an Kandidaten für die Lehrerstelle in Preddvor mangelte. Der Unzufriedenheit über die Verhältnisse lagen, neben anderen Ursachen, auch Fälle von Pädophilie in der Lehrerschaft zugrunde.

Die Schule war im Ort lange Zeit unerwünscht. Die Einwohner widersetzten sich ihr auf verschiedene Art und Weise. Doch die Beharrlichkeit der Lehrer trug Früchte. Die Zahl der Kinder, die die Schule vor der Schulreform besuchten, stieg kontinuierlich an. Später wurde die Schule zu eng, darum wurde sie am Jahresende 1894 erweitert und die Zweiklassenschule in eine Dreiklassenschule umgewandelt. Noch vor Beginn des Ersten Weltkriegs bekam die Schule elektrischen Strom.

Im Hinblick auf die vielseitige Geschichte der Schule wäre eine umfangreichere Studie nahe liegend. Der menschlichen Achtlosigkeit ist es leider zuzuschreiben, dass die Quellen sehr schlecht erhalten sind. Aus diesem Grunde bleibt die Geschichte der Preddvorer Schule nach wie vor in Dunkel gehüllt. Allen, die dazu beigetragen haben, den Schleier des Geheimnisses zu lüften, bin ich zum Dank verpflichtet, all denjenigen, die bis heute der Schule abgeneigt geblieben sind, muss ich großen Tadel aussprechen.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 616.932:94(497.4)"18"
prejeto: 23. 8. 2005**Katarina Keber**mag. znanosti, mlada raziskovalka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-mail: katarina.keber@zrc-sazu.si

Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi

IZVLEČEK

Proti epidemiji kolere, ki je Evropo prvič dosegla v začetku tridesetih let 19. stoletja, se je habsburška oblast borila z enakimi sredstvi kot v 18. stoletju proti kugi. S sistemom zdravstvenih kordonov so najprej zaščitili državne meje, po pojavu bolezni znotraj monarhije pa tudi meje posameznih dežel. Iz primera zdravstvenega kordona na kranjsko-hrvaški meji, ki je bil vzpostavljen za zaščito pred epidemijo v ogrskem delu države, je razviden sistem rastelov in karanten ter vzroki, ki so vodili k vsesplošnemu nadaljnjemu opuščanju zapiranja meja kot sredstvu za obrambo pred kolero.

KLJUČNE BESEDE

kolera, epidemije, zdravstveni kordon, Kranjska, 19. stoletje

SUMMARY

THE CARNIOLIAN DEFENCE MECHANISM FOR PROTECTION AGAINST THE FIRST EPIDEMIC OF CHOLERA IN EUROPE

The Habsburg authority fought against the epidemic of cholera, which firstly reached Europe at the beginning of the 30ies of the 18th century, with identical means as they did in the 18th century against plague. With a system of sanitary cordons, they initially protected the state borders, and after the occurrence of the disease within the monarchy, borders of separate provinces as well. From the example of a sanitary cordon on the Carniolian-Croatian border, which was established for the protection against the epidemic in the Hungarian part of the state, the system of controlled passages through sanitary cordons (rastel) and quarantines is evident, and causes that lead to general further discontinuation of closing borders as a means of defence against cholera.

KEY WORDS

Cholera, epidemics, sanitary cordon, Carniola, 19th century

V tridesetih letih devetnajstega stoletja je Evropa doživela prvo epidemijo azijske kolere. Do širitve bolezni iz Azije v Evropo je po vsej verjetnosti prišlo zaradi intenzivnejših trgovskih stikov in povečanega prometa med angleškim imperijem in Indijo oziroma zaradi angleške ekspanzije na vzhod. Kolera se je iz Indije širila po dveh glavnih poteh in sicer bodisi preko Perzije in ob reki Ural navzgor v Rusijo ter naprej v Evropo bodisi iz smeri Meke preko pristaniških mest Konstantinopol v Turčiji in Aleksandrije v Egiptu. Prvič se je bolezen v Evropi pojavila v okviru druge pandemije¹ v letih 1826–1837, ki v splošnem predstavlja prvo pravo izkušnjo večine sveta s kolero. Iz območja okoli Črnega morja se je bolezen v Evropo razširila iz dveh strani in sicer preko Poljske, ko se je leta 1830 pojavila v vzhodni Galiciji, in na območje obdonavskih kneževin.² Leta 1831 je zajela Sankt Peterburg, Berlin in Hamburg, se pojavila na Finskem ter v Angliji. V Habsburški monarhiji je bolezen prizadela poleg Dunaja še Galicijo, Moravsko, Šlezijo, Sedmograško, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko ter češki in predvsem ogrski del monarhije. V dobrih šestih letih se je kolera razširila po vsej stari celini ter Severni in Latinski Ameriki.³

Politika oblasti

Ob pojavu kolere v Habsburški monarhiji leta 1831 je državna oblast ukrepala v dveh stopnjah. Prva je bila izključno preventivne narave, ko so poskušali zaščititi meje države pred neznano boleznijo iz sosednjih držav. V ta namen so po vzhodni meji monarhije vzpostavili sistem mejnih zdravstvenih kordonov.⁴ Druga faza obrambe pa je imela poleg preventivnega tudi že kurativni značaj. Začela se je, ko je kolera predrila mejne zaščitne mehanizme in se razširila znotraj monarhije. Z izolacijo okuženih predelov so oblasti poskušale omejiti širitev v ostale dele države, notranjo zaščito dežel pa vzpostaviti z ustanavljanjem kriznih, začasnih zdravstvenih oblasti s skoraj neomejenimi pooblastili, v obliki deželnih zdravstvenih komisij. Slednje so v že okuženih predelih

poskušale organizirati pomoč in zdravljenje bolnikov. Prva stopnja obrambe proti epidemiji bo predstavljena na primeru organizacije zdravstvenega kordona na kranjsko-hrvaški meji.

Kuga in zdravstveni kordoni

Človek naj bo dobre volje in naj trdno verjame v Boga!

Celotni sistem obrambe je v Habsburški monarhiji temeljil na predpisih in praksi, ki so se v prejšnjih stoletjih izoblikovali v boju proti epidemijam kuge.⁵ Zdravstveni kordoni in karantena so bili tudi na Kranjskem preizkušeno zaščitno sredstvo proti kugi, znan je primer zapore meje na Karavankah med letoma 1713 in 1716 zaradi kuge na Koroškem.⁶ Tako so zaščitni ukrepi proti koleri v času njene prve evropske epidemije v Habsburški monarhiji temeljili na *Pest-Reglementu*, patentu Marije Terezije z dne 2. januarja 1770, oziroma Splošnem zdravstvenem zakonu o boju proti kugi.⁷ Pred tem so veljali različni kužni redi (*Infections-Ordnung*), prvega je izdal cesar Ferdinand I. leta 1551. *Pest-Reglement* v prvem delu ureja organizacijo zdravstvene službe v monarhiji, v drugem delu pa predpisuje posebno organizacijo zdravstvene službe v Vojni krajini.⁸ Slednja se je iz *sprva strogo vojaške formacije sčasoma preoblikovala v zdravstveno preventivno ustanovo, ki je s posebnimi organizacijskimi oblikami in kontumacijskimi napravami varovala ne le Avstrijo, temveč tudi vso Evropo pred vdorom kuge in drugih nalezljivih bolezni ter epizootij, ki so se nenehno širile iz turškega sultanata*.⁹ Zdravstveni kordon v Vojni krajini je postal stalna institucija z letom 1728. Protikužna zapora se je izkazala za učinkovito, saj je v drugi polovici 18. stoletja kuga kordon predrila samo petkrat in le enkrat resneje ogrozila monarhijo.¹⁰

¹ Robert Pollitzer je širitve kolere razdelil v sedem pandemij oziroma epidemij svetovnih razsežnosti. V okviru druge pandemije so epidemije leta 1832 v Angliji, na Irskem, v Franciji s Parizom, v Quebecu, Montrealu, New Yorku in Philadelphiji; leta 1833 v Španiji, na Portugalskem, Karibih in v Latinski Ameriki; leta 1835 v Italiji ter v naslednjih letih v Sredozemlju – leta 1836 prva epidemija kolere na Kranjskem.

² Krebs, Die geographische Verbreitung der Cholera, str. 8.

³ The Cambridge World History of Human Disease, str. 645–648.

⁴ Sanitarni oz. zdravstveni kordon je pas ozemlja, čez katerega je prehod prepovedan zaradi širjenja nalezljivih bolezni.

⁵ Peter Baldwin pogojuje odločitev za posamezne zaščitne ukrepe v različnih evropskih državah s prejšnjimi izkušnjami s preventivo, z razumevanjem prenosa bolezni, z geografskimi danostmi in ekonomijo. Značilno je, da so ob prvi epidemiji kolere leta 1831 strog institut karantene uvajale avtokratske države vzhodne Evrope, kot so bile Rusija, Prusija in Avstrija. Zahodna Evropa je uvažala veliko milejšo obliko karantenske politike v kombinaciji z drugimi ukrepi. Izjemo so predstavljala velika pristaniška mesta, kot sta bila Hamburg in Marseille (Brunton, *Dealing with disease*, str. 194–195).

⁶ Koblar, O človeški kugi na Kranjskem, str. 45. Gl. tudi: Žontar, *Zapora proti kugi*.

⁷ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 90; Kobal, *O koleri na Kranjskem*, str. 74. Izraz *Pest-Reglement* povzemam po Kobalu, medtem ko Grmek govori o *Normativum sanitatis*.

⁸ AS 1079, *Zbirka normalij*, t.e. 4, patent Marije Terezije z dne 2. januarja 1770; Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 78.

⁹ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 73.

¹⁰ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 74; Grmek, *Sanitarni kordon Vojne krajine*, str. 457–458.

Zdravstveni kordon, ki so ga vzpostavili leta 1831 za zaščito pred kolero, je bil torej organiziran na podlagi določil *Pest-Reglementa* iz leta 1770 po zgledu kordona v Vojni krajini in je veljal do 14. oktobra 1831, ko ga je cesar nadomestil s predpisi za epidemične bolezni.¹¹ Ukinili so vse posebne ukrepe kot so bile zapora meje oziroma zdravstveni kordon in karantenske postaje, ter začeli kolero obravnavati kot vsako drugo epidemično bolezen na osnovi normativa iz leta 1806.¹² Normativ tako ni več predpisoval posebnih državnih obrambnih ukrepov in je v svojih desetih členih vseboval zgolj splošne preventivne in kurativne ukrepe, ki naj bi se jih držal vsak posameznik v času nalezljivih bolezni. Vseboval je določilo, da bolezen ni nova in da se je že pojavljala ob podobnih vremenskih razmerah in okoliščinah, da pa bo z boljšim vremenom in božjo pomočjo pregnana (*Die Krankheit ist nicht neu, sondern wir sahen selbe bey einer ähnlichen lange anhaltenden Witterung und unter gleichen Umständen immer entstehen. Wir dürfen auch, da die Jahreszeit nun so weit vorgerückt und bereit besseres Wetter eingetreten ist, es mit Zuversicht erwarten, dass Gott diese Krankheit bald gänzlich von uns hinwegnehmen werde*).¹³ Ljudem so svetovali zmeren in zdrav način življenja s poudarkom na čistoči stanovanja in okolja, predpisovali postopke ravnanja v primeru obolenja in ljudi prepričevali, naj bodo dobre volje in da naj imajo trdno vero v boga.¹⁴

Razmere, ki so terjale spremembo v samem razumevanju narave bolezni in posledično tudi spremembo obrambne strategije proti koleri, je cesar opisal v kabinetnem pismu kanclerju združene dvorne pisarne grofu Mitrowskemu.¹⁵ Iz pisma je

razvidno, da je do spremembe v veljavi predpisov prišlo iz več razlogov. Najpomembnejši je bil ta, da so se obrambni mehanizmi, ki jih je predpisoval *Pest-Reglement*, v primeru epidemij kolere izkazali za popolnoma neučinkovite. Sredi oktobra 1831, potem ko se je epidemija kolere kljub vzpostavljenim zdravstvenim kordonom znotraj monarhije že dodobra razširila, je oblast spoznala, da kordoni in mreža karantenskih ustanov v boju proti novi nalezljivi bolezni ne zaležejo. Obrambni sistem, ki je po eni strani zaradi gradnje potrebne infrastrukture in zaposlovanja ljudi izčrpaval državno blagajno, je po drugi strani med deželami zaviral promet in trgovino ter tako do neke mere povzročal stagnacijo gospodarstva in s tem nezadovoljstvo ljudi. Slednje, ki je izviralo tudi iz neučinkovitega zdravstvenega sistema in splošnega nezaupanja do oblasti, je večkrat preraslo v nemire. Jasno je, da je bil temeljni namen normativa z dne 27. februar 1806 predvsem delovati pomirjevalno na ljudi, ki naj bodo bogaboječi in naj ne spreminjajo svojih siceršnjih življenjskih navad. Trditev, da bolezen ni nekaj novega in neznanega, je imela prav tako pomirjevalen namen. Ljudje naj bi verjeli, da oblasti razmere obvladajo in da bolezen morda le ni tako nevarna, kot se je sprva zdelo.

Prvi zaščitni ukrep cesarja Franca I. je bil leta 1830 vzpostavljeni vojaški kordon na meji z Rusijo, ki je sprva veljal za uspešnega, saj se je širitev bolezni začasno ustavila.¹⁶ Znotraj meja Habsburške monarhije je kolera prvič izbruhnila na vzhodu Galicije spomladi leta 1831, zato je dal cesar za zaščito zahodne Galicije in ostalih delov države vzpostaviti vojaška zdravstvena kordona na rekah Visli in San, ki pa širjenja bolezni nista uspela zadržati. Tudi tretji in četrti kordon, ki sta pred Galicijo ščitila severni in jugozahodni del Ogrske – desni breg Donave, sta se izkazala za neučinkovita, ko je drugo žarišče izbruha bolezni znotraj monarhije hitro postala celotna Ogrska.¹⁷ Ko so 13. junija 1831 zabeležili prvi primer kolere na Ogrskem, so oblasti poleg že obstoječih dveh vojaških kordonov ob reki San do njenega izliva v Vislo in vzdolž meja Moravske in Šlezije, ki sta ščitila avstrijske dežele pred okuženo Galicijo, vzpostavile še verigo vojaških kordonov za zaščito dežel pred kolero z madžarske strani.¹⁸ Zaradi pojava kolere v severnih madžarskih komitatih je cesar ukazal vzpostavitev zdravstvenega kordona, ki bi se priključil že vzpostavljenemu vojaškemu kordo-

¹¹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 738: razglas ilirskega gubernija z dne 17. novembra 1831; AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413.

¹² Laibacher Zeitung, Amts-Blatt 1. december 1831, št. 144, str. 1221–1222; ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 739: *Unter-richt in Bezug des Benehmes bei epidemisch ansteckenden Krankheiten von 27. Februar 1806*.

¹³ Laibacher Zeitung, Amts-Blatt 1. dec. 1831, št. 144, str. 1221–1222.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413. V slovenskem prevodu: 'Ko je epidemična kolera grozila, da bo vdrla v moje države, so bili tako narava kot tudi nastanek in način širjenja te bolezni dvomljivi. Previdnost, modrost in skrb za zdravje mojih podložnikov so povzročili ukrepe, ki so na podlagi izkušenj štiti pred najnevarnejšo od vseh nalezljivih bolezni. Tako so stopili v veljavo predpisi Pest-Reglementa. Toda neupoštevanje predpisov je bolezen gnalo nezadržno naprej. Ustanove in ukrepi so imeli pomanjkljivosti, ki so se pokazale za bolj nezdrave kot sama stiska, ki jo je povzročila bolezen. Zapore so še posebno ogrozile zdravje v zaprtih krajih, kjer so tamkajšnje čete pogostejše obolevale in tako širile tisto bolezen, pred katero naj bi varovale. Strah pred nevarnostjo okužbe, ki je povzročil vse te ukrepe, je mnoge bolnike oropal nujne nege in oskrbe ter preprečeval medsebojno po-

moč; nenazadnje so ti ukrepi vplivali tako na trgovino in promet kot tudi na obrt – pokopali so blaginjo posameznika in oropali tisoče zaslužka..'

¹⁶ *Über die Aufhebung der Sanitäts-Cordone gegen die Cholera*, v: Illyrisches Blatt, 1. 10. 1831, št. 40, str. 157; Laibacher Zeitung, 7. 6. 1831, št. 45, str. 461.

¹⁷ *Über die Aufhebung*, str. 157.

¹⁸ *Über die Aufhebung*, str. 157–159.

nu proti Galiciji, le-ta se je začel pri izlivu reke San v Vislo in potekal do ogrske meje. Nanj je ukazal hitro priključiti že obstoječe deželne mejne kordone (*Zoll-Linie*) proti Ogrski, in sicer na mejah Moravske, Spodnje Avstrije, Notranje Avstrije, Kranjske in avstrijskega Primorja. Deželne mejne kordone so preoblikovali v zdravstvene kordone, katere so zasedle vojaške enote in kjer so se vzpostavile zdravstvene ustanove.¹⁹ Izgradnja obrambnega sistema zdravstvenih kordonov, ki so se začeli ob moravski meji z Galicijo, se je torej nadaljevala ob spodnjeavstrijski, notranjeavstrijski, kranjski in avstrijsko-primorski meji z Ogrsko.²⁰

Ogrska v ozračju strahu in negotovosti

V Habsburški monarhiji je za Kranjsko neposredno najbolj nevarno žarišče kolere predstavljala Ogrska. Epidemija se je začela junija 1831 v mestu Tisza Ujlak ob zgornji Tisi, v komitatu Ugocser, odkoder so jo vzdolž reke Tise razširili splavarji soli.²¹ Do sredine julija je bolezen dosegla reko Donavo, do začetka septembra so bili okuženi tako rekoč že vsi deli Ogrske.²² Epidemija je dosegla višek med 13. junijem in 27. septembrom, ko je v 2269 madžarskih krajih in mestih za kolero zbolelo 218.183 ljudi in jih od tega 87.391 umrlo.²³ Samo v mestu Pešti je med julijem in septembrom od približno 3700 obolelih umrlo 1648 ljudi.²⁴ Skupno je v letih 1831/1832 na Ogrskem z 8.750.000 prebivalci za kolero obolelo 435.330 ljudi oziroma 5% celotne populacije in jih od tega 188.000 umrlo. Mortalitet je bila 43%.²⁵

O dogajanju na Ogrskem je ljubljanski gubernij obveščala dunajska združena dvorna pisarna. Glavna problema, ki sta trla ogrske oblasti, sta bila pomanjkanje zdravnikov in nepoznavanje narave bolezni, kar je bilo sicer značilno za večino okuženih držav in območij. Poleg velikih razdalj in slabih prometnih povezav je zdravnike ovirala tudi preprosta miselnost ljudi. Kmečko prebivalstvo je praviloma bolj zaupalo nasvetom duhovščine in bilo mnenja, da jim zdravniki in oblast prikrivajo resnico o bolezni. Odras nemoči in strahu ogrskega podeželskega prebivalstva v času epidemije je bil denimo kmečki upor, tako imenovani *kolera felkeles*, v katerem je sodelovalo kar 45.000 ljudi.²⁶

17. julija 1831 so izbruhnili nemiri tudi v Pešti. Z uporom so začeli študentje, ker so jim zaradi epidemije začasno prekinili študij in se v velikem številu zbrali pri mostu čez Donavo. Povod so bile govornice, da v Pešti vse od prekinitve povezave z Budo na desnem bregu Donave, ko so oblasti zaprle most, kolere v mestu ni več in da ljudje oblevajo za neko drugo boleznijo. Zato so študentje od oblasti zahtevali zdravstvene prepustnice, ki bi jim omogočile vrnitev domov. Ker jim oblasti niso ugodile, so se odpravili na most z namenom, da ga prečkajo, pri čemer se jim je pridružila še množica radovednežev in brezdelnežev. Oblasti so jim naposled prehod dovolile in most med Pešto in Budo znova odprle. Medtem ko so se študentje mirno razšli, pa je ostala množica začela z izgredi. Opustošenje se je končalo z razbitimi šipami javnih in zasebnih zgradb, nekaj izropanimi točilnicami ter popolnim uničenjem stavbe karantene. Mestne oblasti so za vzpostavitev reda in miru na pomoč poklicale vojsko, ki je množico razgnala, pri čemer je bilo sedem ljudi ubitih, več ranjenih ter okoli dvesto ljudi zaprtih.²⁷

Del javnosti na Kranjskem, pri čemer je bila večina ljudi seveda izvzeta, je imel o epidemiji kolere na Ogrskem možnost izvedeti iz časopisov *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt*. Njuni članki so opisovali potek epidemije, obveščali o naraščajočem številu obolelih in umrlih ter opisovali iskanje učinkovitega zdravila. Medtem ko je *Illyrisches Blatt* objavljala bolj problemske in poučne članke o koleri, so ljudje v časopisu *Laibacher Zeitung* lahko našli zbirne podatke o obolelih in umrlih za večino okuženih držav in večjih mest, objavljene gubernijske okrožnice, oznanila deželne zdravstvene komisije in cesarjeva uradna pisma. Sklop člankov Pisma iz Pešte (*Briefe aus Pesth*) prikazuje ozračje strahu in negotovosti, ki je vladalo na ulicah Pešte. Ljudje so v mestnih lekarnah preventivno prekomerno nakupovali najrazličnejša zdravilna sredstva in preparate, kolera in zdravilo zanjo pa sta postala osrednji temi tako pouličnih govoric kot tudi razprav in debat v gledališčih, kavarnah, pivnicah in gostilnah (*Auf allen Strassen, im Theater, in allen Kaffeh-, Wein- und Bierhäusern, wurde nur über zwei Dinge abgehandelt; das erste war die Cholera selbst, und das zweite die Präservative; ein Jeder hatte andere Recepte, und ein Jeder glaubte im Besitz des Besten zu seyn...*). Govorilo se je o posameznih smrtnih primerih in o domnevno vrtoglavih številkah umrlih med večinoma revnejšimi sloji. Vsesplošno psihozo je Georg von Klepetz opisal kot kulminacijsko točko največjega strahu (*Kulminations-Punkt der höchsten Angst*).²⁸

¹⁹ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16142.

²⁰ *Laibacher Zeitung*, 19. 7. 1831, št. 57, str. 226–227; Birkner, *Die bedrohte Stadt*, str. 22.

²¹ Eckstein, *Die epidemische Cholera*, str. 13.

²² Jankovich, *Die epidemische Cholera*, str. 101.

²³ Jovin, *Epidemija kolere*, str. 26.

²⁴ Eckstein, *Die epidemische Cholera*, str. 26.

²⁵ Lukács, *Az 1831–1832 évi magyarországi kolerajárvány*, str. 131. (Za prevod se zahvaljujem Evi Lengyel.)

²⁶ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2371.

²⁷ *Laibacher Zeitung*, 2. avgust 1831, št. 61, str. 241.

²⁸ *Aus Pesth*, *Illyrisches Blatt*, 8. oktober 1831, št. 41, str. 163–164; *Neuere Notizen über die Cholera*, *Illyrisches*

Zdravstveni kordon na kranjsko-hrvaški meji

...bolezen čedalje bližje prihaja. Kakor se je bila po Ogrskem razširila, so naš ljubi cesar hitro začeli skrbeti, tudi Kranjce in Korošce te nesreče obvarovati; zato je na hrvaški meji veliko soldatov, ki nobenega človeka ne puste skozi, kateri, kakor pri kugi, ni 20 dni na kontumazii pridržan, zato da se zagotovo ve, da ne bo v našo deželo bolezni zanesel...²⁹

Kranjski obrambni sistem proti koleri leta 1831 je bil, kot že rečeno, del širših notranjih državnih obrambnih ukrepov za zaščito avstrijskih dežel pred širitvijo kolere z Ogrske. Obstoječi sistem carinskih nadzornih postaj in mejnih kordonov (*Zoll Cordons Linie*) so po celotni meji z Ogrsko preoblikovali v zdravstvene kordone, pri čemer so na njih povečali število vojakov. Za notranjeavstrijsko kordonsko linijo so poleg že obstoječega mejnega kordona uporabili štiri dodatne bataljone. S strani Dvornega vojnega sveta (*Hofkriegsrath*) je bilo poveljujočim generalom v deželah zaukazano, da mora imeti vojska natančen pregled nad celotno mejno črto in da mora skrbeti za nepretrganost kordona ter v ta namen imenovati posebnega komandanta. Deželni stanoviti so bili obvezani sodelovati pri logistični podpori vojske, kot je bila na primer gradnja vojaških stražarnic.³⁰ Na kranjsko-hrvaški meji so za potrebe zdravstvenega kordona nameravali uporabiti tam že obstoječi bataljon pod poveljstvom Seldenhofna, ki je sicer tvoril varnostni kordon proti roparjem in razbojnikom v novomeškem okrožju.³¹

Pri prvih ukrepih v prvi polovici julija 1831, ki jih je ukazala dunajska Centralna zdravstvena dvorna komisija, najprej še ni šlo za popolno zaporo prometa med Ilirijo in Ogrsko oziroma med Kranjsko in Hrvaško ter Primorjem. V carinskih uradih na meji (*Gränzzollamt*) v Jesenicah na Dolenjskem, Metliki in Sv. Matiji (Gornji Rukavac), torej na edinih dovoljenih vstopnih mestih na Kranjsko s hrvaške strani, so sprva izvajali le čiščenje živine in prekaževanje pošte.³² V tej zvezi se še posebej omenja kraj z mitnico Sv. Matija, kamor je istrsko oz. pazinsko okrožje poslalo svojega

okrožnega komisarja. Tu so namreč prekaževali pošto, ki je prihajala z Reke in je izvirala tudi iz že okuženih predelov, kot sta bila Banat in Temišvar.³³

Organizacija zdravstvenih kordonov v monarhiji je temeljila na sodelovanju tako vojaških kot tudi civilnih oblasti. Vojaške oblasti so določile komandanta kordona, kateremu so bili podrejeni vsi pazniki (*Grenzaussichtsposten*). Poleg vojaškega komandanta so enakopravno soodločali okrožni komisarji in okrajne gosposke.³⁴ Pri vzpostavitvi kranjskega kordona so poleg okrožnih organov sodelovale tudi carinske oblasti. Ker je bilo za vzpostavitev in delovanje celotnega mejnega obrambnega sistema potrebno zagotoviti precejšnje število ljudi, so se kadrovske oprli na že obstoječi sistem obmejnih carinskih nadzornikov in nadzornikov za trgovino s tobakom (*Gränzzoll- und Tabak gefälls Aufsichts Postirungen*); ti državni uradniki so bili sicer podrejeni Kameralni upravi posrednih davkov.³⁵ Posadka, ki je nadzirala mejo, je bila tako sestavljena iz 209 tako imenovanih 'dohodkovnih nadzornikov'³⁶ (*Gefällsaufseher*) in mejnih strelcev (*Gränzzäger*) ter 307 vojakov iz mejnega kordona,³⁷ ki so bili že prej dodeljeni obmejni carini in posebnim pobiralcem davka na tobak. Večina 'dohodkovnih nadzornikov' in mejnih stražnikov je bila odsluženih vojakov.³⁸

Mejna črta, ki je potekala od Jesenic na Dolenjskem do Reke (ogrsko Primorje), je morala biti v celoti nadzorovana, tudi v težje dostopnih in prehodnih predelih. Za nadzor celotne meje je bilo predvidenih 516 ljudi, večinoma, kot že rečeno, odsluženih vojakov. Pojavljalo se je mnenje, da je

³³ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16033.

³⁴ Rannegger, *Die Cholera in der Steiermark*, str. 74–75.

³⁵ *Cameral-Gefällenverwaltung* je začela delovati z letom 1830, leta 1831 se imenuje *k.k. Vereinigte Cameral-Gefällen-Verwaltung*. Med drugimi sta ji bila podrejena Urada za obmejno carino in davek od soli oz. *Provis. Commerzial-Gränz-Zoll und Salz-Aufschlags-Aemter* v Jesenicah in Metliki, od katerih je vsak zaposloval pet uradnikov (pobiralca davka, kontrolorja, pisarja, praktika in paznika). Pobiralec davka v Jesenicah je bil Alois Seitz, v Metliki Leopold Gapp. Pomožni uradi za obmejno carino, davek od soli in ogrsko tridesetino (*Gränz-Zoll-Salz-Aufschlags und zugleich ungarische Dreyssigst-Subsidiälämter*) so upravljali pobiralci davka s pomočjo enega lokalnega paznika in so bili posejani vzdolž meje z Ogrsko oz. Hrvaško še v Kostanjevici, Vinici, Osilnici, Radovici, Gabrjah, Luži, Pobrežju, Griblah, Poljanah ob Kolpi, Travi, Babnem polju in Kermaćini (*Schematismus*, str. 49–51; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 375).

³⁶ Lahko tudi finančni stražniki, omenjeni v: Granda, *Bosanski roparji*, str. 174.

³⁷ Kot posebna vojaška organa sta leta 1831 s sedežem v Ljubljani in Novem mestu delovala oddelka za vojaški mejni kordon (*k.k. Militär-Gränz-Cordons-Abtheilung*). *Schematismus*, str. 52.

³⁸ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

Blatt, 22. oktober 1831, št. 43, str. 169–172; *Neuere Notizen über die Cholera*, Illyrisches Blatt, 29. oktober 1831, št. 44, str. 173–174.

²⁹ Potočnik, *Potrebno poduzhenje sa kmeta*, v nagovoru. Glej: Studen, *Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolerom*, str. 183–184.

³⁰ Stražarnice oziroma 'čardaki' (*Czartaguen, Tscartaken*) na visokih lesenih nogah so stale v razdalji nekaj kilometrov ena od druge, med njimi so patrolirale straže. V: Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 81.

³¹ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16560, 16561.

³² AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

učinkovit nadzor fizično nemogoče izpeljati, četudi bi šlo za vojake redne vojske. Poleg tega bi jih zaradi nenehne straže lahko bila naenkrat aktivna samo polovica. Kljub pomislekom so se dejavnosti nadaljevale, odposlanstvo treh okrožnih komisarjev je obiskalo Kostanjevico, Metliko in (Ilirsko) Bistrice, da bi v dogovoru z mejnimi carinskimi uradniki in v stiku z okrajnimi gosposkami začelo izvajati predpisane ukrepe. V ta namen so prepoštovali in pregledali celotno mejno črto. Okrožnim komisarjem so bili dodeljeni posebni uradniki (*Gefällsbeamte*), ki so zaradi poznavanja terena in lokalnih razmer razporejali dohodkovne nadzornike. Da bi mejno črto od Jesenic do Reke lažje nadzorovali, jo je Kameralna uprava posrednih davkov razdelila v štiri odseke, za katere so bili odgovorni okrožni komisarji. Prvi odsek, ki je bil pod nadzorstvom komisarja za potrošnino (*Verzehrungssteuer*) Donatija iz Krškega, je potekal od Jesenic do Luže pri Metliki, drugi del od Luže do Kostela je nadzoroval Joseph Walmisberg iz Novega mesta, pomočnik inšpektorja za tobak,³⁹ za tretjega od Kostela do Babnega polja je bil odgovoren mitničar Fleischmann iz Babnega polja, za zadnji odsek, ki se je končal na Reki, pa mitničar Pober iz mitnice Sv. Matija. Zadnji, četrti odsek, ki se je večinoma nahajal v pazinskem okrožju, so potegnili vse do morja zato, ker Istra ni imela carinskih nadzornikov (*Zollaufsicht*). Zaprti so mitnice Radovica, Kermačina in Gaberje.⁴⁰

Pomemben del zdravstvenega kordona je predstavljalo snežniško območje, ker je bilo zaradi gozdnatosti in hribovitosti slabo prehodno, poleg tega pa tudi odmaknjeno od tovornih in prehodnih poti ter slabo upravljano s strani snežniškega gospostva, torej že sicer slabo nadzorovano.⁴¹ Domnevamo lahko, da je bilo prav to območje najbolj 'ugoden' del kordona za ilegalne prehode. Da so omenjeni odsek zato še posebno skrbno zastražili, lahko posredno sklepamo iz pogodbe v zvezi z lesom za gradnjo in za preskrbo s kurjavo stražarnic na snežniškem območju med Okrožnim uradom Postojna in gospostvom Snežnik.⁴² Pogodba je po eni strani omogočala brezplačno dobavo stavbnega lesa iz snežniških gozdov za samo gradnjo stražarnic vzdolž kordona in preskrbo z lesom za 63 kordonskih vojaških postav na področju Babnega polja, po drugi pa uporabo potrebnega zemljišča. V zameno je gospostvo po ukitvi kordona smelo obdržati na javne stroške obdelan les, ki je bil sicer uporabljen za gradnjo

stražarnic.⁴³ Deželna zdravstvena komisija je gesto snežniškega gospostva označila za 'domoljubno' in jo je javno oznanila v časopisu *Laibacher Zeitung*, kjer je obenem 'zaradi težkih časov in s tem povezanih velikih državnih izdatkov', pozvala na posnemanje podobnih dejanj (*Die provinzial-Sanitäts-Commission findet sich verpflichtet, diese patriotische uneigennützige Handlung mit dem lebhaftesten Wunsche zur öffentlichen Kenntniss zu bringen, dass sie in dem gegenwertigen dringvollen Zeitpunkte, wo die Staatsverwaltung mit unermesslichen Auslagen für die Sanitäts-Anstalten in Anspruch genommen wird, eine reichliche Nachahmung finden möge*).⁴⁴ Na poziv sta se odzvala Joseph Rudesch, lastnik gospostva Ribnica, ki je za potrebe zdravstvenega kordona daroval stavbni les za gradnjo petnajstih stražarnic⁴⁵ in Auerspergovo gospostvo Poljane s sedežem v Predgradu, ki je prispevalo material za gradnjo stražarnic v tistem delu kordona, ki je prečkal gospostvo.⁴⁶

Zdravstvena zapora se je od kranjske proti zahodu nadaljevala po meji avstrijskega Primorja z ogrskim Primorjem vse do Voloske na vzhodni istrski obali. Sprva se je kopno zavarovalo pred Kvarnerskimi otoki, kasneje so preventivne ukrepe izvajali tudi tam in za otoke ustanovili posebno otoško zdravstveno komisijo v mestu Krku na otoku Krku, podrejeno pazinskemu okrožnemu uradu in centralnemu zdravstvenemu magistratu v Trstu. Na otoke so poslali okrog 200 vojakov. Ladje so lahko pristajale izključno v tržaškem pristanišču, kjer je bila urejena karantena. Vojska je bila nameščena tudi v istrskih mestih, med drugim v Piranu in Kopru. Obramba proti koleri se je iz Voloske nadaljevala po morju vzdolž vzhodne in zahodne obale Istre vse do Trsta in sicer z ladjami, ki so krožile po dodeljenem območju.⁴⁷

Kranjski kordon je Ilirska deželna zdravstvena komisija na podlagi ukaza združene dvorne pisarne in ob soglasju Vojaškega poveljstva v Zagrebu ter obeh deželnih komisij v Gradcu in Trstu, razpustila 26. septembra 1831. Istočasno sta bila razpuščena tudi štajerski in primorski kordon.⁴⁸ Odslej je Kranjsko pred kolero varoval vojaško dodatno okrepljeni zdravstveni kordon na Hrvaškem, ki je potekal vzdolž rek Drave in Ilove in je tako pred kolero z Ogrske in Slavonije neposredno varoval predvsem Hrvaško. Na kranjsko-hrvaški meji so se odpravile vse omejitve in se je vzpostavilo

³⁹ Taback Gefallen Inspectorat Adjunkten.

⁴⁰ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

⁴¹ Glej: Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače*.

⁴² AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol 2), št. 609.

⁴³ Prav tam.

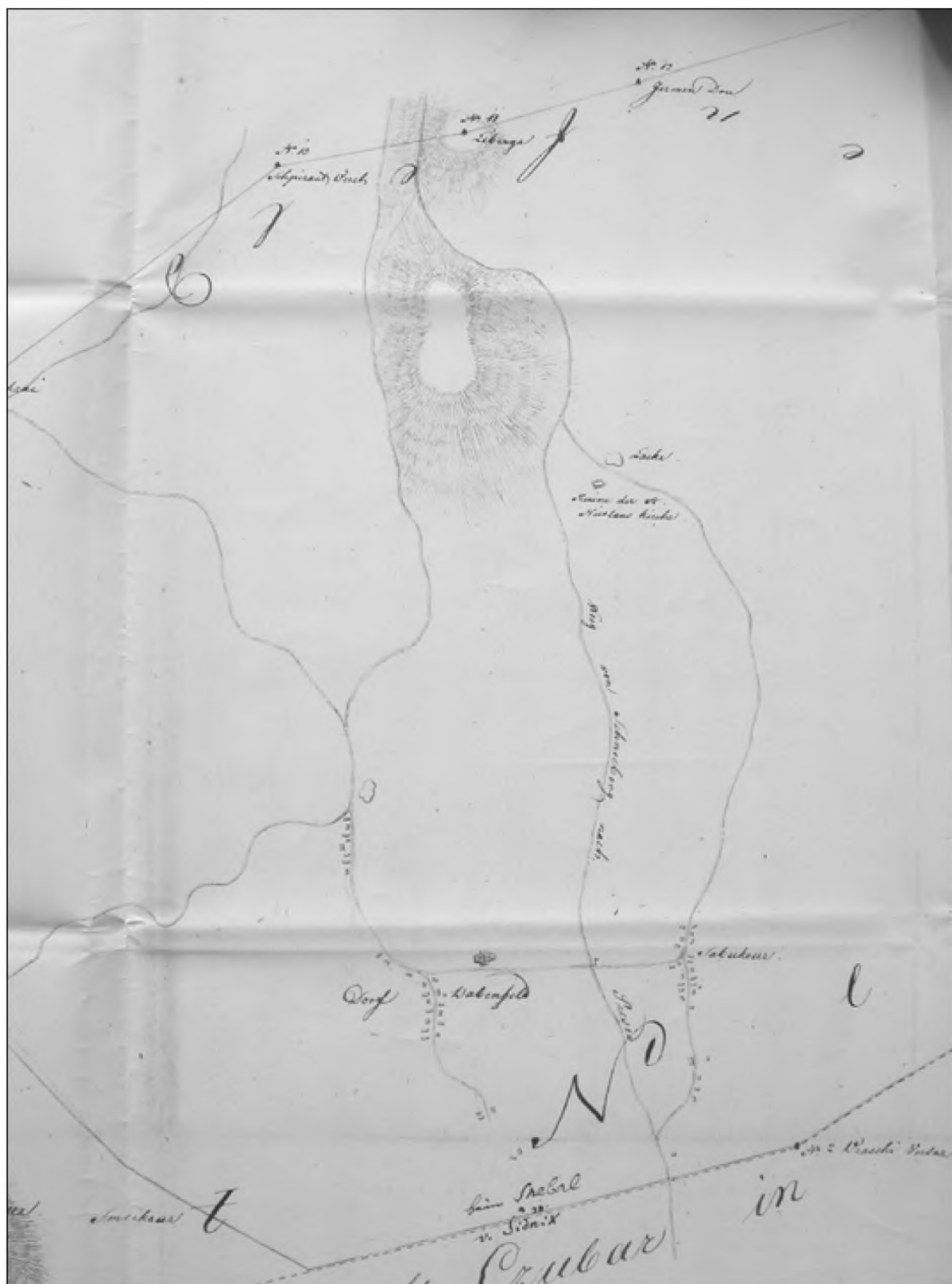
⁴⁴ *Laibacher Zeitung*, 23. avgust 1831, št. 67, str. 265.

⁴⁵ *Laibacher Zeitung*, 11. oktober 1831, št. 81.

⁴⁶ *Laibacher Zeitung*, 6. september 1831, št. 71, str. 238.

⁴⁷ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 421.

⁴⁸ *Laibacher Zeitung*, Amts-Blatt 13. oktober 1831, št. 123, str. 1047.

Odsek zdravstvenega kordona v delu snežniškega gospostva.
(AS 14, Reg.VIII, f. 36 (35/Chol2), št. 609)

normalno stanje. Promet je bil torej tako kot prej podvržen nadzoru obstoječih carinskih in tridesetinskih zakonov, policijskim predpisom glede prehajanja meje in zdravstvenim normam, ki so pri prehodu meje še predpisovale predložitev zdravstvenih spričeval.⁴⁹

Nezakonito prehajanje čez kordon, primer Jožefa Petelina

Posebno skrb so za oblasti predstavljali tiho-tapci, ki so uhajali čez kordon in s tem rušili učinkovitost obrambe proti koleri. Ljubljanski okrožni urad je na problem opozoril okrajne gosposke in jih pozval k sodelovanju pri iskanju in prijetju tujcev brez dokumentov.⁵⁰ Da so se oblasti na Kranjskem dokaj natančno držale predpisov in da so tudi posamezni kraji v notranjosti dežele vzpostavili sistem zdravstvenih straž, ki so preverjale potne liste tujcev, kaže primer Jožefa Petelina. Slednjega je vrhniška krajevna straža ustavila v noči s 15. na 16. avgust 1831. Ker je bil zadnji vpis v njegovem potnem listu z dne 1. oktobra 1830 in sicer za potovanje iz okrajne gosposke Idrija na Reko, je straža domnevala, da je Petelin na poti z Reke skrivoma prešel zdravstveni kordon. Ker naj bi v vmesnem času delal pri kamnoseku Francu Josti v Ljubljani, je okrajna gosposka Bistra pri Vrhnikih zaprosila ljubljanski magistrat, naj preveri Petelinov 'alibi'.⁵¹

Namen vzpostavitve zdravstvenega kordona je bil v tem, da so oblasti želele, da se ozemlje Kranjske in Koroške pred boleznijo z Ogrske čim bolj zapre, in da se določijo prehodna mesta, ki omogočajo le strogo nadzorovane najnujnejše premike ljudi in izmenjavo blaga. Prehodi čez kordon so bili dovoljeni izključno na uradno določenih in zgrajenih prehodnih mestih. Prečkanje kordona kjerkoli drugje je veljalo za kaznivo dejanje. Cesar je v kazenskem zakoniku določene prestopke v zvezi s kugo razširil tudi za koleru. Javnost so o prepovedi prehodov čez kordon in sankcijah zoper kršitelje obveščali duhovniki s prižnic.⁵²

Za prestopke v zvezi z ukrepi proti nalezljivim boleznim in kaznimi zanje je veljal patent cesarja Franca I. z dne 21. maja 1805.⁵³ Patent je določal, da je v okraju, kjer se ne upošteva grozeče nevarnosti nalezljive bolezni, človek kriv težkega prestopka, če njegovo delovanje namenoma ali po pomoti povzroči oziroma širi bolezen. Med glavne

prestopke so šteli prekoračitev kordona, izognitev karanteni, zanemarjanje poklicne dolžnosti zaposlenih pri obrambnih institucijah in prikrivanje nevarnosti.

Za nedovoljen prehod kordona je veljalo, če je nekdo iz območja, proti kateremu je bila odrejena karantena oziroma obrnjen kordon, le-tega prešel po suhem po prepovedanih poteh ali po morju skozi nedovoljena pristanišča; če je nekdo prečkal kordon, ne da bi se prijavil pri pristojnih uradnikih; če se je nekdo iz sumljivega območja vtihotapil v deželo in pri nadaljevanju poti navedel napačen kraj svojega izvora; če so se ljudje s pomočjo vodnikov izogibali glavnih poti; če je kdo uporabljal ponarejene dokumente oziroma izdane na drugo ime.⁵⁴ Kot kaznivo dejanje je veljalo tudi ponarejanje zdravstvenih oziroma karantenskih prepustnic, ki so imele značaj javne listine.⁵⁵ S slednjimi so ljudje na prehodih čez kordon dokazovali, da prihajajo iz neokuženih območij ali da so karanteno že prestali ter so okolici nenevarni.

Straža je lahko nemudoma streljala na vsakogar, ki je nedovoljeno prečkal kordon in se ni odzval na njena opozorila.⁵⁶ Kazen za nedovoljen prehod kordona je bila od 5 do 10 let težke ječe, pri posebnem naklepu ali ponovitvi prestopka se je ječa lahko podaljšala tudi do 20 let. Če je kdo prečil kordon iz neprevidnosti in ni povzročil nobene škode, so kazni znižali.⁵⁷

Prestopki v zvezi s karanteno so zajemali dejanja, če je kdo zapustil karanteno predčasno, če se je nekdo pred iztekom karantene brez karantenskega nadzorstva približeval zdravim osebam in se z njimi družil, če je oseba prevažala ljudi in blago brez potrebnih zdravstvenih spričeval in prepustnic, če je kdo v krajih v bližini kordona nudil zatočišče ljudem in blagu brez zdravstvenih spričeval ali brez dovoljenj gosposke, če je kdo skrival in prikrival stvari, ki morajo biti sicer podvržene čiščenju, ter nazadnje vsi v karanteni zaposleni uradniki in posli, ki z nevestnim delom povzročajo nevarnost.⁵⁸

Kaznivo je bilo tudi zanemarjanje poklicne dolžnosti zaposlenih v obrambnih institucijah: če uradnik prijav in poročil ni naznanjal naprej; podkupljivost zdravnikov oziroma prejemanje daril za že plačano delo; če je tisti, kateremu je bil zaupan nadzor oseb in blaga, le-te spuščal v deželo po nedovoljenih poteh ali po dovoljenih poteh pa

⁴⁹ Laibacher Zeitung, 27. september 1831, št. 77, str. 309.

⁵⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 270.

⁵¹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 254.

⁵² *Gesetze und Verordnungen*, Dvorni dekret z dne 27. avgusta 1831, št. 2525.

⁵³ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 147: Patent Franca I. z dne 21. maja 1805. Laibacher Zeitung, 15. september 1831, št. 74, str. 909.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ *Sanitäts- und Contumaz- Pass* – zdravstveno dovoljenje za prehod meje. Podoben pomen imajo izrazi *Gesundheitspass*, *Gesundheitscertificat* in *Gesundheits-Zeugniss* kot zdravstveno spričevalo. *Gesetze und Verordnungen*, Dvorni dekret z dne 26. julija 1831, št. 2522.

⁵⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 147.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

brez prestajanja karantene, ali pa je ljudi spuščal iz karantene pred iztekom predpisanega časa; kdor je neupoštevajoč predpise izdajal zdravstvena spričevala in če sta se uradnik ali zdravnik pri svojem delu izpostavila možnosti okužbe in nista šla sama v karanteno. Kršitve iz koristoljubja so bile kaznovane s težko ječo od 10 do 20 let, navadne kršitve z ječo od 5 do 10 let. Kazen za prikrivanje kršitev je bila ječa od 1 do 5 let, pri posebno težkih okoliščinah podkupovanja pa težka ječa od 5 do 10 let.⁵⁹

V primeru večjega, že nevarnega širjenja kršitev zaščitnih ukrepov proti nalezljivi bolezni, je takrat nastopil sistem naglih sodb oziroma *Standrecht*; danes bi spadal pod izjemno kazensko pravo, ki omogoča ostrejšo kaznovalno politiko. Zaradi nevarnosti prekrškov v zvezi s prekoračitvijo kordona in izoginitvi karantene je bila po tem pravu kazen smrt z ustrelitvijo. Začetek in prenehanje veljave naglih sodb sta se morala javno oznaniti.⁶⁰ Tako je bilo z dekretom združene dvorne pisarne javno naznanjeno, da se s 1. oktobrom 1831 končuje obdobje veljave naglih sodb v vseh deželah monarhije, ki imajo vzpostavljene kordone, in se spet uveljavlja kazni po obstoječi kazenski zakonodaji.⁶¹

Sistem rastelov⁶² in karanten

V imenu varnosti javnega dobrega

*...Vsa obleka, kar je ima kdo na sebi, in vse blago se očedi in očisti, da se kdo od nas od kaj takega bolezni ne nalezne...*⁶³

Prva dva uradna prehoda čez kordon oziroma rastela sta bila 1. avgusta 1831 odprta v Jesenicah na Dolenjskem in v Metliki.⁶⁴ Gradnja tretjega rastela v Brodu na Kolpi je zakasnila, tako da so ga odprli 15. avgusta.⁶⁵ Izbira Jesenic in Metlike se zdi smiselna, saj sta oba kraja ležala na meji ob najpomembnejših cestnih povezavah Kranjske s Hrvaško oziroma Ogrsko. Jesenice so ležale ob Zagrebški komercialni in poštni cesti, ki je iz Ljubljane tekla prek Zidanega Mostu in Novega mesta do Bregane. Skozi Metliko pa se je vila Karlovska glavna, komercialna in poštna cesta, ki se je sicer začela v Novem mestu.⁶⁶ Pomen čimprejšnjega odprtja obeh rastelov je bil v tem, da je bil zaradi siceršnje zapore meje z Ogrsko oviran promet na

meji s Hrvaško in ogrskim Primorjem. Da bi ublažili motnje prometa, medtem ko je tekla gradnja rastelov, so preko zasilnih rastelov na Kranjsko spuščali le večje transporte pšenice in živine.⁶⁷

Osnovna naloga rastelov je bila, da se v imenu varnosti javnega dobrega (*Sicherheit des öffentlichen Wohls*) vsako čezmejno izmenjavo oseb, blaga in stvari podvrže karanteni. Na rastelih v Jesenicah in Metliki se je tekoče odvijal le promet z 'nestruponosnim' blagom, ki je bilo oproščeno karantene in bilo tako lahko takoj prevzeto na drugi strani meje. Kaj ni bilo 'struponosno', je določal patent Marije Terezije z 2. januarja 1770 v 24. členu. Seznam, ki je vseboval 238 vrst različnega blaga, od poljskih pridelkov, prehrabnih izdelkov in zdravil do surovin in različnih obrtnih izdelkov, je bil objavljen tudi v časopisu *Laibacher Zeitung*.⁶⁸ Dunajska združena dvorna pisarna je poudarjala, da naj se na rastelih odvija samo nujna trgovina in naj se omejijo ostale poslovne dejavnosti, saj se ravno preko njih širi kolera.⁶⁹ Pri obeh rastelih se je trgovalo predvsem z žitom in soljo, ki sta bila oproščena karantene, ter z živino, katero so 'očistili' tako, da so jo do vratu potopili v vodo. Tržni dnevi so bili natančno določeni in sicer v Jesenicah in Metliki ob ponedeljkih in četrtek, v Brodu na Kolpi pa ob ponedeljkih in petkih. Za transporte žita, ki so jih s Hrvaške do Jesenic vozili z ladjami po Savi, je rastelska inšpekcija po pregledu tovora odredila pretovarjanje na čakajoče prazne ladje, ki so potem nadaljevale pot po reki navzgor v notranjost Kranjske. Prav tako so se na rastelu morali zamenjati gonjači živine.⁷⁰

Rasteli so imeli poleg trgovske tudi družbeno funkcijo, saj so povezovali prebivalstvo z obeh strani meje, ki sicer kordona ni smelo prečkati. Ljudem so bili ob določenih urah (med deveto in dvanajsto dopoldne in med drugo in peto popoldne) omogočeni pogovori, pri čemer so se, da se ne bi okužili, lahko pogovarjali le z določene razdalje. Vse dejavnosti pri rastelu so se smele dogajati izključno podnevi oziroma pri dnevni svetlobi, od sončnega vzhoda do sončnega zahoda.⁷¹

Karantenske komplekse,⁷² ki so predstavljali drugo preventivno institucijo na meji, so zgradili

⁶⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122.

⁶⁸ Laibacher Zeitung, 4. avgust 1831, št. 62, str. 245-246.

⁶⁹ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2326.

⁷⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 312, 314.

⁷¹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 312.

⁷² Kontumac (*Contumac, Contumazanstallt*) pomeni zdravstveno zaporo proti širjenju nalezljivih bolezni. Karantena izhaja iz besede quarantina iz quaranta, štirideset, ker je sprva trajala 40 dni. Je varnostna zapora oziroma osamitev in zdravniško opazovanje potnikov iz okuženih krajev in s tem del sistema zdravniških ukrepov proti širjenju nalezljivih bolezni. (Verbinc, *Slovar tujk*, str. 333) Prva karantena je bila organizirana leta 1375 v Dubrovniku.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2262.

⁶² Urejeni prehodi čez kordon, kjer se je lahko trgovalo.

⁶³ Potočnik, *Potrebno poduzhenje sa kmeta*, v nagovoru.

⁶⁴ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122; Koba, *O koleri*, str. 78.

⁶⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 314.

⁶⁶ Holz, *Razvoj cestnega omrežja*, str. 26.

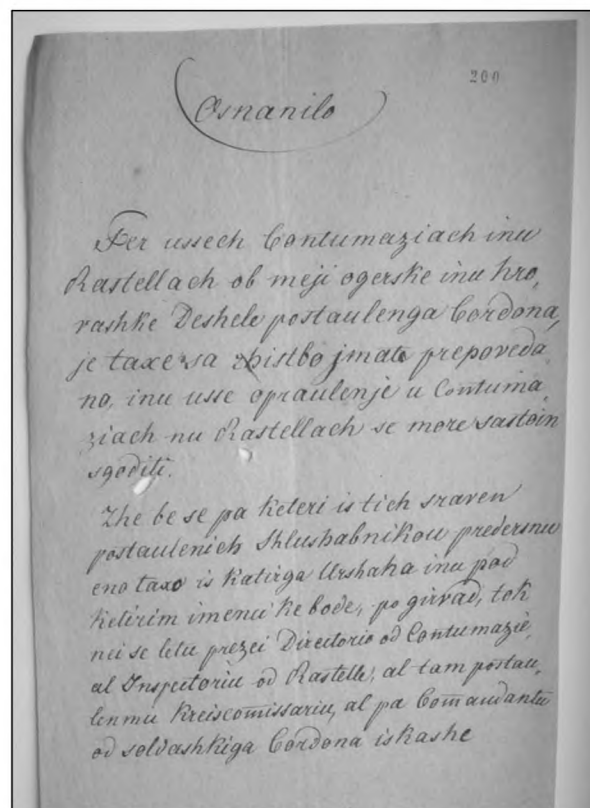
ob rastelih. Če je rastel opravljaj kontrolo prometa in nadzoroval ter omejeval trgovino, je karantena poskrbela za vse tiste ljudi in blago, ki so jih v rastelu zaradi suma, da prihajajo z območij, okuženih s kolero in če potniki niso mogli dokazati nasprotnega, zavrnil. Karanteno so tako morali prestajati vsi ljudje, ki so prihajali z okuženih oziroma sumljivih območij, in pa tisti, ki niso imeli zdravstvenih spričeval. Prav tako je moralo v karanteno vse 'struponosno' blago in razne stvari (*Contumazbehandlung von Personen, Waaren und Effecten*). Med 'struponosno' blago so med drugim spadali perje, žima, ščetine, lan, konoplja, surove kože, kožuhi, usnje, platno, vrvi in bombaž.⁷³ Strupeno blago so v karanteni čistili. Poseben primer je bila ovčja volna, ki sicer ni spadala med nevarno, a so jo vseeno v karanteni prezračevali tudi do 20 dni.⁷⁴

V času največje nevarnosti je prestajanje karantene trajalo 40 dni, kar pa so postopoma zniževali.⁷⁵ 26. septembra 1831 je Ilirska deželna zdravstvena komisija javno oznanila zmanjšanje karantene na kordonih proti Ogrski in Galiciji z 20 na 10 dni.⁷⁶ 10. oktobra je cesar ukazal za celotno monarhijo z izjemo Lombardsko-beneškega kraljestva in Primorja, znižanje karantene na 5 dni.⁷⁷

Poslopja za potrebe karantene so morali tako v Jesenicah kot tudi v Metliki na novo zgraditi, saj primernih prostorov ni bilo na razpolago. Oblasti so se pri vzpostavljanju karantene srečevale s številnimi težavami, še posebej ker so morali karanteno zgraditi v zgolj 14 dneh.⁷⁸ Gradnja karantene v Jesenicah je nadvse nujna (*Der Bau der Contumaz-Anstalt von Jessenitz ist von der äussersten Dringlichkeit*), je ljubljanski okrožni urad o nujnosti takojšnje gradnje karantenskega kompleksa v Jesenicah obvestil ljubljanski magistrat.⁷⁹ Poleg tega, da je na kraju samem primanjkovalo stavbnega lesa, v bližnji okolici prav tako ni bilo na voljo usposobljenih obrtnikov oziroma delavcev, ki so jih bili zato prisiljeni iskati v oddaljenih krajih.⁸⁰ Tesarje so tako najeli v Ljubljani in njeni okolici. Tesarskemu mojstru Koširju, je kot podizvajalcu del uspelo v 24 urah najti 30 tesarjev, od katerih jih je nazadnje delo sprejela le polovica. Kot najpogostejše razloge za zavrnitev dela pri gradnji karantenskih poslopij so tesarji navajali svojo bo-

lezen, bolezen otrok in žene, nosečnost žene, večje število otrok, delo na kmetiji, pomanjkanje primerne obleke in že sklenjene delovne pogodbe. Visok odstotek odklonitev dela pri gradnji karanten s strani obrtnikov kaže na to, da med njimi to delo ni veljalo za priljubljeno. Koširju je ljubljanski magistrat pomagal pri najemanju transportnih čolnov, s katerimi so po Savi navzdol do Jesenic prepeljali ves potreben stavbni les, orodje in najeto delovno silo, poleg tesarjev in mizarjev tudi ključavničarje in lončarje.⁸¹ Iz seznama inventarja za jeseniško karanteno je razvidno, da je lahko karanteno naenkrat prestajalo približno 40 ljudi, ki so bili preskrbljeni z osnovnimi potrebščinami za spanje in higieno. Prostori karantene so bili namreč opremljeni s slamnjacami, mizami, stoli in klopami, obešalniki za obleke, svečniki in "usekavniki", nočnimi posodami, umivalniki, vrči za vodo, prevlekami za slamnjace, brisačami, blazinami in odejami.⁸²

Celoten postopek 'čiščenja' v rastelih in karantenah je bil za ljudi in blago brezplačen. Ker so zaposleni v rastelih sprva storitve zaračunavali in je obstajala nevarnost, da bodo s tem nadaljevali, je zdravstvena oblast ljudi preko okrožnic in časopisja opozarjala na brezplačno naravo vseh dejavnosti v rastelih in karantenah. Prepovedali so po-

Oznaniilo. (ZAL, LJU 489, f. 348, fol. 200)

⁷³ Kobal, *O koleri na Kranjskem*.

⁷⁴ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 795, 1661, 2177.

⁷⁵ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2177.

⁷⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 599.

⁷⁷ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413; *Laibacher Zeitung*, 18. oktober 1831, št. 83, str. 338.

⁷⁸ *Laibacher Zeitung*, 4. avgust 1831, št. 62, str. 246.

⁷⁹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 249.

⁸⁰ *Laibacher Zeitung*, 4. avgust 1831, št. 62, str. 246.

⁸¹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 246, 247, 249.

⁸² ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 602.

biranje pristojbin, že pobrani denar je bilo treba vrniti. Da so bili z okrožnico seznanjeni tako zaposleni kot tudi javnost, je morala viseti ob vseh vstopih v rastel in karanteno, v pisarnah, skupnih prostorih zaposlenih, kolibah in v skladiščih za blago. Za obveščanje širših plasti prebivalstva, so okrožnico objavili tudi v deželni, slovenski jeziku.⁸³

Rastel in karantena v Metliki

Kako so bila organizirana obmejna prehodna mesta čez kordon oziroma kakšen je bil videti celoten kompleks rastela in karantene, izvemo iz ohranjenega načrta za obe instituciji pri Metliki.⁸⁴ Rastel in karanteno so zgradili na levem bregu mejne reke Kolpe, ob mostu čez Kolpo. Stavbe obeh ustanov so bile v glavnem nanizane na obeh straneh Karlovške komercialne ceste, ki je tako tekla po sredi kompleksa in bila pri rastelu zaprta z dvojno zaporo. Med osmimi uslužbenci karantene so bili direktor Joseph Sterger, zdravnik Ignaz Lashan, duhovnik Andreas Tschebashegg, pisar Alois Pauer, čuvaja blaga Martin Lovich in Jochan Horlitschegg ter slugi za čiščenje blaga Wenzl Kottek in Joseph Zollner.⁸⁵

Iz hrvaške smeri, torej iz smeri vstopa na Kranjsko, potem ko se je prišlo čez most, se je ograjeni prostor rastela nahajal na desni strani. Področje rastela je bilo razdeljeno na tri dele. Tri četrtine njegove celotne površine je zavzemal z gosto pleteno ograjo obdan prostor za živino, ki so jo na prodaj pripeljali iz Hrvaške. Ostalo je bilo namenjeno dvema približno enako velikima ograjenima prostoroma. V prvega je bil vhod s Karlovške ceste in sicer je bila tu stavba Urada za tridesetnino (*Dreysigstamt*), ki je ob deževnem vremenu služila za zavetje hrvaškim trgovcem in kupcem. Izhod iz tega dela v drugi del – del za živino – je bil namenjen tistim, ki so že opravili nakup in odkoder se je gnalo živino do reke Kolpe, kjer so jo pogнали v vodo, tako da je živina bredla vzdolž rečnega brega ob Kolpi navzgor in tako 'očiščena' prišla višje ob reki spet na breg v ograjeni prostor na levi strani Karlovške ceste. Med obema rastelskima ograjenima prostoroma sta bili postavljeni dvojni pregradi obiti z deskami, nekaj manj kot dva metra oz. en seženj oddaljeni druga od druge, ki sta pregrajevali izpostavljen del s strani ceste. Med pregradama sta bila od enega konca do drugega postavljena dva lesena žlebova

podprta s stebri, po katerih so spuščali žito in sol iz izpostavljenega dela proti notranosti rastela. Tu so izločili vse tuje, 'strupene' stvari, s katerimi je bilo prepovedano trgovati. V razdalji treh čevljev, torej skoraj enega metra od notranje pregrade je bila v tretjem, zaprtem (neizpostavljenem) delu rastela še tretja zapornica, pri kateri je sluga čistil manjše stvari, pripeljane s Hrvaške. V istem delu rastela je bila stavba, v kateri so prekaljevali pisma, v njej je imel sicer sedež metliški carinski urad. Spodnji del istega dela je bil nekoliko dvignjen in namenjen kranjskim kupcem živine. Iz dvignjenega dela so izbirali živali in sklepali posle s spodaj stoječimi prodajalci.⁸⁶

Od rastela dalje, na desni strani ob Karlovški cesti, je stala stavba siceršnje mitnice, ki je bila preurejena v prostore za direktorja karantene in karantenskega zdravnika. Nekdanjo karantensko stavbo levo od Karlovške ceste so spremenili v stražarnico, ob njej je stal lesen hlev. Območje karantenskega kompleksa se je, nekoliko oddaljeno stran od Karlovške ceste, nahajalo na njeni levi strani. S Karlovško cesto je karantenski kompleks v obliki polkroga povezovala stranska cesta. Za prestajanje karantene je bilo na voljo sedem lesenih stavb obdanih z visokim zidom. Prve tri so bile namenjene imenitnejšim potnikom in so bile znotraj razdeljene na več manjših prostorov, tako da so bili moški in ženske ločeni, prav tako je imela svoje prostore tudi njihova služinčad. Koliba števila 5 je bila bolniška, po potrebi pa so v zdravstvene namene preuredili še katero od preostalih treh hiš, v katerih so sicer karanteno prestajali navadni potniki. Poleg karantenskih stavb za ljudi so zgradili hleve za konje in vozove ter skladišča za blago. Poseben prostor so uredili za prezračevanje blaga. Zadnji dve stavbi, ki sta služili za bivališče zaposlenih, njihovim skupnim prostorom, sušilnici in prekaljevalnici ter karantenski gostilni, sta bili od karantenskih kolib popolnoma ločeni, tako da med ljudmi, ki so prestajali karanteno, in zaposlenimi ni prihajalo do stikov. Slednji so imeli tudi svoj poseben vhod. V bližini kompleksa je stala karantenska kapela ter hiša in gospodarska poslopja v lasti gospe Schebenig, pošne mojstrice iz Metlike.⁸⁷

Posledice vzpostavitve zdravstvenega kordona

Posledice zapore meje med Kranjsko in Hrvaško so se odražale po eni strani predvsem v motnjah in upočasnitvi trgovine, po drugi pa v oviranju pretoka ljudi. Oblasti so ljudem svetovale,

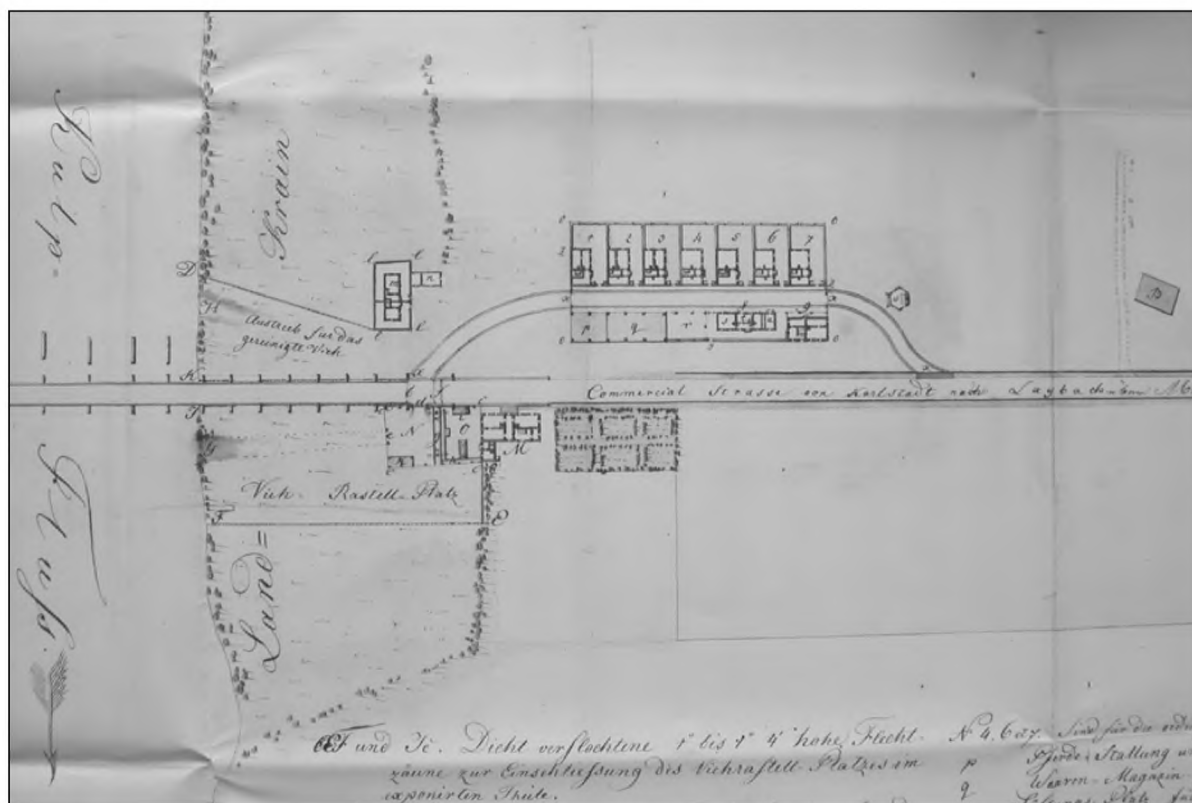
⁸³ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 196, 200; Laibacher Zeitung, 9. avgust 1831, št. 63, str. 737–738.

⁸⁴ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586: Situations Plan des Emplacements der Contumaz Gebäude an der Kulp-Brücke bey Möttling.

⁸⁵ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586: Personal – Standes Ausweis von k.k. Contumaz Direction zu Möttling.

⁸⁶ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586.

⁸⁷ Prav tam.

Rastel in karantena v Metliki. (AS 14, Reg. VIII, f. 36 (Chol2), št. 586)

naj nepotrebno trgovanje in druge poslovne dejavnosti omejijo, saj se s širjenjem trgovskih stikov širi tudi kolera.⁸⁸ Posledice vzpostavitve zdravstvene kordona niso neposredno prizadele samo ekonomije obmejnega pasu, ampak so jih občutili tudi v notranjosti Kranjske. Policijska poročila okrajnih oblastev postojnskega okrožja razkrivajo javno mnenje (*Stimmung und der herrschende Geist*) med drugim tudi o trgovini, sejnih in gibanju cen živil.⁸⁹ Tako so na območju okrajnega oblastva Snežnik od siceršnjih sedmih letnih sejmov izpeljali tri. Prva dva sejma, v Šentvidu v ponedeljek po prazniku sv. Jerneja (29. avgust) in na Blokah v četrtek, 29. septembra, nista uspela, ker je v času prvega še obstajal zdravstveni kordon, v času drugega pa so od ukinitve kordona pretekli le trije dnevi, tako da iz Hrvaške še niso utegnili prignati živine.⁹⁰ S področja vipavskega okrajnega oblastva so poročali o zvišanih cenah živine, kar so pripisovali oteženi prodaji iz Hrvaške in Ogrske. Razvidno je, da so se ljudje bolezni bali, govorili so o utesnjujočem strahu pred kolero (*die gespannte Furcht von der Brechruhr*). Kordon naj sicer ne bi

povzročil padca v gospodarstvu in trgovini, čeprav je nanju z delno zaporo in omejevanjem slabo vplival (*Eine Abnahme in der Agrikultur, Industrie, im Kommerze erfolgte nicht. Aber der bevorstehende Sanität-Kordon dürfte diesfalls Einflüss äussern. Ohne Nachtheilen kann es nicht abgeben, wenn angränzende Ortschaften, Kreise, Provinzen im frühere freie Verkehre theils erschwert, theils abgesperrt werden*).⁹¹ V okrajnem oblastvu Hasberg so zaznali povišanje cen soli in po razpustitvi kordona pocenitev žita in drugih živil.⁹² Okrajno oblastvo Senožeče je ugotovilo porast trgovskih dejavnosti po sprostitvi prometa s Hrvaško.⁹³ V okrajnem oblastvu Postojna je trgovina zaradi kordona utrpela nekaj škode, po njegovi ukinitvi so cene občutno padle.⁹⁴ Iz skupnega poročila za postojnsko okrožje je torej razvidno, da so slabši promet z živino poleg splošnemu pomanjkanju denarja pripisali predvsem zdravstvenemu kordonu na meji. Po celotnem okrožju so opazili, da so cene žita in drugih živil po ukinitvi kordona občutno padle, trgovina pa je postala ži-

⁸⁸ AS 14, *Gubernij v Ljubljani*, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2326.

⁸⁹ AS 117, *Kresijski urad Postojna*, fasc. 13, št. 256.

⁹⁰ AS 117, *Kresijski urad Postojna*, fasc. 13, št. 256: policijsko poročilo okrajnega oblastva Snežnik.

⁹¹ Prav tam, policijsko poročilo o krajnega oblastva Vipava.

⁹² Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Hasberg.

⁹³ Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Senožeče.

⁹⁴ Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Postojna.

vahnejša (*Das Komerz schien nach der Aufhebung der gegen Ungarn und Kroatien bestandenen Sanitäts Cordons in etwas aufzuleben*).⁹⁵

Zaključek

Zdravstveni kordon proti nalezljivim boleznim je bil na kranjsko-hrvaški meji leta 1831 vzpostavljen zadnjič. Ob naslednjih epidemijah kolere, kar pet jih je zajelo tudi Kranjsko, jih oblasti niso več vzpostavljale. Poleg tega, da le-ti niso uspeli zadržati širjenja kolere, so za oblasti predstavljali izredno velik organizacijski in gmotni napor, ki pa vložene energije in sredstev ni upravičil. Na bližnjo in daljno okolico je zapora meje delovala slabo zaradi oviranja siceršnjega pretoka ljudi in blaga, kar je zaviralno vplivalo predvsem na trgovske tokove in posledično zviševalo cene živil. Ker so oblasti ob naslednjih epidemijah kolere spremenile taktiko obrambe in opustile drag sistem zapore meja, velja obramba proti prvi epidemiji kolere v monarhiji hkrati tudi za zadnje prakticiranje klasičnega boja proti kugi značilnega za 18. stoletje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 14 – Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII.
AS 117 – Kresijski urad Postojna.
AS 1079 – Zbirka normalij.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZAL, LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (Reg. I)

ČASOPISNI VIRI

Laibacher Zeitung, 1831.
Illyrisches Blatt, 1831.

TISKANI VIRI

Eckstein, Friedrich: *Die epidemische Cholera beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831*. Pest und Leipzig, 1832.
Gesetze und Verordnungen in Justic-Sache für die Deutschen Staaten der Oesterreichischen Monarchie von den Jahren 1831–1834.
Jankovich, Anton: *Die epidemische Cholera in den Jahren 1817–1832, ihre Wesen, Ursache und rationelle Behandlung*. Ofen, 1832.
Potočnik, Blaž: *Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje, v vprashanjih in odgovorih*.

Ljubljana, 1831.

Schematismus für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien, Laibach, 1831.

LITERATURA

Birkner, Othmar: *Die bedrohte Stadt, Cholera in Wien*. Franz Deuticke, Wien 2002.
Borisov, Peter: *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*. Ljubljana : SAZU, 1977.
Brunton, Deborah: Dealing with disease in populations: public health, 1830–1880. *Medicine Transformed. Health, Disease and Society in Europe 1800–1930* (ur. Deborah Brunton). The Open University, Manchester 2004, str. 180–207.
Grmek, D. Mirko: Sanitarni kordon Vojne krajine. *Medicinska enciklopedija*, knjiga V., Zagreb 1961, str. 457–460.
Granda, Stane: Bosanski roparji se ne bojijo vojakov in financarjev. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 174.
Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.
Jovin, Slavko: *Epidemija kolere v Vojvodini 1831 godine*. Novi Sad : Matica srpska, 1978.
Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače, problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Knjižnica 'Kronike' 8, Ljubljana 2004.
Kobal, Franc: O koleri na Kranjskem. *Zbornik Slovenske Matice*, XIII. zvezek, Ljubljana 1911, str. 61–158.
Koblar, Anton: O človeški kugi na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*. Ljubljana 1891, str. 39–55.
Krebs, Gertraud: Die geographische Verbreitung der Cholera in ehemaligen Oesterreich – Ungarn in den Jahren 1831–1916. *Veröffentlichung aus dem Gebiete des Volksgesundheitsdienstes*. LV Band, 6. Heft, Berlin 1941.
Lukács, Ágnes: Az 1831–1832 évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex bibliotheca historiae medicae hungarica*, Budapest 1966.
Rannegger, Harald: *Die Cholera in der Steiermark 1831–1836*. Diplomarbeit, Karl-Franzens-Universität Graz, 1989.
Studen, Andrej: Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolero. *Slovenska kronika XIX. stoletja (1800 – 1860)*, Ljubljana 2001, str. 183–184.
The Cambridge World History of Human Disease (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge 1994, str. 645–648.
Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Slovenska matica, Ljubljana 1996.

⁹⁵ Prav tam, policijsko poročilo za postojnsko okrožje.

Žontar, Josip: Zapore proti kugi v Karavankah v letih 1713–1716. Prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18. stoletju. *Tržiški vestnik*, VI, št. 11, Tržič 1957.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Abwehrmechanismus zum Schutze vor der ersten Choleraepidemie in Europa

In den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts wurde Europa von der ersten Epidemie der asiatischen Cholera heimgesucht. Zu einer Verbreitung der Krankheit von Asien nach Europa kam es aller Wahrscheinlichkeit nach infolge der Intensivierung von Handels- und Verkehrsbeziehungen zwischen dem englischen Imperium und Indien bzw. infolge der englischen Expansion nach Osten. Der auftretenden Choleraepidemie in der Nähe der Habsburgermonarchie im Jahr 1830 begegneten die Staatsbehörden mit sofortiger Grenzsperrung. Zu diesem Zweck errichteten sie zunächst ein System von Sanitätskordons an der Ostgrenze der Monarchie, später, als die Krankheit in der Monarchie selbst ausbrach, auch Kordons zum Schutze einzelner Länder. Das gesamte Abwehrsystem beruhte auf den Vorschriften und der Praxis, die in den vorangegangenen Jahrhunderten bei der Pestbekämpfung herausgebildet worden waren.

Das krainische Abwehrsystem gegen die Cholera aus dem Jahr 1831 war Bestandteil umfassenderer innerer staatlicher Vorbeugungsmaßnahmen der österreichischen Länder gegen das Eindringen der Cholera Morbus von Ungarn her. Der Ausbau von

Sanitätskordons, die an der mährischen Grenze zu Galizien begannen, vollzog sich weiter entlang der niederösterreichischen, innerösterreichischen, krainischen und österreichisch-küstenländischen Grenze zu Ungarn. Der Gesundheitskordon an der krainisch-kroatischen Grenze wurde aufgrund der Zusammenarbeit der Kreis- und Zollbehörden mit dem Militärkommando errichtet. Von der großen Bedeutung der Grenzsperrung selbst zeugen hohe Strafen für Übertretungsfälle und standgerichtliche Urteilsprüche. Der Fall der Quarantäneanstalt Metlika (Möttling) zeigt, dass eine straffe Organisationsform solcher Komplexe einerseits nur den Verkehr mit Grundnahrungsmitteln und Vieh zuließ, während sie andererseits die Bewegung der Personen stark einschränkte.

Zum letzten Mal wurde 1831 ein Gesundheitskordon gegen die Ansteckungskrankheiten an der krainisch-kroatischen Grenze errichtet. Bei den darauffolgenden Choleraepidemien – gleich fünf suchten auch Krain heim – stellte die Habsburger Macht keine Gesundheitskordons mehr auf. Außer der Tatsache, dass diese die Verbreitung der Cholera nicht aufzuhalten vermochten, erforderten sie von den Behörden einen riesigen Organisations- und Geldaufwand, der die darauf verwendeten Energien und Mittel nicht rechtfertigte. Infolge des behinderten Austauschs von Personen und Waren wirkte sich die Grenzsperrung nachteilig auf die nähere und weitere Umgebung aus. Behinderungen im Handelsverkehr hatten eine Preissteigerung zur Folge. Da die Behörden beim Ausbruch der nächsten Choleraepidemien die Abwehrtaktik änderten und das teure System der Grenzsperrungen aufhoben, gilt die Abwehr gegen die erste Choleraepidemie in der Habsburgermonarchie zugleich auch als die letzte Anwendung der klassischen für das 18. Jahrhundert charakteristischen Pestbekämpfung.

1.01. izvirni znanstveni članek

UDK 634.8:374(497.4)"18"
prejeto: 18. 4. 2005**Miha Seručnik**univ. dipl. zgodovinar, Mala Loka 21, SI-1230 Domžale
e-mail: miha.serucnik@gmail.com

Spopad s trtno ušjo na Kranjskem v luči gradiva Deželnega zbora in odbora za Kranjsko

IZVLEČEK

Prispevek obravnava spopadanje s trtno ušjo na Kranjskem konec 19. stoletja. Po kratkem opisu škodljivca in načinov boja se osredotoči na izobraževanje o cepljenju vinske trte. Programski osnutki in poročila o izvedbi cepitvenih tečajev podajajo nazorno sliko obveščenosti navadnih ljudi o trtni uši v tistem času. Geografsko je članek omejen na Kranjsko, časovno pa na obdobje oblikovanja dejavnosti vinogradniškega izobraževanja.

KLJUČNE BESEDE

trtna uš, vinogradništvo, škodljivci, Kranjska, Rihard Dolenc

SUMMARY

THE BATTLE WITH VINE LOUSE IN CARNIOLA IN THE LIGHT OF THE MATERIALS OF THE PROVINCIAL ASSEMBLY AND COMMITTEE FOR CARNIOLA

The contribution deals with the struggling with vine louse in Carniola at the end of the 19th century. After a short description of the pest and ways of fighting it, the article focuses on education on grafting vine. Programme outlines and reports on realization of graft courses give a distinct picture on knowledge of common people about the vine louse in that time. Geographically, the article is limited to Carniola and by time to the period of formation of winegrowing education.

KEY WORDS

Vine louse, wine growing, pests, Carniola, Rihard Dolenc

Uvod

Evropsko vinogradništvo so od srede 19. stoletja pa do njegovega izteka prizadele tri zaporedne velike nadloge: siva plesen vinske trte (*Oidium tuckeri*), peronospora (*Plasmopara viticola*) in trtna uš (*Phylloxera vastatrix*). Vse tri bolezni oziroma škodljivci so bili prineseni v Evropo iz Severne Amerike. Med njimi je bila trtna uš zadnja, a tudi najhujša grožnja vinski trti. Za prvi dve bolezni so razmeroma hitro odkrili učinkoviti kemični sredstvi, trtne uši pa z nobenim pesticidom niso uspeli zaježiti. Njeno bliskovito širjenje po Stari celini je botrovalo koncu t. i. starega vinogradništva. Povzročila je prelom v načinu gojenja vinske trte, sprožila akcijo izobraževanja malih vinogradnikov in sploh prisilila države v odločne posege v vinogradništvo.

Kot vse vinogradniške dežele se je morala s trtno ušjo spopasti tudi Avstro-Ogrska. Po odkritju prvih okuženih trt na državni poskusni vinogradniški in sadjarski postaji v Klosterneuburgu pri Dunaju leta 1872 je država poskrbela, da so bile o zadevi obveščene vse vinogradniške dežele.¹ Ob posamičnih odkritjih okužb v deželah dvojne monarhije, je bil boj proti trtni uši v pristojnosti tako državne kot deželne uprave. Ti organi so nam zapustili gradivo, ki je z zgodovinskega vidika pomankljivo obdelano. Nekaj osnovnih informacij o boju s trtno ušjo pri nas najdemo v *Zgodovini agrarnih panog*.² Avtorji poglavja o vinogradništvu so se omejili na povzemanje različnih starejših strokovnih objav s področja vinogradništva.

O trtni uši je pisal tudi dr. Jože Maček, ki se je osredotočil na gradivo Kranjske kmetijske družbe, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije.³ Njegov prispevek daje kratek, a vendar temeljit pregled obdobja. Besedilo je dosledno opremljeno z opombami in mi je bilo pri pisanju pričujočega članka v veliko pomoč. Ta je nastal predvsem na podlagi gradiva, ki sta ga zapustila Deželni zbor in odbor za Kranjsko v Ljubljani in ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Članek sem geografsko zamejil na deželo Kranjsko, tematsko pa sem največ pozornosti posvetil vpeljavi tečajeve cepljenja vinske trte v začetku devetdesetih let 19. stoletja.

Kaj je trtna uš?

Trtna uš (*Phylloxera vastatrix*) je zelo majhna žuželka, ki je s prostim očesom komaj opazna. Je parazitska žival, ki se prehranjuje z rastlinskimi sokovi trt. Njena domovina je Severna Amerika, kjer so jo prvič opazili že sredi 19. stoletja. V ZDA

ni predstavljala grožnje, zato je do prihoda v Evropo ostajala praktično neznana.

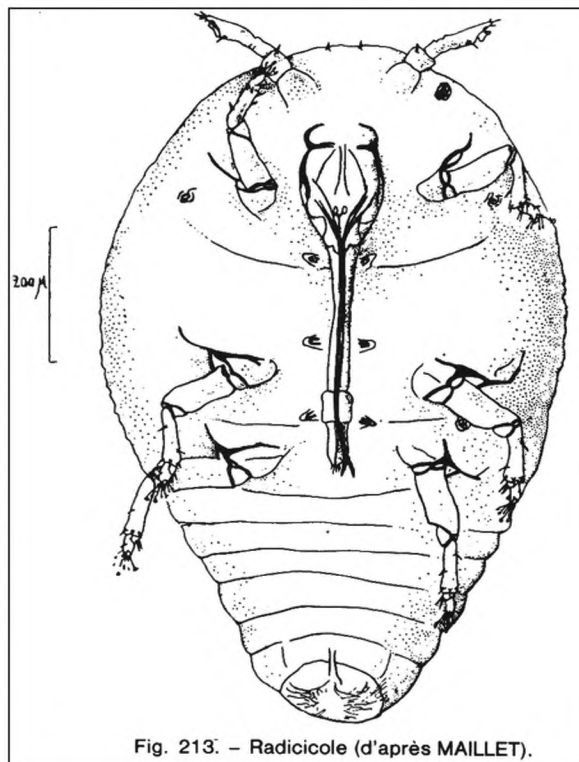

Fig. 213. – Radicicole (d'après MAILLET).

Podzemna oblika trtna uši (Galet, *Les maladies*, str. 1114).

Trtna uš ima zelo zapleten življenjski cikel in dve pojavni obliki: nadzemno in podzemno. Prva je bolj opazna in nenevarna; na listih gostiteljske rastline povzroča značilne šiške. Druga (podzemna) oblika uničuje trte. Uši se naselijo na koreninah trt, kjer se prehranjujejo s srkanjem rastlinskega soka. Mesta vbodov v rastlinsko tkivo se okužijo z bakterijami ali glivicami, kar povzroči gnitje. Prvi vidni znaki zajedavcev nad zemljo se pojavijo na napadeni rastlini, ko je že prepozno. Nekako v juliju se listi pričnejo sušiti, razvoj plovov pa se postopoma ustavi. Trte hirajo brez premora in do naslednjega poletja bolj ali manj popolnoma propadejo. Kolonije trtnih uši se bliskovito širijo po napadenem vinogradu in v dveh do treh letih je ves nasad popolnoma uničen.

Na koreninah trt povzroča trtna uš značilne odebelitve, ki so neopazne, če ne odstranimo prsti. Prisotnost trtna uši je zato mogoče ugotoviti le, če odkopljemo korenine sumljivih trt, to je tistih, ki so se pričele sušiti.

Trtna uš se pojavi najprej v posameznih zaplatah, iz katerih se nato širi, dokler ne zajame celotnega območja. Bliskovitemu širjenju zajedavske žuželke so botrovale intenzivnost in strnjenost vinogradniške dejavnosti ter izredna plodnost trtna uši.

¹ Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 153–154.

² Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, str. 279–308.

³ Glej: Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 148–152.

Šiške trtne uši in spremembe na koreninah. (Zbirka diapozitivov Biotehniške fakultete v Ljubljani, Oddelek za agronomijo, knjižnica Katedre za fitopatologijo, diapozitiv številka 161).

Trtna uš se praviloma razmnožuje nespolno oziroma partenogenetsko. V samicah se brez oploditve razvijajo jajčeca, iz katerih se spet valijo partenogenetske samice. Samo na posebnem delu razvoja, ki nikakor ni nujen, se razvijeta moški in ženski osebek, ki se sparita. Rezultat je eno samo oplojeno jajčece, ki prezimi skrito pod lubjem na trti. Prilagodljivost trtne uši še poveča leteča oblika, ki s pomočjo vetra zlahka poišče nove življenjske prostore. Z vinogradnikovega vidika ta prilagodljivost pomeni pravo katastrofo.⁴

Boj proti trtni uši

Hitro širjenje trtne uši po evropskih vinogradih je presenetilo tako strokovnjake kot vlade prizadetih držav. Po njenem odkritju na planoti Pujaut (blizu Avignona) v Franciji leta 1868 so se začela prizadevanja za odkritje učinkovitega sredstva za njeno zatrtje. Francoska vlada je celo razpisala na-

grado 300.000 frankov za odkritje uspešne metode.⁵

V naslednjem desetletju in pol so odkrili okužbe trtne uši po vsej Evropi. Leta 1878 so se evropske vinogradniške dežele prvič in nato znova 1881 sestale v Bernu v Švici, da bi se dogovorile o usklajeni akciji zoper trtno uš. Dogovorile so se o strogih carinskih ukrepih, ki so omejevali trgovanje z rastlinskimi deli trte. Države podpisnice so se zavezale za medsebojno usklajevanje in obveščanje glede ukrepov proti trtni uši.⁶ Karantenski ukrepi so bili na splošno neuspešni, ker države niso uspele zagotoviti učinkovitega nadzorovanja notranjega prometa s trtami in njihovimi deli. Lep primer takšnega stanja najdemo leta 1882 ob hrvaško-kranjski meji. V letnem poročilu kranjskega deželne odbora v Ljubljani je zapisano: "*Nekateri posestniki vinogradov so tako brezvestni, da še vedno, akoravno je prepovedano, hrvatske in štajerske trte na Kranjsko prevažajo. Tudi hodijo delavci na Štajersko in Hrvatsko in z orodjem, ki so ga ondi rabili, obdelujejo pozneje kranjske vinograde*".⁷

Boj proti trtni uši je zaobjemal več različnih metod, toda vse so bile le delno uspešne. Zelo drastična, a kljub temu neuspešna metoda je bila fizično uničenje napadenega vinograda. Vse trte so izkopali in sežgali, prst pa prepojili s pesticidom (CS_2 – ogljikov disulfid).

Pesticid CS_2 so uporabljali tudi za omejevanje populacij trtne uši v napadenem vinogradu na ravni, ki so jo trte še zmogle prenesti. CS_2 je izredno hlapljiva tekočina, ki ni ostala v prsti dlje kot nekaj dni, na trtah in na grozdju pa naj ne bi puščala opaznih posledic.⁸

Poskusili so tudi z zelo nenavadnimi metodami, kot je poplavljanje vinograda ali pa ureditev nasada v peščeni zemlji. Obe metodi sta precej učinkoviti in sta v rabi še danes povsod tam, kjer obstajajo ustrezni pogoji. Poplavljanje zahteva ravninske vinograde in velike količine vode. Za uspeh druge metode je potrebna prst z vsaj 80% deležem peska.⁹ Ob prav vseh postopkih se zastavlja vprašanje ekonomske upravičenosti.¹⁰

⁵ Galet, *Les maladies*, str. 1276.

⁶ *Državni zakonik* (v nadaljevanju RGB), 1878/19 (17. september 1878) in RGB, 1881/105 (3. november 1881).

⁷ *Obravnave*, 22. zvezek, str. P. 24. Obravnave deželnega zbora kranjskega uporabljajo trojno paginacijo. Oznaka P. pomeni, da gre za stran v Letnem poročilu o delu deželnega odbora, ki so ga številčili posebej, od ena naprej. Mastno natisnjene številke označujejo strani stenografskih zapisnikov sej deželnega zbora, navadno tiskane številke pa strani prilog, ki so jih ustvarili posamezni odseki deželnega zbora. V opombah sem mastni tisk zaradi prevelike vpadljivosti opustil in dodal oznako "zapisniki". Pri citatih iz poročil odsekov deželnega zbora sem dodal oznako "priloge".

⁸ Galet, *Les maladies*, str. 1181–1283.

⁹ Dolenc (a), *Nauk*, str. 4.

¹⁰ To so večkrat poudarjali v Obravnava deželnega odbora kranjskega.

⁴ Povzeto po Galet, *Les maladies*, str. 1059–1093.

Metoda, ki se je pri nas pokazala za najbolj smotrno in uspešno, je bila zasajanje ameriških sort trte. Nekateri izmed njih prenesejo namreč tudi parazitiranje trtne uši na svojih koreninah. Njihova glavna napaka je, da so dokaj neuporabne za pridelavo vin. Nekateri ameriške sorte obrodijo tako drobne plodove, da so neuporabni za stiskanje, druge pa imajo dovolj velike plodove, a dajejo zelo slabo vino. Rihard Dolenc pravi, da ima tako vino *"kaj neprijeten duh, namreč po stenicah"*. Omenja še ameriške sorte, ki nimajo takih pomanjkljivosti, a žal v našem podnebjju in prsti ne uspevajo.¹¹

Strokovnjaki so zato poskušali vzrediti hibridne sorte proti trtni uši odpornih rastlin, ki bi poleg tega dajale še dobro vino. Ti poskusi niso bili nikoli povsem uspešni; pri nas najbolj razširjen hibrid je vsem dobro znana šmarnica.

Pot iz zagate predstavlja cepljenje ameriških podlag z evropskimi cepiči. Tako se zagotovi odporne korenine v zemlji, ki zmorejo kljubovati trtni uši, nadzemeljski del pa je evropska plemenita rastlina. To je torej način, ki je obveljal kot pot iz katastrofe in danes so vsi naši vinogradi zasajeni s cepljenimi trtami.

Cepljenje trt je predstavljalo rešitev, a je s seboj prinašalo tudi nov zaplet. Strokovni avtorji, ki opisujejo zgodovino vinogradništva pri nas, vedo povedati, da je bilo gojenje vinske trte pred pridelavo trtne uši zelo preprosto. Trte so bile zasajene neurejeno povprek, pogosto skupaj s sadnim drevjem, ki je rabilo za oporo.¹² Evropska trta je bila očitno zelo nezahtevna rastlina.

Vse to se je spremenilo z uvedbo ameriških trt – amerikank. Le nekaj redkih sort je pokazalo zadovoljivo odpornost na koreninsko trtno uš in te so nato zasajali v različnih podnebnih razmerah in prsteh. V evropskih razmerah so ameriške trte dokaj občutljive in zahtevajo večjo skrb. Potrebno je gnojenje, ki vinogradnikom prej ni bilo v navadi.

Samo cepljenje je poglavje zase. Trte so mnogo bolj občutljive kot sadno drevje in cepiči se slabše zrastejo s podlagami. Cepilec mora torej biti zelo spreten. Bolj kot je izkušen, večji odstotek njegovih cepljenj uspe. Nastala je potreba po izurjenih cepilcih in izobraževanju vinogradnikov.

Začetek obnove vinogradov

Gradivo Kranjskega deželnega zbora in odbora o trtni uši, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, sega v leto 1874. Takrat so iz Kranjske poslali v Klosterneuburg pri Dunaju Riharda Dolenca, vodjo Deželne vino- in sadjerejske šole Slap (pri Vipavi), da se je v živo seznanil s trtno ušjo.¹³ Iz sledečega

leta so se ohranili še nekateri spisi, ki se ukvarjajo z ukrepi, ki jih je sprejela Avstro-Ogrska z namenom preprečevanja širjenja trtne uši.

V gradivu nato sledi premor do leta 1880, ko so opazili trtno uš na Hrvaškem (ob kranjsko-hrvaški meji) in v Istri (v bližina Pirana). Deželni zbor je napotil Riharda Dolenca, da si je ogledal prizadeta območja ob meji in pregledal dolenjske in štajerske vinograde. Iz njegovega poročila je razvidno, da se je trtna uš pojavila tudi na Štajerskem, natančneje na Bizeljskem. Dolenjski vinogradi so bili v tem času videti še zdravi.¹⁴

Deželna vlada v Ljubljani je ustanovila lokalne komisije, ki so na ogroženih območjih ob deželni meji pregledovale vinograde.¹⁵ Znotraj deželnih meja Kranjske so trtno uš prvič opazili na Dolenjskem junija 1884, v vinogradih pri Veliki Dolini.¹⁶ Prav na tem območju jo je v svojem poročilu štiri leta prej napovedal Rihard Dolenc. Gre za predel, ki je bil s štajerske in hrvaške strani tako rekoč obkoljen.

Deželni zbor in odbor sta se po strokovnem nasvetu obrnila na Riharda Dolenca, ki je svetoval, naj se čim prej uvede ameriške trte. Deželni zbor se je nato obrnil na Deželno vlado v Ljubljani in jo obvestil o Dolenčevih predlogih.¹⁷

Deželna vlada v Ljubljani je na Dolenjsko poslala strokovnjake Kranjske kmetijske družbe, da bi ugotovili obseg okužbe. Njihove ugotovitve so pokazale, kako zahrbtno in neopaženo se trtna uš naseli na novih območjih. Leta 1884 so zaznali njeno prisotnost v dveh občinah, naslednje leto pa že v trinajstih.¹⁸ Tako stanje je že poleti 1884 napovedal vodja strokovne preiskovalne komisije J. Hansel. Preden so prisotnost trtne uši ugotovili oziroma jo uradno *"konstatirali"*, se je že razpasla na širokem območju. Pravzaprav nikjer niso uspeli zagotovo določiti natančnega časa vnosa žuželke na novo območje.¹⁹

Leta 1885 je bila v Kostanjevici na Krki na državne stroške ustanovljena prva trsnica za ameriške trte na Kranjskem. Vendar pa poljedelsko ministrstvo na Dunaju ni hotelo uvajanja amerikank priznati kot metodo, ki bi rešila vinogradništvo, ampak je vztrajalo pri zatiranju trtne uši z ogljikovim disulfidom. Naloga kostanjeviške trsnice naj bi bila po njihovem mnenju predvsem v tem, da se posameznim zainteresiranim vinogradnikom zagotovi možnost izvajanja lastnih poskusov z ameriški trtami.²⁰

¹⁴ AS 38, IX/3, š. 918, 6678/1880.

¹⁵ AS 38, IX/3, š. 918, 2233/1886.

¹⁶ AS 38, IX/3, š. 918, 4205/1884.

¹⁷ AS 38, IX/3, š. 918, 4657/1884.

¹⁸ *Obravnave*, 26. zvezek, priloge, str. 407.

¹⁹ O podobni izkušnji v Franciji govori Galet (*Galet, Les maladies*, str. 1065).

²⁰ AS 38, IX/3, š. 918, 2531/1887.

¹¹ Dolenc (a), *Nauk*, str. 5.

¹² Doberšek, *Vinogradništvo*, str. 13.

¹³ AS 38, IX/3, š. 918, 7166/1874.

Deželni odbor je na drugi strani sprejel stališče, da je mogoče ogroženo dolensko vinogradništvo rešiti le z vpeljavo odpornih ameriških trt in njihovim razdeljevanjem med revne vinogradnike.²¹ Da bi pomagali dolenskem vinogradništvu, so že jeseni 1886 preselili deželno sadjarsko in vinogradniško šolo s Slapa pri Vipavi na Grm pri Novem mestu. Tu so uredili deželni ameriški vinograd, katerega glavni namen naj bi bila pridelava ameriških sadik, ki bi jih oddajali brezplačno ali pa prodajali po najnižji možni ceni. Deželna šola z nasadom in trsnico na Grmu je postala center obnove vinogradov na Kranjskem. V naslednjih letih so uredili še vrsto manjših občinskih trsnic in številne druge, ki so bile v oskrbi ljudskih oziroma meščanskih šol.

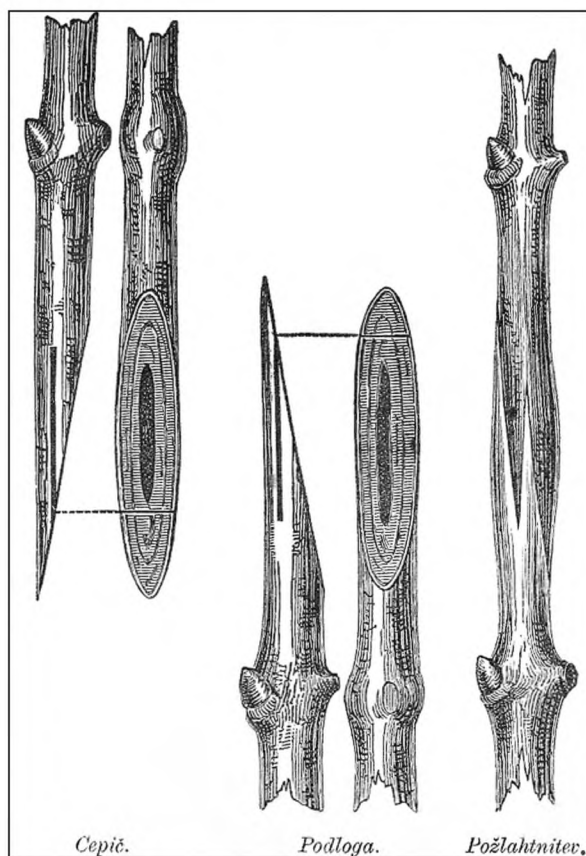
Prizadevanja za hitro vpeljavo ameriških trt je ovirala obstoječa avstrijska zakonodaja, ki je poskušala preprečevati vnos trtne uši z njimi na še neokužena območja. Zaradi tega so ameriške trte načeloma dovolili zasaditi le na območjih, kjer je trtna uš že bila uradno ugotovljena.²² Kljub temu se je škodljivec neovirano širil in bolj ali manj zajel vsa obstoječa vinogradniška območja.

Postopki v ameriških vinogradih

Kot že rečeno, je vinogradnike konec 19. stoletja v marsičem omejevala zakonodaja, ki je poskušala zaježiti širjenje trtne uši s strogimi karantenskimi ukrepi. Z okuženih območij je bilo najstrožje prepovedano izvažati kakršenkoli "material", ki bi bil povezan s trtami.²³ Pri tem "trtnem materialu" so imele poseben status ukoreninjene trte, ki naj bi bile najnevarnejše prenašalke podzemne oblike trtne uši.

Kakšna je bila praksa pri zasaditvi "ameriškega vinograda", nam lepo prikazuje drobn priročnik Riharda Dolenca *Nauk, kako zasajati vinograde z ameriški trtami, da jih trtna uš ne more uničiti*. Vinogradnik je dobil v eni od dosegljivih ustanov ključe, to je trtne rozge, narezane na dolžino kakih 40 cm. Te je bilo šele potrebno cepiti s cepiči domačih sort in jim nato vzgojiti korenine. Vinogradnik je ob tem lahko nekaj novih ameriških rastlin pustil za lastno vzgojo ključev.²⁴

Dolenc je svoj priročnik prvič izdal leta 1888, nato pa v dopolnjeni izdaji še 1891. V prvi je opisal cepljenje na način "angleške kopulacije", v drugem natisu pa je dodal še metodo zelenega cepljenja.

Prikaz angleške kopulacije (Dolenc, *Nauk* (a), str. 11).

Pri prvi metodi je priporočal, da se ključe cepi v mesecu aprilu. Cepljene ključe naj se vloži na glavo obrnjene za tri tedne v zemljo in pokrije z vlažnim mahom, da poženejo prve koreninice.

Nato naj se jih premesti v jarek. Ključi naj bodo pravilno obrnjeni in naslonjeni ob poševno steno jarka, med njimi mora biti za dlan razmaka. Ko je jarek po dolžini zapolnjen, se odkoplje od nasprotne, navpične stene prst in z njo zasuje vložene ključe s približno 30 cm prsti. Nato se spet vloži novo vrsto cepljenih ključev itd. Ta postopek so imenovali *bilfanje*, ukoreninjene sadike pa *bilfe*.²⁵ Sadike so v jarku – trsnici – ostale eno leto. Ko so jih vzeli iz trsnice, so bile pripravljene za sajenje v vinogradu. Polno rodnost trte dosežejo v tretjem letu.

Pri metodi zelenega cepljenja (Dolenc jo imenuje Hermann-Goethejeva metoda) so cepili na zelene mladike ameriških podlag, ki so bile zasajene na svojem mestu v vinogradu in so se že ukoreninile. Dolenc opozarja, da ne podlaga ne cepič ne smeta biti niti preveč zelena niti preveč olesenela, če naj cepljenje uspe. Za pritrditev cepiča k pod-

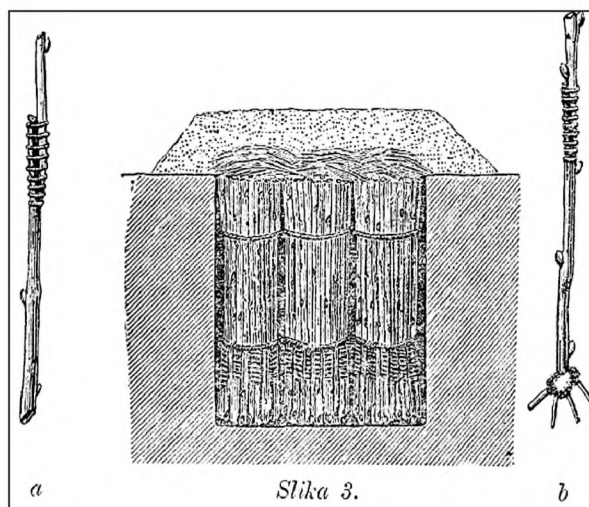
²¹ *Obravnave*, 25. zvezek, str. P. 28.

²² Glej RGB, 1875/61 (3. april 1875) in AS 38, IX/3, š. 918, 4113/1887.

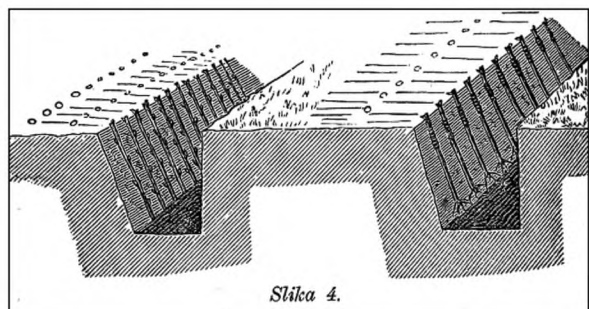
²³ Mednarodni konvenciji o trtni uši RGB, 1878/19 (17. september 1878) in RGB, 1881/105 (3. november 1881) ter avstrijski zakon o trtni uši RGB, 1875/61 (3. april 1875).

²⁴ Dolenc (a), *Nauk*, str. 9.

²⁵ Dolenc (a), *Nauk*, str. 17.

Cepljeni ključi, vloženi v zemljo in pokriti z mahom (Dolenc, Nauk (a), str. 15).

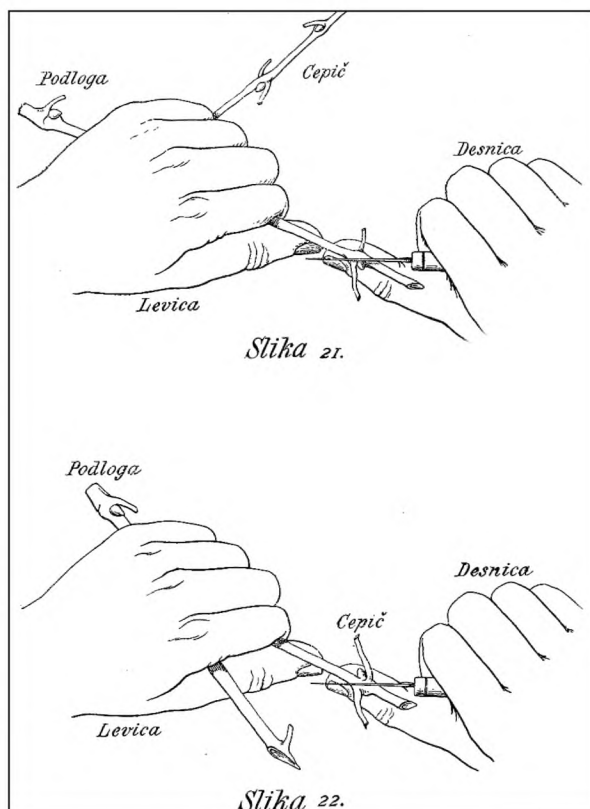
Prikaz bilfanja, Dolenc (Nauk (a), str. 17).

lagi so uporabljali ali bombažno nit ali gumico (*gumilastiko*). Dolenc je priporočal uporabo slednje. Cepljene mladike so prvih deset do dvanajst dni videti dokaj klavarno, nato pa začnejo bujno poganjati, zagotavlja Dolenc. Uspešnost cepljenja je tako kot pri prvi metodi močno odvisna od spretnosti in izkušenosti cepilca. Mlade trte so dosegle polno rodnost v petem letu po cepljenju.

Metoda zelenega cepljenja je pridobila zaupanje med stroko šele konec osemdesetih let 19. stoletja. Rihard Dolenc v svojem priročniku razjasni, zakaj. Med strokovnjaki je bilo splošno znano, da podlaga in cepič po cepljenju do zime ne olesenita popolnoma in zato med zimo pozebeta. Dolenc pojasni, da je bila vzrok temu peronospora, v zadnjem času pa se pozeba cepljenih mladik ni več dogajala.²⁶ V času, ko je Dolenc pisal dodatke za drugo izdajo *Nauka*, je bila oskrba vinogradnikov z modro galico, ki je bila pod pristojnostjo Kranjske kmetijske družbe, že zadostna. Če se je peronospora pojavila, so jo vinogradniki uspeli zaustaviti.²⁷

²⁶ Dolenc (b), *Nauk*, str. 49.

²⁷ Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 139.

Cepljenje na zeleno (Dolenc, Nauk (a), str. 40–41).

Tečaji cepljenja

Postopek obnove vinogradov je zahteval velik preskok v vinogradniškem znanju. Cepljenje trt je bilo za običajnega vinogradnika povsem nova veščina, ki se je bilo iz tiskanega priročnika težko naučiti. Tako so menili tudi strokovnjaki, ki so sestavljali osrednjo filokserno komisijo na Dunaju.

Osrednja filokserna komisija se je sestala 8. in 9. julija 1886. Med drugim so sprejeli predlog dr. Levija, da se organizira tečaje za cepljenje trt.²⁸ Poljedelsko ministrstvo je predlog sprejelo in konec septembra istega leta je kranjski deželni odbor dobil dopis Deželne vlade v Ljubljani, ki je v imenu poljedelskega ministrstva prosila, da ji pošlje program za izvedbo cepitvenih tečajev. Poučevalo naj bi se metode cepljenja, ki so se izkazale kot uspešne. Tečaji naj bi se najprej organizirali na že okuženih območjih. Deželni odbor naj bi k programu priložil še oceno stroškov, nato pa dopis poslal Rihardu Dolencu na Deželno vinogradniško, sadjarsko in poljedelsko šolo na Grmu, da bi podal svoje mnenje.²⁹

Dolenc je odgovoril, da bi bilo mogoče vse tečaje organizirati iz dveh centrov, z Grma in iz Kostanjevice. V ta namen bi slednjo morali izročiti v upravljanje vodstvu deželne šole na Grmu, da bi se

²⁸ Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 160.

²⁹ AS 38, IX/3, š. 918, 6250/1886.

zagotovilo enotnost delovanja. Deželni odbor se je s tem stališčem strinjal ter naprosil deželno vlado, naj prosi za prenos vodenja državne trsnice v Kostanjevici pod deželne šole Grm. Program tečajev in oceno stroškov so obljubili poslati po odobritvi prošnje.

Naslednji dopis v zvezi s cepitvenimi tečaji Deželne vlade v Ljubljani je seznanjal kranjski deželni odbor s predlogom programa, ki ga je izdelal osrednji odbor Kranjske kmetijske družbe. Vlada je prosila deželni odbor, da poda svoje mnenje in pošlje oceno stroškov svojega programa.

Deželni odbor je dopis kot običajno poslal na Grm. Dolenc je odpisal, da se strinja s stališčem Kranjske kmetijske družbe, da bi bilo potrebno v vseh okuženih (*ušivih*) okrajih ustanoviti "*poskuševalne vinograde, zasajene z ameriškimi trtami*". Pritrdil je tudi predlogu, da se lotijo "*takih poskusenj že bolj zbujeni in v stvari, to je v požlahtnenji, sajenji in ostalem obdelovanji priporočljivih ameriških trt, na tukajšni šoli podučeni vinogradniki*". Ob tem je ponovil, da bi bilo najbolje, če bi se tečaji izvajali v dveh središčih: v Kostanjevici za "*ušive okraje*" in na Grmu za neokužene.³⁰ Na Grmu takrat še niso opazili trtne uši; prvič so o njej poročali iz bližine Novega mesta leta 1890.³¹

V ta namen bi bilo potrebno Grmu priključiti Kostanjevico, kjer bi namestili "*stanovitega opravnikar trtnice*". Dolencu bi se za vsako pot v Kostanjevico plačalo dnevnic, kot jih je prejemal v deželni službi. Vozil bi se z brezplačno šolsko vprego, "*sicer naj bi se ga pa še za ves trud, kakor dopisovanje i. t. d. z primerno letno remuneracijo odškodvalo*". Stalni upravnik Kostanjevice bi dobival 1 goldinar plače na dan in bi imel brezplačno stanovanje. Po Dolenčevih izračunih bi skupni stroški ne presegali 700 goldinarjev letno. Premislil je tudi, od kod bi se črpala sredstva za izvedbo njegove zamisli: ukiniti bi bilo treba urad tehničnega vodje del zoper trtno uš na Kranjskem in Štajerskem,³² ki ga je imel Karl Reichel v Kostanjevici.³³ Reichel je bil zadolžen predvsem za ugotavljanje razširjenosti trtne uši in vodenje posebnega tečaja.

Spomladi, v času cepljenja bi na Grm in v Kostanjevico poslali ljudi na tečaj, ki bi trajal po potrebi tri do šest dni. Tečaj bi se ponovil še poleti, v času zelenega cepljenja. Hrano in stanovanje bi si plačevali udeleženci sami. "*Sicer je pa jako mogoče, da skora gotovo, da bode potrebno kurzom z nagradbami udeležencov pridobiti*," doda Dolenc.³⁴

Predlogu Kranjske kmetijske družbe, da bi cepljenje poučeval njen potujoči kmetijski učitelj, Dolenc ni oporekal. Menil je le, da bi glavno težo

morali imeti tečaji, ki bi se prirejali pod vodstvom šole na Grmu. "*Da bi tudi gospod deželni potujoči kmetijski učitelj drugot po Dolenjskem o požlahtnvanji ameriških trt lahko podučeval [...] razumi se samo o sebi*," je zapisal.³⁵

Predlog po opustitvi urada Karla Reichla v Kostanjevici kaže, kakšno mnenje je o tej funkciji imel Rihard Dolenc. Dolenc je precej pikro pripomnil, da bi se po njegovem načrtu prihranilo letno "*par stotakov*". Zdi se, da je poleg očitno dobrih namenov Dolenc speljeval vodo tudi na svoj mlin. Ob večji odgovornosti bi mu pripadli tudi nekoliko višji osebni dohodki. Med pregledovanjem arhivskega gradiva je namreč opaziti, da si je večkrat prizadeval pridobiti kak goldinar več, a mu natančni deželni odborniki ponavadi tega niso dopustili in so popravljali njegove "*partikularje*".

Rihard Dolenc je tudi izdelal natančen načrt proračuna upravljanja s kostanjeviško trsnico.³⁶ Do priključitve Kostanjevice h Grmu nazadnje ni prišlo. Poljedelsko ministrstvo je odredilo, da je za poučevanje cepljenja v prvi vrsti poklican deželni popotni učitelj, "*v kolikor zna spretno ravhati s cepilnim nožem*".³⁷ Za pouk so priporočali le metode, ki so bile splošno priznane kot uspešne: na sedlo (*Sattelschäften*), angleško kopulacijo (*das englisch Copuliren*), v zarezo (*in der Spalt*) in vespujolsko metodo (*die Vespujols'sche Methode*). Učitelj naj bi tečajnike poučil o vseh podrobnostih cepljenja, da bi se ti mogli na podlagi modelov, ki bi jih sami napravili, nato izuriti. Ker je pri pouku potrebno, da se učitelj posveti vsakemu tečajniku posebej, so z ministrstva priporočali, da bi se število udeležencev tečaja omejilo na ducat oseb. Zato naj bi na tečaj sprejemali le bolj inteligentne vinogradnike, ki bi jih predstojniki občin (župani) navedli poimensko. Župani naj bi bili zadolženi tudi za to, da bi vse potrebno za vadbo (podloge in cepiči poleg cepilnega voska in rafije) bilo brezplačno na voljo na kraju tečaja. Vosek in rafijo bi lahko priskrbel proti povračilu stroškov tudi popotni učitelj. Po mnenju poljedelskega ministrstva na Dunaju bi bilo najprimernejše, če bi tečaj trajal en dan.

Deželni vladi v Ljubljani je bilo v tem smislu naročeno, da v prvi polovici naslednjega meseca (maja 1887) izvede tečaje v občinah Velika Dolina, Čatež, Sveti Križ, Kostanjevica in Leskovec. Glede predlaganih nagrad za tečajnike, so poudarili, da je tečaj cepljenja v lastnem interesu vinogradnikov in zato nagrade niso mogoče. Zahtevali so tudi poročila o poteku tečajev.

Če je Rihard Dolenc v svojem osnutku programa postavil načrt Kranjske kmetijske družbe na drugi

³⁰ AS 38, IX/3, š. 918, 863/1887.

³¹ AS 38, IX/3, š. 919, 5522/1890.

³² *Technischer Leiter der Arbeiten wider die Reblaus in Krain und Steiermark* (AS 38, IX/3, š. 918, 2233/1886).

³³ AS 38, IX/3, š. 918, 863/1887.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ AS 38, IX/3, š. 918, 1184/1886.

³⁷ *...wofern er mit dem Veredlungsmesser tüchtig zu arbeiten versteht* (AS 38, IX/3, š. 918, 2694/1887).

tir, kot nekakšno dodatno možnost, se je zdaj enako zgodilo z njegovimi predlogi. Poljedelsko ministrstvo na Dunaju je pisalo deželni vladi v Ljubljani: *"Seveda se more le pozdraviti, če si tudi učna ustanova na Grmu zada nalogo, da poučuje ne le svoje učence, temveč tudi druge vinogradnike o vprašanju ameriških trt in njihovem požlahtnjevanju."*³⁸ Odločanje o izvedbi predlaganih tečajev na Grmu naj ostane v pristojnosti deželnega odbora.

V zadnjem delu dopisa je deželni predsednik obvestil deželni odbor, da je naročil izvedbo cepitvenih tečajev popotnemu učitelju Gustavu Pircu. Če bi se na Grmu odločili za enak pouk, bi bilo smiselno, ko bi se obe skupini učiteljev (*Lehrkräfte*) medsebojno obveščali.

Kranjski deželni odbor je zadevo rešil s sklepom, da praktičnih tečajev na Grmu ne bo, ker bodo iz trsnice deželne šole oddajali zgolj ukoreninjene in že cepljene sadike. O svojem sklepu so obvestili deželno vlado v Ljubljani in vodstvo šole Grm.³⁹

Izjava deželnega zbora o oddajanju ukoreninjenih sadik je bila zelo smela. Približno leto pozneje je Rihard Dolenc v *Nauku* pojasnjeval: *"Kupčija z ukoreninjenimi trtami, bodisi ameriških ali pa domačih trt, prepovedana je strogo z ukazom poljedelskega ministerstva od 29. julija 1882."*⁴⁰ Če ponazorimo še drugače: večina vinogradnikov, ki je po letu 1887 dobila pomoč od dežele Kranjske v obliki materialnih sredstev, je prejela trtne ključe.

Kar se tiče cepitvenih tečajev na Grmu, je bila zadeva za nadaljnji dve leti zaključena. Dolenc je še večkrat poskušal pridobiti podporo za svoje ideje. Najverjetneje je bil on tisti, ki je na zasedanju okrnjene filokserne komisije sredi marca istega leta predlagal prenos upravljanja nad kostanjevsko trsnico pod Grm.⁴¹ Poljedelsko ministrstvo je zavrnilo tako možnost, saj je bila kostanjevska trsnica preko deželne vlade v Ljubljani pod njegovo upravo. Če bi se jo podredilo Grmu, bi prišla pod pristojnost dežele. Ministrski odgovor je pojasnjeval, da raje obdržijo Kostanjevico pod vodstvom *"posebej izbrane zaupne osebe"*.⁴²

Zahteve po uvedbi cepitvenih tečajev je Dolenc ponovil na zasedanjih deželne filokserne komisije leta 1888 in 1889. Na prvi je predlagal, da bi bili

tečaji trajali osem dni, tečajnikom pa naj bi krili stroške bivanja na Grmu iz deželne blagajne. Poleg samega cepljenja naj bi jih poučili še o obrezovanju, okopavanju trt in pridobivanju podlag ter cepičev. Tečajnike bi istočasno uporabili kot brezplačne cepilce na Grmu.⁴³

Na Dolenčevo prigovarjanje, da so tečaji cepljenja nujni, če naj ima uvajanje ameriških trt kakšen učinek, je deželni odbor privolil v njihovo izvedbo. Prva tečaja sta bila na Grmu marca in junija 1889. Zanimivo je, da se o teh dveh tečajih ni ohranil nobeden od spisov, ki so navedeni v tiskanem poročilu o trtni uši v Obravnava deželnega odbora kranjskega.⁴⁴

K sreči Dolenc o njih dokaj nadrobno piše še enkrat v nekoliko poznejšem pismu kranjskemu deželnemu odboru. *"Od 20. do incl. 23. marca"* je Dolenc na Grmu imel brezplačni tečaj za dolenske vinogradnike. Udeležilo se ga je 34 ljudi, kar je bilo po Dolenčevem mnenju *"v primeri k pač velikanski važnosti stvari"* premalo. Dva udeleženca sta bila Štajerca iz Sevnice. Med njimi je bilo tudi več *"nekvalificiranih"*. Nekateri udeleženci iz Šentjerneja so namreč pripeljali svoje otroke, *"šolarčke ljudske šole"*. Izjavili so, da so sami *"že prestari za poduk"* in se vrnil domov. *"Nekateri priletne udeleženci se pa tudi niso ženirali kar naravnost izjaviti se, da je vse skupaj nič in da bodo že še stare trte rodile ako bode Bog hotel,"* je še zapisal Dolenc. Večina se jih je kljub temu živahno zanimala za stvar.⁴⁵ Poletni tečaj je imel zgolj štiri udeležence.⁴⁶

Na seji deželne filokserne komisije, 24. junija 1889, je Dolenc vnovič predlagal uvedbo cepitvenih tečajev na Grmu. Ponovil je idejo o subvencioniranju bivalnih stroškov za tečajnike. Hkrati je poudaril, da je nujno izučiti čim večje število cepilcev, kajti potrebe po njih so s pridelavo večjih količin ameriških trt v deželnih in državnih trsnicah naraščale. Menil je tudi, da tečaji, ki so jih vodili popotni učitelji kmetijske družbe, niso dajali zelenih učinkov. Razlog temu naj bi bil v naravi cepljenja, ki se ga je potrebno učiti z vajo in ne le ob opazovanju demonstracije. K učenju je želel pritegniti mladino, ki se je sposobna priučiti zahtevne spretnosti. Tečaji naj bi trajali deset dni po šest ur. Skupne stroške je Dolenc ocenjeval na 60, v skrajnem primeru na ne več kot 100 goldinarjev. Tokrat je končno dobil privolitev poljedelskega ministrstva na Dunaju. Poljedelsko ministrstvo je ob vrnjenem zapisniku deželni vladi v Ljubljani naročilo, naj Dolenčev predlog natančno presodi, *"ker se zaradi od predlagatelja poudarjene cenenosti dotičnega pouka izvedba omenjenega predloga zelo priporoča"*.⁴⁷

³⁸ *Es kann selbstverständlich nur begrüßt werden, wenn auch die Lehranstalt zu Standen es sich zur Aufgabe macht, nicht nur ihre Schüler, sondern auch andere Weinbauer über die Frage der amerikanischen Reben und ihre Veredlung zu unterweisen* (Prav tam).

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Dolenc (a), *Nauk*, str. 8.

⁴¹ V gradivu Deželnega zbora odbora in odbora za Kranjsko ni zapisnika te seje. Njene sklepe sem rekonstruiral na podlagi odgovora poljedelskega ministrstva na Dunaju na njen zapisnik AS IX/3, š. 918, 4113/1887, seznam prisotnih na seji pa sem našel v gradivu Deželne vlade v Ljubljani AS 33, 25/7, 2565/1887.

⁴² *Einer speciell gewählten Vertrauensperson* (AS IX/3, š. 918, 4113/1887).

⁴³ AS IX/3, š. 918, 1586/1889.

⁴⁴ *Obravnave*, 30. zvezek, priloge, str. 186, 187.

⁴⁵ AS IX/3, š. 918, 6129/1889.

⁴⁶ *Obravnave*, 30. zvezek, priloge, str. 186, 187.

⁴⁷ *...weil sich bei der vom Antragsteller hervorgehobener*

Dolenc je nato deželnemu odboru napisal daljše pismo, iz katerega sem nekaj vrstic navajal že malo višje. Gre za programsko izjavo, kjer so predlogi o načinu izvedbe tečajev pomešani z njegovimi osebnimi oziroma strokovnimi stališči.

Najprej je Dolenc zapisal svoje že večkrat izraženo mnenje, da je zasajanje ameriških trt, ki so odporne na trtno uš, edina rešitev za kranjsko vinogradništvo. Za samorodnice poudari, da na Dolenjskem ne bi mogle dozoreti. Torej ostaja še možnost cepljenja ameriških trt. Pismo nadaljuje v tem slogu. Če je morda malo dolgovечно, ker ponavlja zadeve, ki so bile v gradivu deželnega zbora in odbora že večkrat obravnavane in torej dobro znane, po drugi strani prinaša nekatere pripombe, ki jih je imel glede načina spopadanja z vinogradniško krizo na Kranjskem.⁴⁸

Najprej pokritizira visoke cene, ki so jih zaračunavali v kostanjeviški državni trsnici. Po njegovem bi morali vsaj revni vinogradniki imeti dostop do brezplačnih ameriških ključev. Predvsem bi si morali prizadevati, da bi ameriške trte začeli saditi premožnejši posestniki, saj so siromašni vinogradniki *"priprosti", "neinteligentni"* in *"trmoglavji"*. Te lastnosti naj bi še posebej veljale za Dolenjce, za katere naj bi bilo le malo verjetno, da bi se tudi ob zunanjih spodbudah lotili *"novotarij"* ameriških trt in cepljenja. Šele ko bodo videli uspešnost ameriških vinogradov pri inteligentnejših vinogradnikih, se bodo sami lotili obnove. Potrebna natančnost prav tako odvrča preproste ljudi od tega, da bi se lotili cepljenja. *"Prevagljivi večini je vse to smešna igrača, in za to se za ameriške trte skora nič ne zmenijo timmanj ker jih morajo drago plačevati – ako jih hočejo imeti."* Vipavci naj bi bili za novost veliko bolj dovzetni, toda tudi oni potrebujejo *"temeljitega poduka"* v cepljenju trt.

Vsega pa ni moč doseči v dveh urah v šolski sobi, pravi Dolenc. Ta zadnja izjava je namig na prakso tečajev cepljenja, ki so jih izvajali popotni učitelji. Obenem tudi pripomni, da bi se moralo oddajati že cepljene trte, toda za to je primanjkovalo cepilcev. Oddajali so se necepljeni ključi, ki vinogradnikom niso dosti pomagali.

Treba bi bilo torej vzgojiti *"kader požlahtnenja ameriških trt popolnoma zmožnih ljudi, poštenih, treznih, pridnih mladenčev delavskega stanu"*.

Dolenc je že v poročilu o spomladanskem tečaju cepljenja predlagal kranjskemu deželnemu odboru, da bi se po vseh večjih dolenjskih krajih priredilo tečaje. Najbolje pa bi bilo, če bi več let zaporedoma izvajali takšen pouk na Grmu za Dolenjsko in v Vipavi za Notranjsko. V ta namen

naj bi deželna vlada ali deželni odbor naročila okrajnim glavarstvom, da zahtevajo od županstev največjih vinogradniških občin, da na Grm pošljejo enega ali več *"poštenih, treznih, marljivih"* mladeničev starih od šestnajst do osemnajst let. *"Odbrani mladenči bi morali v kurs naj hoté ali ne,"* pojasni Dolenc. Potne stroške bi plačali le udeležencem iz najbolj oddaljenih krajev. Hrana (brez vina) za udeleženca na Grmu bi stala 24 krajcarjev na dan. Za stanovanje je bilo v šoli na Grmu še dovolj prostora. V Vipavi bi stanovanje plačali na deželne stroške le najbolj oddaljenim udeležencem, drugi bi se zvečer vrnili na domove.

Pismo je Dolenc zaključil še z daljšo obrazložitvijo, zakaj bi bilo potrebno plačati stroške poti in nastanitve udeležencem cepitvenih tečajev. Vinogradništvo je iz vidika davkov eden od stebrov države in ga je zato smotno rešiti. Brez pomoči pa v klešče uničenih vinogradov in zemljiških davkov stisnjeni vinogradniki ne bodo zmogli obnove.⁴⁹

V smislu teh Dolencovih predlogov je kranjski deželni zbor na svoji seji sklenil, da se naroči deželni šoli na Grmu prirejati cepitvene tečaje in s tem se je začela obširna prosvetna dejavnost Grma.⁵⁰ Sklep deželnega zbora o uvedbi tečajev v Vipavi so poslali na Kranjsko kmetijsko družbo, ki je o tem obvestila svojo vipavsko podružnico. V svojem odgovoru januarja 1890 je osrednji odbor Kranjske kmetijske družbe izjavil, da se mu zdi Dolenc najprimernejši za vodenje tečaja, ker je *"edini strokovno v teoriji in praksi v resnici izvežban mož, ki je vstanú med elementi, ki bodo obiskovali tečaj, tudi k uspehu neobhodno potrebno disciplino vzdrževati"*.⁵¹ S tem je Dolenc dobil jasno podporo tudi pri kmetijski družbi, ki bi sicer mogla zavzeti precej bolj tekmovalno stališče. Nenazadnje je Dolenc imel pripombe glede učinkovitosti dela njenih popotnih učiteljev in ji je s svojim programom pravzaprav konkuriral.

Nadrobности izvedbe tečajev v Vipavski dolini je torej prevzela vipavska podružnica kmetijske družbe. Za kraj tečaja je predlagala graščino grofa Lanthierija, ki je do leta 1886 služila kot dom Deželne vino- in sadjerejske šole Slap. Dogovor o oddaji prostorov je vipavska podružnica prepustila deželnemu odboru. Enako so storili tudi glede določitve natančnega časa izvedbe, s pripombo, da jim je ljubše takrat, ko se bo lahko pokazalo zeleno cepljenje. Še enkrat so predlagali, da bi poučeval Dolenc osebno in dodali, da bi bilo smotno povabiti tudi vinogradnike iz bistrškega okraja (Ilirska Bistrica) zlasti iz reške doline (reka Reka).⁵²

Deželni odbor je dopis poslal na Grm, da si je

Billigkeit des bezüglichen Unterrichtes die Ausführung des erwähnten Vorschlages sehr empfiehlt (AS IX/3, š. 918, 4087/1889).

⁴⁸ AS IX/3, š. 918, 6129/1889.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ *Obravnave*, 30. zvezek, zapisniki, str. 60–64.

⁵¹ AS IX/3, š. 919, 607/1890.

⁵² AS IX/3, š. 919, 2255/1890.

Dolenc lahko sam izbral čas za pot na Vipavsko. Predlagal je binkoštno nedeljo 25. maja 1890, ko je lahko odšel z Grma *"brez vse škode za šolo"*. Deželni odbor je obljubil kritje za stroške poti, dogovarjanje glede informiranja vinogradnikov o tečaju in oddaje prostorov pa prepustil Dolencu.⁵³

Stvari so bile dogovorjene in Dolenc je odpotoval v Vipavsko dolino. Vendar ni šlo brez težav. Na binkoštno nedeljo je poučeval v Šentvidu (danes Podnanos) na dvorišču posestnika Josipa Mayerja in v prostorih ljudske šole na Slapu. Na dopoldanskem tečaju v Šentvidu je bila udeležba precej skromna, saj je šentviški župan pozabil pravočasno opozoriti ljudi na stvar, čeprav je pisno Dolencu zagotovil, da je vse urejeno. Na Slapu *"vdeležitev bila je kar velikanska, zanimanje nepričakovano živahno,"* zapiše Dolenc. Obakrat je pokazal cepljenje in poučeval tudi o škropljenju.⁵⁴

Pri poročilu najbolj zbode v oči dejstvo, da je šlo za dveurni predavanji z *"demonstracijo"* cepljenja. Kot da ne bi v svojem elaboratu za kranjski deželni odbor, ki ga je napisal komaj devet mesecev prej, kritiziral ravno takega načina poučevanja. Pisma, v katerih se je Dolenc dogovarjal za tečaj na Slapu, bi bila zelo zanimivo branje, če bi bila dosegljiva. Iz njih bi bilo razvidno, kakšen obseg predavanj je imel v mislih sprva. Sumim, da kaj več kot je opravil niti ni imel namena storiti, saj je že v pismu deželnemu odboru predlagal izvedbo tečaja za binkoštno praznike in se je torej nameraval hitro vrniti na Grm.

Na referatni poli deželnega odbora je še ena zanimivost: *"partikular"* potnih stroškov, ki ga je oddal Dolenc, ni bil takoj odobren. Dolenc si je namesto 4 obračunal 5 goldinarjev dnevnic in previsok znesek za plačilo vožnje s kočijo. Natančni deželni odborniki so mu namesto 78 goldinarjev 80 krajcarjev, kot si je obračunal stroške sam, po dvakratnem preverjanju nakazali le 52 goldinarjev 94 krajcarjev.⁵⁵

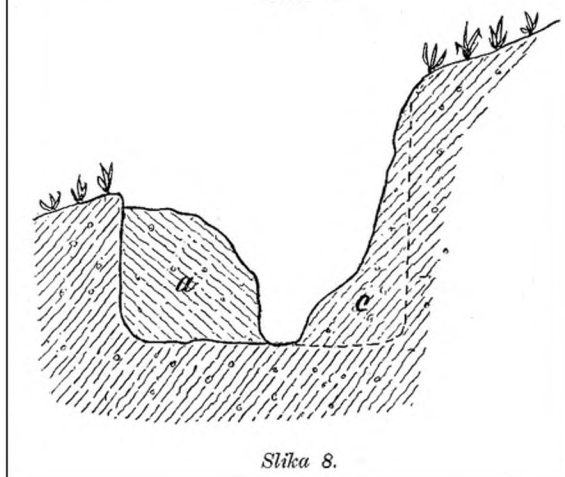
Dolencu v bran naj pripomnim, da je dobival za svoje službene poti od deželnega odbora že ves čas dnevnice v višini 4 goldinarjev. Prvič sem ta podatek zasledil že pri poročilu o njegovi poti v Klosterneuburg leta 1874.⁵⁶ Danes bi si kaj težko predstavljali, da v šestnajstih letih ne bi dobili poviška.

Glede izvedbe tečaja na Grmu žal med gradivom ni nobenega spisa, pa tudi v Obravnava deželnega zbora kranjskega ni nobene podrobnejše omembe. Edini namig dobimo iz govora poslanca Mika Dragoša na seji deželnega zbora 7. novembra 1890. Dragoš je imel pripombo glede obveščanja o tečajih. V nedeljo dopoldne je v časopisu bral obve-

stilo o tečaju na Grmu, ki je potekal na isti dan popoldne. Menil je, da bi bilo smiselno objavljati obvestila vsaj osem dni pred tečaji. Kako obsežen je bil tečaj ne zvemo, verjetno pa je trajal le tisto dopoldne.⁵⁷

Slika 7.

Slika 8.

Slika 7: Rigolanje (Dolenc, Nauk (a), str. 20–21).

Na isti seji so odločili, da naročilo deželni šoli na Grmu o prirejanju cepitvenih tečajev, ki so ga izglasovali prejšnje leto, ostane v veljavi.⁵⁸ V zvezi s tem je Rihard Dolenc poslal deželnemu odboru program tečajev za leto 1891. Zamislil si je predavanja v štirih krajih na Dolenjskem: *"Leskovec za vzhodno Dolenjske vinorodne kraje, Černomelj ali Metlika za južne oziroma belokranjske vinorodne kraje, Šent Rupert za severne vinorodne kraje in Grm za osrednje Dolenjske, to je za okolico novomeško."* Predlagal je tudi datume in sicer: Leskovec 15. marec (nedelja), Šent Rupert 22. marec (nedelja) in Grm 25. marec (sreda, praznik Marijinega oznanjenja). Nedelje in praznike si je Dolenc izbral, ker

⁵³ AS IX/3, š. 919, 2255/1890.

⁵⁴ AS IX/3, š. 919, 5368/1890.

⁵⁵ AS IX/3, š. 919, 5368/1890.

⁵⁶ AS IX/3, š. 918, 7166/1874.

⁵⁷ Obravnave, 31. zvezek, zapisniki, str. 160.

⁵⁸ Obravnave, 31. zvezek, zapisniki, str. 159–161.

so kmetje imeli takrat največ časa, obenem pa tudi on ni zanemaril svojih obveznosti na Grmu.

Dolenc je v svojem pismu dodal še podrobnejši opis izvedbe tečajev. Poleg cepljenja je želel vinogradnikom pokazati še pravilno rigolanje.⁵⁹ V ta namen je nameraval s seboj vzeti tri delavce z Grma, ki bi se jim namenilo po 1 goldinar dnevne mezde. Če bi deželni odbor odobril tudi pouk rigolanja, bi se tečaji predstavili na delavnike, ker se ob nedeljah in praznikih ne bi spodobilo kopati v vinogradu.⁶⁰

Ta načrt je Dolenc kmalu opustil, saj je ugotovil, da bo imel *"vsled hude letošnje zime, osobito vsled kaj počasnega ginjenja snega, v marcu in aprilu toliko posla, da ga skoraj premagati ne bode mogoče"*. Zato je prosil deželni odbor, da naj izpustijo idejo o poteku tečajev med delavniki.⁶¹

Deželni odbor je predlagane datume tečajev nato malo prestavil: tečaj v Leskovcu je bil organiziran 8. marca, v Metliki ali Črnomlju 15. marca, v Šentrupertu 22. marca, na Grmu 25. marca. Gospodom odbornikom se je zdelo umestno, da posebej opozorijo, da je višina dnevnic 4 goldinarje in da naj si Dolenc obračuna dejanske stroške za konje in kočijaža.⁶²

O tečajih je v gradivu ohranjeno kratko Dolenčevo poročilo. 8. marca je prišlo na dveurno popoldansko predavanje v prostorih ljudske šole v Leskovcu kar 300 poslušalcev. Med njimi je bil tudi državni poslanec Viljem Pfeifer. Predavanje v Metliki je imelo 150 poslušalcev, med njimi je bil deželni poslanec Fran Šuklje. Metliški župan je poskrbel za manjši zaplet, saj je zahteval, da ga Dolenc sam prosi za dovoljenje. Z obvestilom metliškega prošta Frančiška Saleškega Dovgana in notarja Franca Štajerja ni bil zadovoljen in predavanje bi zadnji dan skoraj padlo v vodo.

Na popoldansko predavanje 22. marca v Šentrupertu je prišlo le 40 do 50 oseb. Dolenc je pripomnil, da na tistem koncu ljudje še vedno ne verjamejo v obstoj trtne uši, ali pa so trdno prepričani, da k njim ne bo prišla.

Isti dan zjutraj je imel veliko več uspeha v Beli Cerкви, kjer je poslušalo predavanje *"o cepljenji marelic in ringlotov"* kakih 100 ljudi. Tam ter v Šentpetru in Šmarjeti je Dolenc razdelil številne cepiče sadnih dreves. Pri tečaju na Grmu se je kakih 200 ljudi *"natlačilo"* v šolsko sobo, poroča Dolenc.⁶³

V naslednjih dveh letih je predavanje o cep-

ljenju vinske trte postopoma pridobivalo na obsegu. Dolenc je imel leta 1892 dvodnevna tečaja na Slapu in Grmu. Na ta dva tečaja so bili udeleženci iz posameznih občin prvič osebno vabljeni. Na Slapu se je 27. maja tečaja udeležilo poleg dvajsetih povabljenih iz Vrema še večje število ljudi iz Šentvida in Lozic. Naslednji dan je prišlo štiriintrideset ljudi iz okolice Slapa. Na Grmu se je predavanja udeležilo petinsedemdeset ljudi. Od teh jih je trideset prejelo denarno podporo.⁶⁴

Leta 1893 je Dolenc predaval po dva dni na Grmu in v Krškem, poleg njega pa sta v *Obravnava- vah deželnega zbora kranjskega* kot vodji cepitvenih tečajev omenjena še Franc Kavčič in Ivan Malus. Kavčič je bil nadzornik državne trsnice v Vipavi in je imel dvodnevni predavanji o različnih metodah cepljenja v Šentvidu in na Slapu. Malusa, ki je bil vodja državne trsnice na Bizeljskem, je poslala deželna vlada predavat v Črnomelj in Drašice.⁶⁵

Zaključek

Obnova vinogradov s cepljenimi ameriškimi trtami je omogočila nadaljevanje vinogradništva. Hkrati je pomenila velik korak naprej v razvitosti te pomembne gospodarske panoge pri nas. V času napada trtne uši je bila predvsem Dolenjska zaostalo območje in uvajanje novega načina obdelovanja je zahtevalo poseben trud. Ljudi je bilo potrebno osvestiti in jih pridobiti za zahtevnejše obdelovanje vinogradov.

Pri teh prizadevanjih izstopa kot glavni oblikovalec vinogradniške izobraževalne dejavnosti v dokumentih kranjskega deželnega odbora vodja deželne vinogradniške, sadjarske in poljedelske šole Grm pri Novem mestu Rihard Dolenc. Kot poznavalec dejanskega stanja med vinogradniki na Dolenjskem je lahko marsikaj predlagal glede načina, kako pristopiti k dolenjskim vinogradnikom. O slednjih sicer ni imel pretirano laskavega mnenja, saj si je nerazvitost Dolenjske razlagal kot posledico neinteligentnosti in celo brezbriznosti, nad katerima se je pogosto pritoževal. Vendar sem kljub vsemu dobil vtis, da je znal sočustvovati s stisko dolenjskih kmetov, drugače si tudi ne bi tako vztrajno prizadeval za rešitev vinogradništva.

Opisani tečaji cepljenja so iz skromnih začetkov v nekaj letih začeli preraščati v široko zastavljeno akcijo. V poročilih o njihovem poteku se pokaže marsikatera podrobnost o obveščenosti ljudi in njihovem načinu razmišljanja. Prigodi s tečaja v Šentjerneju, kjer so nekateri udeleženci zatrjevali, da bodo stare trte spet rodile, če bo taka Božja volja, in v Šentrupertu, ko so nekateri zanikali obstoj trtne uši, se nam danes zdita naravnost ne-

⁵⁹ Prekopavanje zemlje v vinogradu pred ponovno zasa-ditvijo trt. Prekopati je treba dovolj globoko, drugače ni učinka. Sprva so kopali 60 cm globoko, nato so začeli priporočati globino 1 m.

⁶⁰ AS IX/3, š. 919, 1160/1891.

⁶¹ AS IX/3, š. 919, 1233/1891.

⁶² AS IX/3, š. 919, 1160/1891.

⁶³ AS IX/3, š. 919, 2401/1891.

⁶⁴ *Obravnave*, 33. zvezek, priloge, str. 343.

⁶⁵ *Obravnave*, 34. zvezek, priloge, str. 298.

verjetni. V tistem času pa sta predstavljali stvarnost, s katero so se morali učitelji cepljenja sprva še prepogosto spopadati.

Dolgoročno so bile ameriške trte uspešne. Njihovo zasajanje z roko v roki z izobraževanjem vinogradnikov ni le ohranilo vinogradniške dejavnosti, ampak je celo prineslo občuten napredek. Jasen kazalec tega je naraščanje skupnih količin pridelane vina kljub zmanjševanju obsega vinogradniških površin zaradi opuščanja neugodnih leg.⁶⁶

VIRI IN LITERATURA

VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani

AS 38 – Deželni zbor in odbor za Kranjsko.

Zbirka diapozitivov Biotehniške fakultete v Ljubljani, Oddelek za agronomijo, knjižnica Katedre za fitopatologijo.

LITERATURA

Doberšek, Tit: *Vinogradništvo*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1978.

Dolenc, Rihard (a): *Nauk, kako zasajati vinograde z ameriškimi trtami, da jih trtna uš ne more uničiti: v pojasnilo več slik*. Ljubljana : Deželni odbor kranjski, 1888.

Dolenc, Rihard (b): *Nauk, kako zasajati vinograde z ameriškimi trtami, da jih trtna uš ne more uničiti: 2. natis*. V Rudolfovem : Janez Krajec, 1891.

Državni zakonik za dežele in kraljevine zastopane v državnem zboru [Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder].

Galet, Pierre: *Les maladies et les parasites animaux de la vigne. Tome 2. Les parasites animaux*. Montpellier : Paysan du Midi, 1982.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. *Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1970.

Maček, Jože: Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1884–1941. *Zbornik Biotehniške fakultete v Ljubljani. Suplement 21 – Agronomija*. Ljubljana : Oddelek za agronomijo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 1995.

Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 26.–34. zvezek [Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach], Ljubljana : Deželni odbor Kranjski, 1887–1894.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bekämpfung der Reblaus in Krain im Lichte der Materialien des Landtags und des Ausschusses für Krain

Der Wiederaufbau der Weinberge durch gepropfte amerikanische Weinreben ermöglichte die Fortführung des Weinbaus. Zugleich bedeutete er einen bedeutenden Schritt in der Entwicklung dieses wichtigen Wirtschaftszweigs in Slowenien. Zur Zeit der Reblausepidemie war vor allem Dolenjska (Unterkrain) ein rückständisches Gebiet und die Einführung einer neuen Anbaumethode erforderte besondere Mühe. Die Bauern mussten aufgeklärt und für eine anspruchsvollere Bestellung der Weinberge gewonnen werden.

Wie aus den Dokumenten des Krainer Landesausschusses hervorgeht, machte sich bei diesen Bemühungen der Leiter der Landesweinbau-, Obstbau- und Ackerbauschule Grm bei Novo mesto (Rudolfswert/Neustadt) Rihard Dolenc als führende Persönlichkeit im Bildungsbereich Weinbau besonders verdient. Als ausgezeichnete Kenner der tatsächlichen Verhältnisse bei den Winzern in Dolenjska konnte er manchen Vorschlag unterbreiten, wie man an die Winzer von Dolenjska herangehen soll. Von diesen hatte er keine besonders gute Meinung, setzte er doch ihre Rückständigkeit mit Einfalt und sogar Gleichgültigkeit gleich, über die er sich oft beklagte. Dennoch konnte der Autor den Eindruck gewinnen, dass er sie in ihrer Not bedauerte, sonst hätte er sich nicht so beharrlich um die Rettung des Weinbaus bemüht.

Die im Beitrag beschriebenen Pfropfkurse entwickelten sich in ein paar Jahren von bescheidenen Ansätzen zu einer großangelegten Aktion. Die einschlägigen Berichte offenbaren manches Detail über die Informiertheit der Leute und ihre Denkart. Fast unwahrscheinlich muten heute Begebenheiten in Šentjernej an, wo einige Kursteilnehmer beteuerten, die alten Weinreben würden wieder Früchte tragen, wenn es Gottes Wille sei, und in Šentrupert, wo einige Kursteilnehmer die Existenz der Reblaus abstritten. Sie zeugen von einer Realität, mit der sich die Lehrer auf den Propfkursen zunächst noch allzuoft auseinanderzusetzen hatten.

Langfristig gesehen erwies sich die amerikanische Weinrebe als erfolgreich. Durch ihre Anpflanzung, die Hand in Hand mit der Ausbildung der Winzer ging, wurde der Weinbau nicht nur erhalten, sondern sogar ein deutlicher Fortschritt erzielt. Das beweist das wachsende Gesamtvolumen des erzeugten Weins trotz der Schrumpfung von Weinbauflächen infolge der Aufgabe ungünstiger Lagen.

⁶⁶ Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 167.

Ocene in poročila

Miha Preinfalk: Auerspergi. Po sledih mogočnega tura, Thesaurus memoriae, Dissertationes 4, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana 2005, 655 strani, 487 ilustracij, 38 rodovnikov, 6 zemljevidov.

Miha Preinfalk se je lotil dela, ki se je zdelo vsem, ki smo se doslej tako ali drugače ukvarjali z Auerspergi, skoraj nemogoča naloga. V knjigi se je posvetil predvsem genealogiji te rodbine, o kateri je na začetku uvoda zapisal, da je njena zgodovina zgodovina Evrope v malem – med Hrvaško in Poljsko, med Francijo in Madžarsko, kjer brez prisotnosti Auerspergov skoraj ni bilo pomembnejšega dogodka. Po 13. stoletju so postali ena najpomembnejših plemiških rodbin, najprej na Kranjskem in nato v celotnem cesarstvu. Preinfalk je pregledal številne javne in zasebne arhive doma in v tujini, uporabil vso dostopno starejšo in novejšo literaturo, ki jo je marsikje v opombah tudi pokomentiral, obiskal kraje pri nas in na tujem, kjer Auerspergi so ali še bivajo ter se z njimi tudi osebno srečal in koristno uporabil njihova pričevanja, čeprav so ta zaradi svoje nedokazljivosti nezanesljiva.

Uvodoma je zaradi boljšega razumevanja razprave na sistematičen, vsakomur razumljiv način predstavil pravila plemiškega življenja. V tem poglavju bralca seznani s plemiškim pravom, kjer je govor o zakonski zvezi, vrstah plemstva, pridobitvi plemiškega imena, kako so ga pridobili in kateri so bili njihovi nazivi in kaj so v hierarhiji pomenili. V nadaljevanju nas avtor še na kratko seznani z dednimi častnimi uradi in viteškimi redovi.

Za tem, nadvse koristnim uvodom preide Miha Preinfalk k zastavljeni temi. Genealoška podoba rodbine Auersperg je razdeljena na dva dela: na srednjeveški in novoveški. Avtor najprej razgrne številne teorije o možnem razvoju Auerspergov in nato predstavlja njihovo genealogijo od prve omembe v virih pa vse do okoli leta 1500. V tem času so se delili na več vej: furlansko, svobodni rod, starejšo in mlajšo turjaško ter starejšo in mlajšo dolensko. Ugotovitve glede genealoške podobe Auerspergov v srednjem veku, ki temeljijo predvsem na arhivskem gradivu (listinah), prinašajo povsem drugačno sliko od doslej uveljavljene.

Mnogo obširnejši in hkrati tudi boljše dokumentiran je novoveški del, ki je razdeljen na tri glavne linije: kranjsko, knežjo in avstrijsko. V okviru vsake linije pa so obravnavane še njihove posesti oziroma gospostva, ki so bili skoraj praviloma gra-

dovi. Za naše ozemlje sta zanimivi kranjska in knežja linija. Veliko pozornosti je posvetil glavni turjaški veji, ki jo je raziskoval vse od 13. stoletja do danes. Z največjim zanimanjem sem prebral Preinfalkovo obravnavo šumberške oziroma žumberške veje in knežje linije, saj sem se tudi sam z njimi pobliže spopadal ter naredil tudi marsikatero strokovno napako. Njihov vpliv na politično, versko, gospodarsko in kulturno dogajanje na Kranjskem in v monarhiji je bil velik. Visoko izobraženi in relativno premožni Auerspergi so bili dedni maršali, deželni glavarji, vzgojitelji na dvoru in ministrski predsedniki.

Njihovo vojaško udejstvovanje je bilo omenjeno zlasti v bitkah s Turki vse do bitke za Beograd leta 1789. Največja turška nevarnost je cesarstvu pretela v 16. stoletju, zato so ustanovili Hrvaško vojno krajino s sedežem v Karlovcu. Vrhovna poveljnika sta bila med drugim tudi znamenita borca proti Turkom, baron Herbard VIII. Auersperg s Turjaka (1528–1575), ki je 22. septembra 1575 junaško padel v bitki pri Budačkem, in "kranjski Ahil" vitez Andrej Auersperg s Šumberka (1557–1594). Slednji je ob pomoči Adama pl. Ravbarja s Kravjeka in Krumperka v znameniti bitki pri Sisku na dan sv. Ahaca, 22. junija 1593 odločilno pripomogel k zmagi krščanske vojske nad številčno trikrat močnejšo turško vojsko. O njunih junaških in prelitega že mnogo črnih. Naj od starejših avtorjev omenim le Radicsa in Steklaso. Zanimiv je podatek, da je cesar Leopold leta 1667 podaril Volfu Engelbertu Auerspergu mesto Kočevje pod pogojem, da poskrbi za utrditev močno načetega mestnega obzidja, ker je to potrebno zaradi obrambe proti dednemu sovražniku. Zadnje bitke in zmage nad Turki v začetku oktobra 1789 se je pod poveljstvom ostarelega feldmaršala Gideona Laudona udeležil tudi član "neapeljske" veje polkovnik Jožef grof Auersperg (1750–1800). Za svoj pogum je bil še istega leta povišan v generalmajorja in brigadirja. Jožef Auersperg je upodobljen tudi na grafičnem listu, ki prikazuje predajo turške vojske 10. oktobra 1789.

Aktivno kulturno dejavnost je zaznamoval predvsem deželni glavar Volf Engelbert Auersperg (1610–1673). Ko je Ljubljani po letu 1660 zgradil lepo opremljen knežji дворец, je ta postal središče kulturnega življenja. Eden najznamenitejših delov dvorca je bila knjižnica, v kateri je bilo 3257 del v domnevno sedem tisoč zvezkih. Prvi dve katalogizaciji sta Schönlebnovi, tretjo pa je opravil Peter Radics. Poleg tega so tam igrali operne in gledališke predstave, ki so jih uprizarjali predvsem ljubljanski jezuiti in nemški komedijanti. Že leta

1656 je napisal oporoko, v kateri je vse svoje premoženje zapustil svojemu bratu Janezu Vajkardu.

Janez Vajkard Auersperg (1615–1677) je "služil trem cesarjem". Bil je vzgojitelj, tajni svetnik in državni minister. Zaradi svojih zaslug je bil leta 1653 povzdignjen v državnega kneza. Iz svojih obsežnih posesti je ustanovil fidejkomis. V Kočevju je kmalu po letu 1674 zgradil "novo palačo ali grad", ki ga danes ni več. Zaradi političnih intrig ga je cesar Leopold I. razrešil vseh funkcij, tako da se je zagrenjen vrnil v rodni Žužemberk.

Knezi Auerspergi so bili relativno uspešni tudi na gospodarskem področju. Leta 1796 so zgradili znamenito železarno na Dvoru pri Žužemberku, na Kočevskem so od okoli leta 1838 imeli v lasti steklaro, relativno veliko dohodka jim je prinašal zdraviliški turizem v Dolenjskih Toplicah. Na Češkem so na gospodstvu Vlašim leta 1798 ustanovili tovarno nogavic, v Žlebyh pa tovarno sladkorja. Centralno pisarno za posesti na Kranjskem so imeli v knežjem dvorcu v Ljubljani, vse pa so vodili iz Vlašima.

Usoda posesti Auerspergov na Kranjskem je bila najprej povezana s finančnimi težavami, nato pa sta svoje naredila druga svetovna vojna in po-vojni čas. Najprej je bila leta 1891 ukinjena železarna na Dvoru, med drugim tudi zato, ker "*knez Auersperg (Karel) nima dovolj premoženja za vedno zalaganje tukašnje tovarne*"; potem je istega kneza leta 1895 prizadel rušilni potres v Ljubljani. Knežji dvorec je bil tako poškodovan, da se ga kljub protestom strokovne javnosti ni moglo ali hotelo obnoviti, ker bi najbrž preveč stalo. Iz njega so na grad Lösensteinleiten v Zgornji Avstriji odpeljali del opreme, knjižnico in arhiv. Zaradi agrarne reforme knezi niso mogli več vzdrževati gradu Žužemberk. V drugi svetovni vojni so bili porušeni gradovi Turjak, Žužemberk in Soteska. Kočevski grad so brez potrebe podrli po vojni. Spomeniška služba si že mnogo let prizadeva obnoviti gradova Turjak in Žužemberk, Soteski pa, žal, ni več pomoči. Poleg tega je nova oblast nacionalizirala njihovo največje bogastvo, gozdove. Tako se je končala dolga prisotnost družine Auersperg pri nas. Njihovi potomci danes živijo tako rekoč po vsem svetu.

To je nekaj drobcev iz knjige Mihe Preinfalka. Bralcu v pomoč je še leksikalni del z bistvenimi življenjskimi podatki vseh družinskih članov. V dodatkih je temeljito izdelal še rodovnike posameznih linij oziroma vej Auerspergov in zemljevide njihovih posesti. Seveda ne moremo mimo bogatega in kakovostnega slikovnega gradiva, ki razpravo dodatno osvetljuje. Mnogi portreti, gradovi, dvorci ipd. so tukaj prvič objavljeni. Večina jih je v zasebni lasti, nekaj jih je preslikanih iz doslej objavljene literature, ostale pa hranijo različne javne ustanove doma in v tujini. Tako stro-

kovno in obenem berljivo delo o genealoški podobi Auerspergov bo v doglednem času težko preseči. Kar pomislimo, koliko časa je minilo od Schönlebnove ali Richterjeve genealogije, ki smo ju doslej najpogosteje uporabljali. Zato lahko le upamo, da se bo avtor kmalu lotil genealogije še kakšne plemiške družine.

Matija Žargi

Boris Golec: Ormož v stoletjih mestne avtonomije. Posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331–1849. Ljubljana : Založba ZRC, 2005, 187 strani.

Zadnje večje delo Borisa Golca, znanstvenega sodelavca Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU in docenta za slovensko zgodovino 16.–18. stoletja ter arhivistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani, orisuje posestno-demografsko, gospodarsko-socialno in etnično-jezikovno podobo Ormoža. Ormož je bil v obravnavanem obdobju po videzu in strukturi tipično celinsko mesto z mestnimi pravicami (od leta 1331) in samoupravo, neločljivo pa je bil povezan z ormoškim gradom in gospodstvom, saj je bil njun vsakokratni lastnik hkrati ormoški mestni gospod. Ormož je namreč tudi po koncu oblasti salzburske nadškofije (1489) ostal privatno (patrimonialno) mesto in kot edini med mesti Slovenske Štajerske nikoli ni zdrsel v deželno-knežjo sfero.

Že na pogled všečna, lepo oblikovana knjiga se deli v štiri glavna poglavja. V prvem (*Stanje raziskav in razpoložljivih virov*, str. 9–17) avtor najprej ugotavlja drastično pomanjkanje dokumentov, ki bi pomagali osvetliti obdobje od nastanka naselja do konca srednjega veka, za novoveško obdobje pa je opazna vrzel v ohranjenosti župnijskih matičnih knjig (krstne so ohranjene od leta 1707, poročne in mrliške pa šele od leta 1784), ki so za preučevanje prebivalstva kot takega brez dvoma primarni vir. Glavni vzrok za dokaj slabo stanje virov je opustošenje mesta skupaj z župnijsko cerkvijo in gradom v letu 1704 (vpad ogrskih kruccev), ko so izginili pomembni dokumenti mestne in župnijske pisarne, poleg že omenjenih matičnih tudi vse starejše mestne davčne knjige. Zaradi povedanega je razumljivo, da se razprava omejuje predvsem na 18. in prvo polovico 19. stoletja ter globlje v preteklost poseže le, kolikor ji to omogočajo ohranjeni viri.

Med viri je Golec posebno pozornost posvetil popisu celotnega odraslega ormoškega prebivalstva iz julija 1724, ki pri skoraj vsakem posamezniku

navaja družbeni položaj in krajevni izvor. Ta dokument – v fondu (arhivu) mesta Ormož (škafila 1, fascikel 1, mapa 7, pag. 81–92) ga hrani Zgodovinski arhiv Ptuj, ki je tudi izdajatelj Golčeve knjige – je po avtorjevih besedah dal posebno spodbudo za nastanek predstavljenega dela. Popis je namreč unikum ne le v slovenskem, temveč tudi širšem prostoru. Vzrok izdelave popisa je bil bržčas ta, da bi lastnik ormoškega gospodstva in mesta oziroma njegov upravitelj ugotovil, koliko oseb živi v njegovem mestu in od kod posamezni Ormožani izvirajo.

Popis prebivalstva daje popoln pregled nad hišami (popisnimi enotami). Teh je bilo leta 1724 68 (skupaj z župniščem in frančiškanskim samostanom 70), in sicer 43 v obzidanem mestu, 19 v Ptujskem in 8 v Ogrskem predmestju.

V poglavju *Posestno-demografska podoba mesta* (str. 18–48) se avtor poleg omenjenega popisa opira še na terezijanski kataster 1749, terezijansko štetje hiš 1754, jožefinski kataster 1787 v kombinaciji z mestno davčno knjigo, protipožarni popis hiš iz leta 1798 ter nato franciscejski kataster 1825 in župnijski status animarum za obdobje 1843–1846. Za čas od popisa leta 1724 do leta 1798 ugotavlja zelo stabilno število hiš, medtem ko le-to potem do leta 1846 občutno zraste, a zgolj na račun povečanja obeh predmestij, saj se hiše v ožjem mestu – kljub temu, da od konca 18. stoletja ni bilo več obdano z obzidjem – niso pomnožile. Ormož je tako spadal med tipična miniatura mesteca, saj do srede 19. stoletja ni premogel niti 100 hiš, v ožjem mestu komaj 50. Tudi število prebivalcev pred 19. stoletjem ni preseglo 500. Kot prepričljivo pokažejo primerjave, je bil Ormož najmanjše mesto na Slovenskem Štajerskem. Starejši numerični viri izkazujejo občutno povečanje mesta od konca 15. do začetka 18. stoletja.

Razprava se v tem delu posveča tudi kontinuiteti rodbin in posesti v rokah iste rodbine. V Ormožu se je prebivalstvo podobno kot v drugih mestnih naseljih širšega prostora izredno hitro menjavalo in le redke so rodbine, ki jim lahko sledimo več kot tri rodove. Sledenje priimkom je na primer pokazalo, da se je v stoletju 1724–1825 prav pri vseh ormoških hišah zamenjal priimek gospodarja.

Po popisu iz leta 1724 je v Ormožu s predmestji živelo 283 odraslih oseb (skupaj z otroki okoli 380), nekaj več kot štiri odrasle osebe na hišo (z otroki 5,6). Moški so predstavljali 44,8%, ženske pa 55,2% odraslega prebivalstva; otrok, mlajših od 12–13 let popis ni vključil.

Poleg obsežnega in natančnega kritičnega aparata, ki izkazuje suveren pregled nad viri in relevantno literaturo, moram na tem mestu izpostaviti posrečeno prepletanje besedila z nazornimi preglednicami in grafi, ki so podrobno komentirani. Zelo prepričljivi so sklepni izračuni ormoškega prebivalstva (str. 44sl.).

Tretje poglavje nosi naslov *Socialno-gospodarska slika ormoškega življenja* (str. 49–68). Od 68 hišnih posestnikov obeh spolov, ki jih spoznamo v letu 1724, jih imata dve tretjini status meščanov, t. j. oseb z individualno podeljenimi mestnimi pravicami, ki so posamezniku zagotavljale politične pravice, članom njegove družine pa nekatere ugodnosti. Če smo že pri "politiki", se mi zdi umestno pripomniti, da v Golčevi knjigi pogrešam krajši, četudi splošnejši oris funkcioniranja mestne avtonomije (mestni sodnik in svet), česar se dotakne le obrobno (str. 50 sl., 112).

Socialno podobo Ormoža slikajo poleg meščanov osebe brez lastne hišne posesti, ki same ali z družino živijo pri tujih ljudeh (gostači – *Inwohner* in želarji – *Schellar*) ter "Insass"-i, ki v Ormožu predstavljajo prehodno pravno-socialno kategorijo – moškega, ki v mestu živi šele kratek čas, a ima lastno hišno posest in si obeta podelitev meščanskih pravic; gre torej za predstopnjo za sprejem v meščanstvo.

Podobno kot za druge probleme so tudi za preučevanje poklicne strukture podatki pred letom 1724 preskromni, da bi mogel avtor študije potegniti resne sklepe. Že omenjeni viri 18. in prve polovice 19. stoletja so mu odprli več manevrskega prostora, ki ga je spretno izkoristil. Sredi 18. stoletja (1754 in 1765 – popis mojstrov in pomočnikov) je v Ormožu detektiral 23 različnih obrti, med hišnimi posestniki pa ni našel niti enega trgovca. Prevlada obrtnikov nad trgovci je bila za majhna mesta sploh značilna, pri Ormožu moramo upoštevati še bližino Ptuja, vseskozi močnega in celo mednarodnega trgovskega središča, pa tudi konkurenco Varaždina in Čakovca. Proti koncu 18. stoletja se je trgovski element okrepil, a le po zaslugi priseljenih trgovcev. Med obrtni je bila v 18. stoletju številčno najmočnejše zastopana usnjarsko-obutvena, sledijo pa tkalsko-oblačilne, živilske ter lesno- in kovinsko-predelovalne obrti. Razmerja med njimi so se potem v prvi polovici 19. stoletja nekoliko spremenila. Skromnost ormoških obrtnih obratov potrjuje majhno število pomočnikov in vajencev; služinčad (posle, hlapce, dekle, pomočnike, vajence itd.) si je okoli leta 1724 lahko privoščila manj kot polovica hiš.

Delo odlikujejo sprotne primerjave z drugimi (spodnje)štajerskimi mesti, k temu pa naj dodam, da številni numerični podatki zahtevajo zelo skoncentrirano branje. Pisanje je sicer terminološko neoporečno in tekoče.

Poglavje *Izvor mestnega prebivalstva in njegova etnično-jezikovna podoba* predstavlja najboljšežnejši (str. 69–129), recimo kar kronski del raziskave. Ormož se je do leta 1724, ko iz popisa izvem krajevni in etnični izvor njegovih prebivalcev, po deležih dokaj enakomerno polnil iz štirih območij: iz samega mesta, mestnega zaledja, širšega Podravja in od drugod. Golec je natančno analiziral

in nazorno predstavil krajevni izvor prebivalstva, pri čemer je poleg oddaljenosti krajev izvora upošteval še socialni položaj in spol Ormožanov. Glede zadnjega je pričakovana ugotovitev, da so bili moški mobilnejši od žensk, na splošno pa se Ormož legitimira kot tipično provincialno mesto, v katerem polovico odraslega prebivalstva predstavljajo ljudje iz mesta in njegovega ožjega zaledja, četrtno osebe iz slovenskega Podravja in četrtno ljudje iz bolj oddaljenih, a še vedno predvsem slovenskih krajev. Popis iz leta 1724 je v avtorju zdramil nemalo domišljije, ki je opazna pri izbiri številnih, tudi nenavadnih zornih kotov. Mikrozgodovinska študija se seveda ne more zadovoljiti z makrorezultati.

Za etnično-jezikovno opredelitev posameznika v mestnem okolju se je moč opreti na priimke, ki so bili v 18. stoletju že ustaljeni in v jožefinski dobi tudi dedni, še večjo vrednost pa imajo imena, zlasti če so zapisana v ljudski (klicni) in ne uradni (nemški ali latinski) obliki. Ormoški popis iz leta 1724 je na srečo več kot polovico imen ohranil v ljudski obliki; skoraj dve tretjini popisanih oseb je izpričanih tudi s priimki. Golec je s primerjalno metodo imenske analize in analize narativnih virov o rabi jezikov v javnosti pokazal, da je bil Ormož med 16. in 18. stoletjem eno najmanj "nemških" celinskih mest na območju današnje Slovenije. Sredi 18. stoletja (1754) je imela na primer le slaba desetina hišnih posestnikov nedvoumno nemški priimek, skoraj tri četrtnine pa evidentno slovenskega.

Do zadnje četrtnine 18. stoletja, ko je začela nemščina na Slovenskem skozi splošno šolsko obveznost, razglasitev za uradni jezik in modo osvajat tudi meščane slovenskega rodu, je raba jezikov določal predvsem etnični izvor ljudi. Slovenščina kot materinščina večine njegovega prebivalstva je le še krepila slovenski značaj mesteca ob Dravi. Komuniciranje v nemščini se je omejevalo na priseljene družine in posameznike. Pri tem je pomembno poudariti, da je v govorni praksi slovenščina prevladovala tudi v javnosti, na sejah mestnega sveta in mestnega sodišča ter seveda v cerkvi.

O rabi jezikov v družinskem okolju in posledično v javnosti je poleg okolja samega odločal sloj gospodarjev/ic. Za te je v letu 1724 znano, da so v 87% izvirali iz slovenskega ali vsaj mešanega slovensko-nemškega okolja, ali če povemo drugače, nemščino je v vsakdanjem občevarju uporabljala največ četrtnina ormoških družin, če upoštevamo samo družine gospodarjev. Povédno je, da se potencialno nemško govoreče družine koncentrirajo na ormoškem glavnem trgu kot najprestižnejšem delu mesta.

Če je bil Ormož v dvajsetih letih 18. stoletja in še nekaj desetletij kasneje mestece z izrazito slovensko etnično in jezikovno podobo, pa se je stanje od konca 18. stoletja naprej bistveno spremenilo. Že leta 1798 je izpričanih kar 37% nedvoumno

nemških priimkov in le 40% slovenskih. Ne glede na to, da se je razmerje do konca obravnavane dobe "normaliziralo" (v letih 1843–46 okoli 50% slovenskih in 33% nemških priimkov), je Ormož zaradi okrepljenega priseljevanja nemških obrtnikov in trgovcev – tako se je spremenila jezikovna podoba politično vodilnega sloja – iz nekoč skoraj povsem slovenskega mesta postal navzven nemško mesto.

Temeljita in pronicljiva analiza posestno-demografskih, gospodarsko-socialnih in etnično-jezikovnih razmer pa ni edino bogastvo Golčevega dela o Ormožu. Knjigo namreč vsebinsko zaokrožajo trije sklopi prilog, ki so v bistvu komentirane in v prid nazornosti prirejene objave ključnih virov, ki jih je avtor pretresel pri svojem delu. Priloga 1 ponuja izčrpen pregled ormoških hišnih posestnikov v obdobju 1724–1848. Pregled je narejen ločeno za ožje mesto in obe predmestji, znotraj teh enot pa po hišnih številkah. Lokacije hiš so nazorno označene na prirejene katastrski mapi (str. 68). Priloga 2 odkriva nedatirani nepopolni popis prebivalcev Ormoža iz leta 1723, ki je objavljen v slovenskem prevodu, ter v podobni (tabelarni) obliki in v prevodu še osrednji vir raziskave – popis ormoških prebivalcev iz julija 1724. V prilogi 3 najdemo potem še sedem popisov in drugih virov posestnega značaja za obdobje 1323–1705. V prilogah objavljeni viri omogočajo na eni strani kritično preverljivost avtorjevih sklepov, po drugi pa so lahko odskočna deska profesionalnim ali ljubiteljskim zgodovinarjem, ki bi utegnili z drugačnim pristopom odstriti še kako tančico ormoške preteklosti. Kdo bo nemara v prilogah iskal le svoje prednike. Kot se spodobi, se knjiga zapre s sezname virov in literature, preglednic, grafov in slikovnih prilog; te so enakomerno posejane po vsej knjigi in zdramijo od množice števil utrujeno oko.

Golčeva knjiga *Ormož v stoletjih mestne avtonomije* je natančna in vzorčna mikroanaliza poldrugega stoletja ormoške zgodovine. Iz objektivnih razlogov, ki jih avtor pojasni takoj na začetku, se omejuje predvsem na 18. in prvo polovico 19. stoletja, posebno pozornost pa zaradi izjemnosti in mnogostranske uporabnosti posveča analizi popisa iz leta 1724. Naslov knjige sicer obljublja rahlo preveč in morda bi bilo dobro poiskati ustrežnejšega, pri čemer je stereotipni "Ormož v luči ohranjenih zgodovinskih virov" zgolj šala in ne predlog za razpravo. Knjigi v resnici ni ničesar očitati in kratko predstavitev naj končam z iskreno željo, da bi njemu avtorju v doglednem času uspelo za objavo pripraviti vsaj večji del disertacije "Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja", s čimer bi bil širši strokovni javnosti omogočen vpogled v notranjo strukturo številnih slovenskih mestec in trgov.

Andrej Nared

Vladimir Kološa in Andrej Nared: Slovenska mesta skozi čas. Slovene Towns Through Time. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2005, 271 strani.

Ne zgodi se prav pogosto, da bi pisali o razstavi, ki v Sloveniji sploh še ni bila na ogled, pač pa so si jo zaenkrat lahko ogledali le v tujini. Gre za razstavo *Slovenska mesta skozi čas*, s katero je Arhiv Republike Slovenije do sedaj uspešno gostoval v Pekingu, Varšavi, Opolah in Skopju. Zato v tem trenutku niti ne moremo pisati o sami razstavi, temveč o katalogu z razstave, ki je v razkošni obliki izšel letos spomladi. Čeprav je knjiga (oziroma v osnovi razstava) zasnovana tako, da bi bila zanimiva za obiskovalce oz. bralce, ki o Sloveniji in njenih prebivalcih vedo le malo ali nič, pa je knjiga še kako zanimiva tudi za same Slovence. V njej namreč avtorja Vladimir Kološa in Andrej Nared s pomočjo različnih upodobitev v različnih risarskih oz. slikarskih tehnikah predstavita večstoletni razvoj 16 slovenskih mest. Razstavljeno oz. objavljeno slikovno gradivo, ki ga hranijo v številnih slovenskih in tujih inštitucijah, zajema v prvi vrsti Ljubljano kot največje in najpomembnejše slovensko mesto, sledijo pa ji še Brežice, Celje, Črnomelj, Idrija, Kočevje, Koper, Kranj, Krško, Maribor, Novo mesto, Postojna, Ptuj, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica in Škofja Loka. Pri izbiri mest sta avtorja upoštevala tri glavne kriterije: velikost in zgodovinski pomen mesta, ohranjenost za razstavo primerne gradiva in teritorialno uravnoteženost. Žal je prav slednja nekoliko okrnjena, saj so zaradi upoštevanja drugega kriterija z razstave oz. iz knjige odpadla prekmurska mesta – Murska Sobota in Lendava pač ne premoreta slikovnega gradiva, ki bi poseglo v čas pred 20. stoletjem. Vsako od izbranih mest (in v uvodnem poglavju tudi Slovenija kot celota) pa je na kratko predstavljeno še z najosnovnejšim zgodovinskim pregledom in statističnimi podatki.

Pričujoča knjiga tako bralcu v dvojezični besedi (slovensko in angleško), še bolj pa v sliki na privlačen način predstavi 16 izbranih slovenskih mest skozi čas – najstarejše, večinoma srednjeveško obdobje približajo mestni in trški pečati ter reprezentativne listine z (naj)starejšo omembo trga ali mesta, predstavitev pa se zaokroži z najnovejšim panoramskim posnetkom mesta. Vmesno obdobje pa zastopajo različne grafike, litografije, akvareli in fotografije, ki bralcu prikažejo nekdanjo podobo mesta in njegov razvoj. Prav zato je knjiga, kot rečeno, zanimiva in privlačna ne le za tujce, temveč tudi za slovenskega bralca, ki se lahko na ta način seznani z zgodovinskim razvojem in spreminjanjem okolja, v katerem živi. Zato se lahko

nadejamo, da bo razstava *Slovenska mesta skozi čas*, ki je trenutno na ogled v Celju, gostovala tudi v drugih predstavljenih mestih.

Miha Preinfalk

Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004. Ur. Jože Dežman. Gorenjski kraji in ljudje 25. Radovljica: Didakta, 2004. 432 strani.

Desetega aprila lani je minilo 1000 let od prve omembe Bleda v pisnih virih. Ob tej priložnosti je blejska občina izdala obsežen in bogato opremljen spominski zbornik, ki je kot 25. knjiga izšel v zbirki Gorenjski kraji in ljudje kranjskega Gorenjskega muzeja.

Zbornik ponuja širok asortima raznovrstnega branja in je dobesedno natrpan s prispevki (50!). Kot je za takšno vrst knjižne produkcije običajno, prednjačijo članki s področja domoznanstva in zgodovine, dokaj dobro sta zastopani tudi geografija in arheologija, morda nekoliko manj umetnostna zgodovina. Svojevrstna popestritev so številni zapisi ustnega izročila, ki bralcu skozi sočno govorico domačinov približajo utrip minulih dni v Blejskem kotu. Omeniti velja še kvalitetne fotografske reprodukcije, ki – sicer kot slikovno gradivo vključene v posamezne prispevke – vzete kot celota nudijo zanimivo vizualno retrospektivo kraja in njegovih ljudi v preteklem stoletju.

V tem kratkem poročilu želim nekoliko podrobneje predstaviti prispevke z zgodovinsko tematiko, ki bodo pri bralcih Kronike – domnevam – zbudili največ zanimanja. Peter Štih v svojem prispevku (*Prva omemba Bleda v pisnih virih*) jemlje pod drobnogled darilno listino kralja Henrika II. brixenskemu škofu Albuinu iz leta 1004, s katero je škofija v Brixnu prejela prvo zemljiško posest v Blejskem kotu. Sistematično diplomatično študijo zgodovinskega vira odlikuje obsežen vsebinski komentar, v katerem avtor podrobno obravnava obseg in značaj podeljene posesti, umeščene v tedanji kranjski politični prostor in ga zaokroži s prikazom geneze brixenske posesti na Kranjskem v 11. stoletju. Deloma v srednji vek segajo še trije prispevki, ki sicer zajemajo lokalno-zgodovinsko tematiko v širšem časovnem obdobju: Janez Zupan (*Domačije in prebivalci do konca 19. stoletja. Ob 750-letnici prve omembe Bohinjske Bele*) v obsežnem zapisu podrobno prikaže zgodovino kmetij in njihovih prebivalcev na Bohinjski Beli, Janez Mlinar (*Drobci iz starejše zgodovine doline Radovne*) se

tokrat loteva posestnih in socialnih razmer poznega srednjega oz. zgodnjega novega veka v slikoviti, a za tradicionalno gospodarsko izrabo skopi alpski dolini Radovne, medtem ko se Branko Slanovic (*Graščinica Boben*) v svojem članku posveča graščini, ki je nekdanj stala v Zagoricih, in rodbinam, ki so jo naseljevale v pol tisočletja njenega obstoja.

Nekaj prispevkov sega na področje gospodarske zgodovine: Jože Skumavec (*Kmetijstvo v občini Bled*) piše o razvoju kmetijstva v blejskih vaseh, Igor Smolej (*Gospodarjenje z blejskimi gozdovi in njihov gospodarski pomen v preteklosti*) nazorno prikaže odnos do gozdnih površin visokih alpskih planot Pokljuka, Mežaklja in Jelovica ter njihovo izkoriščanje in s tem povezano lesno-predelovalno industrijo v preteklih dveh stoletjih. Članek Draga Paplerja (*Elektrifikacija Bleda*) govori o razvoju električnega omrežja v Blejskem kotu, kjer so prve elektrarne nastale po zaslugi Kranjske industrijske družbe že v začetku 20. stoletja. Zgodovini turizma, brez dvoma primarni gospodarski panogi na Bledu, pa je posvečen obsežen prispevek Boža Benedika in Jožeta Dežmana (*Izbrana poglavja iz blejske turistične zgodovine*). Avtorja prikazujeta postopen razvoj Bleda iz podeželskega romarskega središča preko zdravilišča do mondenega turističnega centra, ki so ga v preteklem stoletju ovirali politični, kulturni in gospodarski prelomi.

Politične zgodovine se tako ali drugače dotikajo članki Boža Benedika in Boža Repeta (*Bled kot prizorišče politične in diplomatske dejavnosti v obdobjih Karađorđević in Josipa Broza – Tita*), Boža Benedika (*Blejska občina*) ter Jožeta Dežmana (*Dvajseto stoletje: vojne in revolucije*). Medtem ko prvi govori o visoki diplomatski in politični dejavnosti na Bledu v času prve in druge Jugoslavije ter nazorno prikazuje ozadja in posledice pomembnejših blejskih sporazumov na državni in mednarodni ravni, se drugi posveča lokalni politični ureditvi in utripu na Bledu v preteklih dveh stoletjih. Tretji opisuje usode posameznikov ter spregovori o nasilju in žrtvah v času vojn in revolucije.

O blejskem vrhunskem športu pišeta Božo Benedik in Jelena Justin (*Blejski šport v svetovnem vrhu*). Zaznamujejo ga predvsem veslanje, alpsko smučanje in odbojka, poleg tega se Bled ponaša z močnimi šahovskimi turnirji in najstarejšim golf igriščem v Sloveniji. Omeniti velja še dva kulturnozgodovinska portreta: Ana Berčon (*Vida Jerajeva*) na kratko oriše tragično življenjsko zgodbo blejske pesnice, medtem ko Mirko Kambič (*Janez Puhar in njegov Bled, povezan z Dunajem, Londonom, Parizom in New Yorkom*) prikazuje blejsko obdobje znamenitega izumitelja fotografije na steklo, ki je sovpadalo z njegovo uveljavitvijo v svetu in sodelovanjem na svetovnih razstavah.

Za konec še beseda o prispevku, ki – upajmo – napoveduje lepšo prihodnost sožitju turistične in

muzejske dejavnosti na Bledu. Blejski grad, za katerega je Narodni muzej pred kratkim prejel upravljaljsko koncesijo, naj bi po besedah Maje Žvanut (*Narodni Muzej na Bledu – prijatelj ali sovražnik*) v prihodnosti dobil novo vsebino, in sicer moderno zasnovano prezentacijo blejske lokalne zgodovine, ki je kot nalašč zato odlično dokumentirana v zgodovinskih arheoloških in drugih virih. Projektu, ki bo na eni strani popestril turistično ponudbo, na drugi pa vnesel nekaj svežine v raziskovanje blejske preteklosti, želimo čim prejš vno uresničitev.

Matjaž Bizjak

Julij Titl: Kelti in Slovenci. Ostanki keltske kulture in civilizacije na Slovenskem. Koper : samozaložba, 2005, 136 strani.

Spomladi 2005 je izšlo najnovejše delo geografa in zgodovinarja dr. Julija Titla iz Kopra. Avtorja ni treba posebej predstavljati, a povedati moramo, da to delo po vseslovenski in pravzaprav evropski problematiki nekoliko odstopa od nekaterih izmed njegovih starejših monografij, ki so bile ubrane bolj na krajevne primorske in tudi druge lokalne slovenske problematike (*Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju*, Koper 1965; *Vodni mlini in mlinarstvo v Slovenski Istri*, Koper, 1988; *Geografska imena v severozahodni Istri*, Koper 1998; *Toponimi Koprškega primorja in njegovega zaledja*, Koper 2000).

Na prvi pogled bi morda kdo pomislil, da je pač v današnji politični klimi modno pisati o Keltih, tako rekoč elitnem, par excellence "evropskem" ljudstvu, ki je le pomotoma in za plačilo zašlo tudi v Malo Azijo. A ko vidimo, koliko zbranega materiala in interpretacij zasledimo v knjižici, spoznamo, da za knjigo stoji večletno delo!

Avtor povzema splošna spoznanja o Keltih v Evropi, posebej tudi v Srednji Evropi in na teritoriju, ki ga je po dosedanjem vedenju v zgodnjem srednjem veku poselilo slovansko prebivalstvo v Notranjem Noriku oziroma Karantaniji. Tu pa nastopijo novosti, na katere naj bo dovoljeno opozoriti. Avtor namreč na nov in izviren način v mnogoterih značajskih potezah, v jeziku in šegah ter navadah Slovencev vidi kontinuiteto keltskega prebivalstva skozi stoletja in v državni tvorbi Karantaniji pravzaprav keltsko vladavino. Zdi se, da sintetičnim izsledkom prazgodovinske, rimske in zgodnje-srednjeveške arheologije ne posveča vseskozi posebne pozornosti, ali pa jih izvirno interpretira. Bolj za ilustracijo uporablja posamezne izbrane predmete iz muzejskih zbirk, tudi slovenskih.

Za dokazovanje smelih pogledov je med drugim uporabil tudi izvirno metodo opredeljevanja aktualnih priimkov po regijah v Sloveniji. S pomočjo slovarjev¹ in literature je opredelil množico priimkov z domnevno keltskim poreklom, metoda porazdelitve pa mu je omogočila neko zanimivo distribucijo le-teh v Sloveniji. Žal čez meje naše države ni segel, čeprav bi bili tam rezultati verjetno še bolj fascinantni. Na sl. 39 prikazuje zemljevid Slovenije z nespremenjenimi keltskimi imeni: močno izstopajo celjska, koroška, podravska in prekmurska regija. Radovednim Primorcem naj le za pokušino navedem po J. Titlu nekaj priimkov s keltskimi koreninami: Ban, Cukljati (po keltskem bogu "Cukulatu"), Eilec, Jan ... in morda še Celjanom: Ban, But, Les, Riga ...

Podobno sliko na zemljevidu dobi tudi, ko obravnava geografska imena, le da tu še bolj izstopa celjska regija; pri nespremenjenih geografskih imenih (Bela, Gora, Hrib in Lom) pa prednjači zahodna Slovenija. Seveda bodo morali tudi še jezikoslovci doreči podrobnosti k uvrščanju posameznih besed med "keltske". A razen v primeru, ko bi se Titl sistematsko in v celoti motil, bo rezultat njegove statistike pač pretehtal nad posameznimi pomisleki lingvistov. Zopet kot primer nekaj (za Primorce) krajevnih imen s keltskim priidhom: Bala, Artviže, Divača, Marezige, Gora (na splošno), Kampel, Koromači, Neblo, Ulovka ... ter za Celjane: Ban, Bela, Gora, Tire...

Avtor nekako ni napravil korelacije med arheološkimi najdišči s keltskim značajem in razprostranjenostjo priimkov in geografskih imen. Vendar je to v njegovem delu implicitno vsebovano. Seveda imamo pomisleke, ko je priimek Dragonja omejen na celjsko regijo, medtem ko je znani hidrotoponim v primorski. Med keltske uvršča tudi besede, ki bi mogle po nestrokovnem posluhu za jezike imeti tudi romanske korenine (Arjol, Arze, Korona, Martezin).

Važen element avtorjevega razmišljanja in dokazovanja so običaji. Ne omenja le obreda ustoličevanja na Gosposvetskem polju in seveda njegovega pomena za kasnejši demokratični razvoj v Evropi in Ameriki, pač pa tudi mnogo drugega.

Tako zbudi pozornost ugotovitev, da so Kelti že v predkrščanskih stoletjih na današnjem slovenskem ozemlju razvili nadvse kulturno navado, nekateri jo bodo poimenovali rajši "razvado", pitja

vina, seveda zaradi ugodnih pogojev za vinsko trto: Keltom na našem ozemlju da ni bilo potrebno uvažati vina iz Italije, kot naj bi to bili počeli še v prvotni domovini. Tako se je pitje vina razširilo med ljudstvo in ni bilo omejeno le na elito! Odnos do vina se naj ne bi pri Slovencih od tedaj kaj prida spremenil, o tem pričajo mnogotere naše ljudske pesmi, ki jih avtor skrbno našteva. Avtor morda ne upošteva dovolj vinske trgovine, bodisi v amforah ali pa mehovich, ki se je od pozne prazgodovine naprej odvijala med Sredozemljem in našimi kraji. Če ima dr. Titl prav, lahko dodamo, da je nov zagon pivski kulturi prav gotova dala irska misija v zgodnjem srednjem veku: misijonarji in domačini so se namreč sporazumevali v keltskem jeziku!

Knjiga ima seveda še dosti drugih ugotovitev, vendar deluje kot celota in premnogi izseki v našem prikazu bi delovali iztrgano. V skladu z nedavnimi ugotovitvami nekaterih slovenskih zgodovinarjev je stanje v našem humanizmu pač že toliko zrelo, da je manjkal le še korak do avtohtonistične teorije. Ta korak sta storila avtor in z njim Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo RS, ki je delo finančno podprlo zaradi ugodnih recenzij uglednih akademikov. Iz kolofova je razvidno, da je moralo kljub temu iziti v samozaložbi v Kopru. Knjiga ni bogato ilustrirana; tu je posredi nedvomno finančno vprašanje; slike so prispevali T. in B. Tittl, T. Lauko in Inštitut za dediščino Sredozemlja ZRS Univerze na Primorskem, kar daje delu še posebno težo.

Manjša pomanjkljivost dela je morda v tem, da ne postavi osnovnega razmišljanja v nek zgodovinski kontekst historičnih, etnoloških in arheoloških dognanj na Slovenskem, saj so se ideje o kontinuiteti in avtohtonosti ljudstva na našem prostoru že pojavljale: dr. J. Titl je geografski prostor v svoji raziskavi le razširil na Notranji Norik oziroma Karantanijo (nekako Štajerska in Koroška). Ne gre pozabiti, da so o takih pogledih že izrekli dokaj jasno besedo strokovnjaki Milko Matičetov (Venetovanje. V: Arheo 10, Ljubljana 1990), B. Slapšak, pa tudi P. Štih in drugi.

In za konec naj zaključimo z besedami dr. J. Titla: *Bili so ljudstvo, ki se je na celinski Evropi ohranilo le na območju Notranjega Norika, se nadaljevalo v Karantaniji in ohranilo le na današnjem slovenskem ozemlju.* In z besedami recenzentov prof. dr. Milana Orožna Adamiča in doc. dr. Milana Natka: *Delo nam poskuša s strokovne strani osvetliti prvine keltske kulture v naših pokrajinah kakor tudi v prenekaterem načinu našega vsakdanjega in prazničnega življenja ... vsak prispevek k osvetljevanju teh razpravljanih (je) še toliko bolj pomemben.*

Matej Župančič

¹ Kot npr.: Wilhelm Obermüller: *Deutsch-keltisches, geschichtlich-geographisches Wörterbuch. Zur Erklärung der Fluß-, Berg-, Orts-, Gau-, Völker- und Personen-Namen Europas, West-Asiens und Nord-Afrikas. Im allgem. wie insbes. Deutschlands nebst den daraus sich ergebenden Folgerungen für die Urgeschichte der Menschheit.* Leipzig (usw.), Denicke 1868–1872. Bd 1: XVIII, 572 S. Bd 2: 1049 S. (Nachdr.: Wiesbaden, Sändig 1967; Vaduz 1993).

Stane Južnič: Hallerstein – Kitajski astronom iz Mengša. Tehniška založba Slovenije : Ljubljana, 2003, 135 str.

Na prvi pogled izgleda delo *Hallerstein – Kitajski astronom iz Mengša* kot nekakšen slabo povezan kompendij člankov o življenju in delu Avgušтина Hallersteina, vendar podrobnejša analiza pokaže, da se avtor ne omeji zgolj na biografijo, pač pa Hallersteina umesti v kontekst razvoja astronomije in tudi znanosti na splošno v 18. stoletju. Delo je namenjeno predvsem zgodovinarjem znanosti oziroma astronomije (ali vsaj astronomskemu navdušencu), nekoliko manj pa splošnemu bralcu, saj od njega zahteva nekaj znanja astronomije.

Kljub temu je za splošnega bralca delo zanimivo, saj lahko gledamo na Avgušтина Hallersteina kot na vzorčni primer znanstvenika (učenjaka) 18. stoletja. Kot večina znanstvenikov tega obdobja se je tudi on ukvarjal z več področji. Tako sorodnimi – fiziko (vakuum, elektrika) in kartografijo (Hallerstein je štirikrat potoval v notranjost Kitajske – plod teh potovanj so bili dokaj natančni zemljevidi), kakor tudi s področji, ki so bolj oddaljena od astronomije (v okviru omenjenih potovanj so nastali tudi etnografski in geografski opisi). Zanimivo je, da se je ukvarjal celo z demografijo – za leti 1760 in 1761 je izračunal število in letni prirastek prebivalstva Kitajske, in biologijo, saj je Evropi podrobneje predstavil pižmarja, žival, iz žlez katere so pridobivali dišavo mošus. Njegovo glavno področje pa je bila astronomija. Vendar se je Hallerstein le razlikoval od večine znanstvenikov tiste dobe, saj je deloval v okviru jezuitskega misijona v Pekingu.

Torej lahko Hallersteina gledamo iz dveh perspektiv – kot astronoma 18. stoletja in kot misijonarja v Pekingu. Vpliv na njegovo na znanstveno pot je imelo tudi njegovo sorodstvo; od njegovih številnih stricev so se trije ukvarjali z astronomijo, tako da je imel v mladosti prek njih vpogled v vsa sodobna gibanja v astronomiji. Poleg tega je imel v Ljubljani zagotovljeno kvalitetno izobraževanje, kar kaže na tedanjo vpetost Kranjske v evropske raziskovalne tokove. Tudi sama astronomija je bila v 18. stoletju še pod vplivom revolucije, katere nosilci so bili Kepler, Galileo in Newton. Prehodnost tega obdobja potrjuje tudi dejstvo, da so bili v Hallersteinovem obdobju v uporabi kar štirje sistemi vesolja (že zastareli Ptolomejev, ki so ga jezuiti prinesli na Kitajsko, heliocentrični sistem se začne uveljavljati med jezuiti v Pekingu šele proti koncu 18. stoletja; Kopernikov, Brahejev in Ricciolijev). Izpopolnjeval se je tudi astronomski instrumentarij, ki je omogočal natančna opazovanja

(teleskopi, kvadranti, mikrometri...) mrkov in prehodov Venere ter Merkurja čez Sončevo ploskev.

Avtor sicer ne omenja, kaj je bila primarna naloga jezuitov na Kitajskem: širjenje krščanstva ali njihovo znanstveno delo, vendar je očitno, da so doživeli na verskem področju neuspeh, saj so oblasti preprečevale njihovo delovanje. Toliko večji uspeh pa so dosegli v vlogi posrednikov evropskih znanstvenih dosežkov. Prevajali so evropska dela v kitajščino ter cesarju demonstrirali delovanje številnih naprav (npr. vakuumске črpalke). Veliko ugleda med prebivalstvom so pridobili s pravilnim napovedovanjem mrkov, ki so takrat še zbujaali strah in povzročali paniko. Tako so jezuiti postali dejavnik v modernizaciji Kitajske. Delovanje jezuitov je imelo odmev tudi v Koreji. Korejsko diplomatsko predstavništvo je imelo stike z jezuiti, predvsem zaradi reforme koledarja, ki je postajal vedno bolj natančen.

Pomembnost Hallersteinovega dela je tudi v tem, ker pokaže povezanost takratnega znanstvenega sveta. Kljub oddaljenosti so bili Hallerstein in njegova skupina, sicer z nekajletno zamudo, seznanjeni z razvojem znanosti v Evropi. Zasebno je Hallersteina obveščal tudi njegov brat Janez Vajkard, ki je bil tudi jezuit, vendar v Bruslju. Med jezuiti v Pekingu in evropskimi akademijami (npr. Berlin, Pariz, Sankt Peterburg, Londonska kraljeva družba) je potekala živahna izmenjava, ki je niso motile niti verske niti politične razlike. Iz Evrope dobivajo literaturo in instrumente (jezuiti v Pekingu dobijo teleskop že leta 1618), v zameno pa so pošiljali semena, rastline, kitajske slovnice in rezultate astronomskih opazovanj, ki so jih nato v Evropi objavljali v efemeridah. Leta 1768 na Dunaju objavijo Hallersteinovo zbirko astronomskih opazovanj, katere vsebino in dele Južnič tudi navede.

Delu lahko očitamo pomanjkanje naracije, saj jo avtor očitno v želji po čim večji informativnosti zanemari, tako da se besedilo mestoma spremeni v suhoparno naštevaje dejstev in imen. Druga pomanjkljivost je razbitost besedila, saj delo sestavlja več pol samostojnih študij, ki so medsebojno precej nepovezane. Tako lahko najdemo študijo o zgodovini opazovanj kometov v 18. stoletju s poudarkom na kitajskih opazovanjih ali pa vsebinsko zelo široko študijo o preučevanju severnega sija, kjer avtor opiše evolucijo teorij, ki so poskušale razlagati ta pojav vse do sodobnih gledanj (omejene študije tvorijo zaokrožene celote in se lahko berejo samostojno). Ta očitek je še toliko večji, saj je naracija pomemben element zgodovinskih del, poleg tega ima tudi praktične učinke – slaba naracija oziroma pomanjkanje le-te namreč odvrča širše bralstvo, ki je delno tudi želena ciljna publika avtorja, saj želi popularizirati Hallersteina tudi v širši slovenski (strokovni) javnosti kot vodilnega kranjskega astronoma 18. stoletja.

Delo, ki je pred nami, je pomembno predvsem v tem, da bralcu prek Avguština Hallersteina, kranjskega jezuita in astronoma, ki je večino življenja deloval na Kitajskem, oriše znanost 18. stoletja, ki je bila takrat v nekakšnem "tranzicijskem" obdobju. Znanost se je otesala verskih in drugih spon in počasi prehajala v moderno znanost 19. stoletja. Vpliv Hallersteina in njegove skupine v Pekingu in njihovo sodelovanje z vso Evropo tudi dokazuje prevlado "zahodne" znanosti in njeno univerzalnost, saj so Kitajci sprejemali od jezuitov predvsem znanje.

Sebastijan M. Jarh

Josef Schwegel: Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata. Ur. Franc Rozman. Ljubljana : Slovenska Matica, 2004, 165 strani.

Spominom slovenskih politikov 19. stoletja se je s tem delom pridružil še eden od pomembnih akterjev avstrijske politike v drugi polovici 19. stoletja. Spomini Josefa barona Schwegla, ki naj bi, kot sam piše ob koncu dela *"nastali v nekaj dneh, v enem zamahu, ker je to želela moja žena in me ljubeznivo spodbujala"*. S tem delom se zaokroži pogled na dogajanje v drugi polovici 19. stoletja in v času do 1. svetovne vojne. Čeprav je delo dokaj skromnega obsega, le 165 strani, če ga primerjamo s spomini drugih slovenskih politikov, predvsem Hribarja in Šukljeta, pa daje zelo zanimiv vpogled v politično dogajanje na nekoliko višjem nivoju; kajti tako kot so se razlikovali Schweglovi bistri in pregledni, pa tudi zajedljivi govori v kranjskem deželnem zboru od dolgoveznih, utrujajočih in večkrat tudi primitivnih govorov slovenskih poslancev katerekoli strankarske pripadnosti, tako se razlikujejo tudi njegovi spomini od spominov, ki so jih pisali slovenski politiki.

Kot se seveda spodobi za vsake spomine, avtor najprej predstavi svoj rod in svojo mladost. Že v času šolanja pa se njegova življenjska pot obrne drugače, kot je sicer slovenska stalnica. Pritegnila ga je povsem drugačna šola, orientalska akademija; za tako odločitev pa je bila prav gotovo poleg dobre izobrazbe potrebna tudi svojevrstna razboritost duha, ki je večina slovenskih študentov ni poznala. Zato je bila tudi Schweglova službena pot povsem različna od ustaljenih poti slovenskih izobražencev. Službovanje v diplomaciji najprej v Egiptu in nato Carigradu in končno na avstrijskem zunanjem ministrstvu, je bilo za slovenske pojme tedanje dobe že nekaj posebnega, kar se je odražalo v njihovem odnosu do Schwegla predvsem v

obdobjih, ko se ni obnašal tako, kot so od njega pričakovali. Kadar se je njegovo delovanje ujemalo z željami slovenskih politikov, so ga kovali v zvezde in tudi poskušali posloveniti pisavo njegovega priimka ter vzdihovali po tem, da bi bil "naš". O tem, kaj bi se zgodilo s Schweglom, če bi ostal v okviru slovenske srenje, je Janko Kersnik med drugim napisal tudi to: *"...potem bi ne bil 'prevzvišeni' in če se ga ne bi naš centralni odbor in poleg njega gospod Klun usmilil, bi ne sedel niti v državnem zboru niti v deželnem zboru."* (Spomini, 17). Kadar pa se je v svojih predvidevanjih zmotil, je privrela na dan vsa do tedaj prikrita škodoželjnost in opravljenost.

Njegov popis življenja in dela v diplomatski službi je sicer skop, vendar pa zelo nazorno prikazuje oblikovanje tedanje avstrijske zunanje in notranje politike, na drugi strani pa mentaliteto tedanjih visokih uradnikov, njihova spletkarjenja, podtikanja, prerivanja za naslove in odvisnost od posameznikov.

Kot poslanec v državnem in kasneje deželnem zboru je Schwegel, kot sam pravi, začel svoje drugo življenje. Leta 1879 je začel parlamentarno življenje z vstopom v poslansko zbornico državnega zbora, leta 1883 pa je bil izvoljen v kranjski deželni zbor. V državnem zboru se je pridružil nemški levici, v kranjskem deželnem zboru je prav tako deloval na nemški strani. Tu je ves čas dejavno deloval na različnih, predvsem gospodarskih področjih. Med drugim se je zanimal za promet, predvsem za železniške povezave (Dolenjska železnica), še vedno je zagovarjal gospodarsko povezovanje proti jugovzhodu in železniške povezave v to smer so se mu zdele tudi za gospodarski razvoj Kranjske zelo pomembne, prav tako kot je bila pomembna povezava proti jugu po soški dolini (bohinjska železnica). Po potresu, ki je leta 1895 prizadel Ljubljano, je dosegel za mesto precejšnjo pomoč tudi z regulacijo davkov na stavbe. V tem času je lahko dodobra spoznal tudi slovenske politike, ki so nastopali v deželnem zboru. Zanimivo je njegovo gledanje na slovenske politične stranke in na njihove medsebojne prepire. V spominih na kratko in prav tako trezno, kot je popisal dogajanje na službenem področju, popiše tudi razmere v družini, njen vzpon, gospodarski napredek in osebno tragedijo.

Z dovoljenjem sorodnikov barona Schwegla gospe Gertrude Schwegel in dr. Žige Voduška, je spomine za objavo pripravil dr. Franc Rozman. V uvodni besedi je nekoliko širše predstavil družino Schwegel in vzpon Josefa barona Schwegla. Za boljše razumevanje včasih res zelo skopih Schweglovih omemb je dr. Rozman predstavil tudi tedanjo širšo in ožjo družbo, v kateri je avtor deloval. Schweglov tekst je opremil s potrebnim znanstvenim aparatom, v opombah so pojasnjeni posa-

mezni dogodki in pomembnejše osebnosti, na koncu knjige je dodano osebno kazalo. Mlada leta Josefa Schwegla in predvsem njegove tedanje literarne poskuse v slovenščini je predstavil Joža Mahnič.

Ob prebiranju te drobne knjižice lahko rečemo: končno nekoliko drugačen, širši pogled tako na dogajanje v svetu kot tudi doma, brez tipičnega slovenskega jadikovanja in svetobolja.

Eva Holz

Nadja Terčon: Z barko v Trst. Pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850 do 1918). Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Piran : Pomorski muzej "Sergeja Mašera", 2004, (Knjižnica Annales Majora), 236 strani.

Morje je pri oblikovanju sredozemskih gospodarskih središč in pri razvoju evropskih ekonomskih tokov igralo pomembno vlogo. Samo v stari avstrijski državi je po hipotetični oceni morje preživljalo med 100.000 in 180.000 ljudi. Znanstvena monografija mag. Nadje Terčon govori o pomorskih povezavah v Tržaškem zalivu in s pomorstvom povezanih dejavnostih ob tem akvatoriju ter o gospodarski vlogi obalnih mest severozahodne Istre v odnosu do Trsta v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Čeprav rdeča nit vsebine knjige kaže na razvoj pomorskega prometa Avstrijskega primorja sorazmerno z modernizacijo in povečanjem nosilnosti ladjevja v obravnavanem obdobju, je ta vseskozi prepletena tudi z bogato domoznansko pripovedjo in z njo povezano slikovno-ikonografsko dediščino tistega časa. Podoba gospodarskega vzpona in posodabljanja industrijske dejavnosti v tem delu srednjeevropskega prostora dopolnjuje tudi družbenopolitični oris življenja. Avtorica, zaposlena kot kustosinja – svetovalka v piranskem pomorskem muzeju, je kot zgodovinarica napisala številna dela o razvoju pomorstva in pristanišč v naših krajih ter o industrijskem ribištvu na slovenski obali, predvsem v Izoli.

Pričujoča knjiga je plod kontinuitete dela in raziskav v podiplomskem študiju, saj je Nadja Terčon v letu 2003 magistrirala s temo: *Pristaniški promet v Slovenski Istri 1850–1918*. Po splošni predstavitvi Avstrijskega primorja in ustanovljene Mejne grofije Istre avtorica v osrednjem nizu poglavij predstavi istrsko gospodarstvo kot pomemben del gospodarstva Habsburške monarhije. Zaradi slabo vzdrževanih cest je povezava med obalnimi mesti

po kopnem konec 19. stoletja stalno pešala. V fondih mestnih arhivov lahko naletimo na dokumente, ki pričajo ves čas ogroženi obalni cesti, ki ji morski valovi niso prizanašali. Po drugi strani pa se je v tistem obdobju z rastjo industrializacije v Trstu in okolici večal pomorski potniški in tovarni promet med tem mestom in istrskimi pristanišči. Glavna povezava je bilo torej morje. Gost obalni pomorski promet je potekal s tradicionalnimi plovili mestnih ladjarjev in se v tržaškem pristanišču povezoval z glavnino avstrijske trgovske mornarice. Trst, ki je v okviru Avstrijskega primorja postajal najpomembnejša luka Habsburške monarhije, je prevzel Benetkam vodilno vlogo na Jadranu. Kmalu je postalo to mesto tudi eno izmed pomembnih pristanišč v tedanjem evropskem prostoru. Podobno preobrazbo so doživljala tudi istrska mesta s pristanišči, dograjenimi sicer že v času Beneške republike. Piranska luka, ki je bila v tistih časih največja, je imela tudi večji pretovor – presegala je obe ostali obalni mesti. Proti Trstu so tovorili sol, kamen in drug gradbeni material, les za kurjavo, ribe, olje, vino ter ostale istrske avtohtone kmetijske pridelke – predvsem pa "delovno silo". V obalna mesta pa so vozili razno industrijsko blago... in seveda, delavce nazaj proti domu. Prav pomorstvo je torej takrat omogočalo nagel razvoj Trsta in posledično tudi razvoj istrskih obalnih mest. Ne gre zanemariti dejstva, da so po ladjevju obalna mesta na začetku 20. stoletja Trst celo prekašala, vendar samo v številu bark, ne pa tudi po nosilnosti. K temu je vidno prispevala številčna izolska ribiška flota, ki je uspešno služila naglo rastoči industriji predelave rib.

Pomembna prelomnica v pomorstvu je bilo leto 1912, saj se je do takrat število velikih lesenih jadrnic prepolovilo na račun manjšega števila novih velikih parnikov z neprimerljivo večjo nosilnostjo. Za pomorstvo v severnojadranskem akvatoriju je značilno dejstvo, da je lahko dolgo vztrajalo (vse do sredine 20. stoletja) z uporabo manjših lesenih tovornih ladij – jadrnic, prav zaradi potreb obalne plovbe, povezane z istrskimi pristanišči. V tem obdobju so igrale pomembno vlogo tudi številne ladjedelnice in manjše popravilnice ladij (škverji). Veliki ladjedelnici za lesene ladje sta bili takrat v Kopru in tudi Piranu oz. Portorožu, v Izoli pa je bilo le nekaj manjših ladjedelnic oz. "škverov". Seveda pa so jeklo kot novi element ladjedelske gradnje prve uvajale tržaške ladjedelnice. Slednje so poleg železarne predstavljale pomemben argument sezonskih, predvsem dnevnih migracij in cilj zaposlovanja prebivalcev iz tržaškega zaledja ter tudi širšega istrskega prostora.

V drugem delu knjige, ki je po mnenju recenzentke prof. dr. Marte Verginella zgodovinsko najbolj izviren, avtorica celovito obdela pomorstvo kot najpomembnejšo gospodarsko panogo severozahodnih obalnih istrskih mest. V preglednicah je

podano materialno stanje avstrijske trgovske mornarice v letih 1851–1918 v različnih parametrih, kot so npr. tipi plovil, tonaža, število posadke, namen, luka registracije. Knjigo zaključujejo povzetki v treh jezikih, bogata pregledna bibliografija ter imensko, krajevno in stvarno kazalo.

Podatke za knjigo je avtorica odkrivala predvsem v arhivih Pomorske vlade in Gospodarske zbornice v Trstu, delno pa tudi v fondih naših arhivov in v domoznanskih oddelkih knjižnic v Kopru in Piranu. Neprecenljiva pa je bila pri realizaciji dela podpora vodstva Pomorskega muzeja Sergeja Mašere iz Pirana, z direktorjem Flavijem Boninom na čelu. Izid knjige in javne predstavitve ob jubilejnim, petdesetem letu delovanja Pomorskega muzeja v Piranu gotovo ne morejo biti zgolj naključje. Skladno s širokim izborom citirane in komentirane referenčne literature lahko monografijo uvrstimo med pregledna dela pomorske literature za obravnavano obdobje na območju severnojadranskega akvatorija. 35 grafičnih prikazov (slik) in 17 tabel oz. preglednic z izvirnimi podatki prispeva k vsebini obsežno dodano vrednost. Slednje dokazujejo poglobljeno in metodično raziskovalno delo, ki daje tej knjigi v luči bibliografske tipologije izrazit znanstveni pečat.

Sodobna evropska prizadevanja zgodovinarjev težijo k primerjanju raziskovalnih izkušenj na univerzitetnih ravneh v sinergiji s študenti in mladimi raziskovalci. Tako je pred leti nastalo strokovno združenje CLIOH.net, ki predstavlja mrežo zgodovinarjev z evropskih univerz s sedežem na Univerzi v Pisi. Kot rezultat prve strokovne delavnice tega združenja in v okviru evropskega raziskovalnega programa Kultura 2000 je nastal zbornik *"The sea in European history"* (Edizioni Plus, Università di Pisa, 2001). V njem devetnajst izbranih strokovnjakov razpravlja o vlogi, ki jo ima pomorska orientiranost na oblikovanje ekonomskih razvojnih procesov v evropskih deželah. Za Trst in širše zaledje je tu podana z ocenjeno knjigo skladna razprava, ki osvetljuje to privilegirano pristanišče tudi kot kameralistično (merkantilistično) ekonomsko pomorsko središče dunajskega dvora. Če vzamemo navedeno tujo strokovno monografijo kot primerjalno osnovo, lahko izpostavimo predvsem nove organizacijske in inovativne metodološko-pedagoške pristope, ki tudi našim raziskovalcem široko odpirajo vrata v svet. Primorska univerza kot založnik pričujoče knjige pa je gotovo na tej poti, saj je nedavno voditeljico mreže CLIOH.net – prof. Ann Katherine Isaacs gostila na delovnem sestanku in predavanju na Fakulteti za humanistične študije v Kopru. In prav povezave s Tržaško univerzo, ki jih avtorica vzpostavlja, predvsem s predstojnikom Ekonomske fakultete v Trstu – s prof. Giovannijem

Panjekom v vlogi promotorja in zgodovinopisca tržaškega pomorskega gospodarstva, kažejo na dejstvo, da tudi Nadja Terčon odpira muzealski praksi in zgodovinopisju nove poti. Tako kot so za znanstveno razlago razvoja ribištva na tem območju relevantni statistični viri podatkov, so ti podatki nujni tudi za prikaz razvoja gospodarstva in z njim povezanega pomorskega prometa. Podobno se pri ribištvu in gospodarskem prometu pojavljajo neznanke v obliki obsega prometa, ki izhaja iz drobnega gospodarstva, kmetijstva in zasebnega ribištva. Te dejavnosti imajo pogosto vgrajeno tudi močno etnografsko komponento (npr. oblike "ekonomije preživetja"; druga, manjša transportna sredstva ipd.), skrito budnemu uradniškemu (davčnemu) očesu, ki pa dodaja lokalni gospodarski identiteti svojevrsten pečat. Tako popolno sožitje predstavljata reprodukciji utripa pristaniškega prometa – fotografiji na straneh 31–32, ki sta povzeti iz zbirke razglednic Domoznanskega oddelka Osrednje knjižnice Srečka Vilharja iz Kopra. Prikazujeta tako parnike, privezane ob pomolu in manjša lesena plovila iz istrskih krajev kakor tudi vozove s konjsko vprego – fijakerje ter fakine z ročno vodenimi dvokolesnimi platoji. Pa tudi presenetljivo obilno naložen manjši čoln je opaziti ob privezu. Po izgledu bi to bila lahko batana (batej), batel, batelin, sandol (izolska fasolera) ali morda celo nabrežinska čupa (zoppolo, copul) s kar dvema mornarjema na krovu. Ljudje namreč še pomnijo direndaj in vrvež, ki so ga ustvarjale perice, mlekarice... in njihovi prevozniki, ko so vozili iz mesta perilo na pranje npr. v Milje in naprej proti Dolini in Glinščici ali proti Istri tako po cesti kakor tudi po morju. Če vzamemo v zakup, da so za vse parnike – "vaporette" bodisi avstrijske ali italijanske izdelave napisane pravcate "genealoške" študije in izdane tudi slikovite monografije, bi bilo v luči nadaljnjih raziskav morda smotrno iskati in osvetliti razvoj in uporabo npr. manjših plovil in nova dejstva prikazati v bodočem ribiškem muzeju. Študijam razvoja (in zatona) ribištva ter preučevanjem turizma kot novega ekonomskega fenomena pričujoče delo tudi odpira vrata.

Nova publikacija zbirke Knjižnica Annales Majora sodi med bisere domoznanske literature in jo lahko uvrstimo na polico sorodnih zvrsti gospodarskega in krajevnega zgodovinopisja – med knjige npr. zgodovinarja, raziskovalca in muzealca prof. Janeza Kramarja (1911–2002), po kakovosti pa bi monografijo morda postavili ob bok nagrajeni "klasiki" npr. Lorinijevi knjigi o ribištvu in ribiškemu ladjevju za področje vzhodnega Jadrana, izdano na Dunaju v začetku minulega stoletja.

Vlado Bernetič

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratiko fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike